

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
АКАДЕМИЯ

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги томонидан ИИВ академик лицейлари учун
дарслик сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ–2018

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг
Таҳририят-ноширлик ҳайъатида маъқулланган*

Масъул муҳаррир:

юримдик фанлар доктори, доцент **Н. П. Азизов**

Муаллифлар жамоаси:

юримдик фанлар доктори, доцент **Н. П. Азизов** (I, II, VIII, XIX, XX боблар);
юримдик фанлар доктори, доцент **И. Т. Тультеев** (III, XV боблар);
юримдик фанлар доктори, доцент **М. Ахмадшоева** (XIII, XIV боблар);
юримдик фанлар номзоди, доцент **Г. С. Тастанбекова** (XVI боб);
юримдик фанлар номзоди, доцент **А. Қ. Худойбердиев** (XI, XII, XVIII боблар);
юримдик фанлар номзоди, доцент **У. А. Қодиров** (VI боб);
юримдик фанлар номзоди, доцент **М. И. Сувонқулов** (VII, XVII боблар);
А. П. Тўраев (IX боб); **М. Инагамова** (IV, V боблар);
Д. Э. Мамасобиров (X боб)

Тақризчилар:

юримдик фанлар доктори, профессор **М.А. Раджабова**;
юримдик фанлар номзоди, доцент **Ш.А. Сайдуллаев**

Д-13 Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Масъул муҳаррир
юримдик фанлар доктори, доцент Н.П.Азизов. — Т.: Ўзбекистон
Республикаси ИИВ Академияси, 2018. — 228 б.

Мазкур дарсликда давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини талқин этишда тарихий концепцияларга ҳамда ҳозирги замон таълимотларига таянилган, давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, таракқиёти, моҳияти, механизми, функциялари баён этилган. Шунингдек, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият ҳисобланган демократик ҳуқуқий давлатчилик ва ҳуқуқий тизимга оид назарий ҳулосалар ўз ифодасини топган.

Дарслик ИИВ таълим муассасалари ўқувчилари, профессор-ўқитувчилари ва мутахассисларига, шунингдек, давлат ва ҳуқуқ масалаларига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

КБК 67я723

© Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон инсонпарвар демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишни олий мақсад сифатида белгилади. Мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини демократлаштириш амалга оширишмоқда. Мазкур жараёнда ривожланган илғор демократик қадриятлар асосида янгича ёндашувлар шаклланимоқда.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш давлат ва ҳуқуқнинг бош вазифаси ҳисобланади. Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг моҳиятини инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ташкил этади.

Давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги билимларни эгаллаш, уларни амалиётда қўллаш кўникмасини шакллантириш юрист мутахассисларнинг фаолияти учун муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ҳуқуқ тизими ва ҳуқуқ соҳаларининг мақсади, мазмун-моҳиятини билиш учун давлат ва ҳуқуқ назарияси фани фундаментал асос бўлиб хизмат қилади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фан сифатида давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги ҳаққоний, умумлашган билимларни тўплаш, янгилаш ва чуқурлаштиришни мақсад қилиб қўяди. Давлат – ҳуқуқий ҳодисаларнинг тарихий тараққиётини белгилайдиган барқарор, муҳим алоқаларини англашга интилади.

Давлат-ҳуқуқий борлик, сиёсий-ҳуқуқий жараёнлар бутун жамиятнинг ҳаётий фаолиятини белгилайдиган энг мураккаб ва муҳим ижтимоий соҳаларни ташкил этади. Уларни илмий талқин этиш, фақат жамиятнинг объектив эҳтиёжи бўлиб қолмай, шу билан бирга машаққатли меҳнатдир.

Истиқлол туфайли давлатчилик ва ҳуқуқий тажрибамизни, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий негизларини илмий

тадқиқ этиш истиқболли вазифага айланди. Сўнгги йилларда жамият миллий ҳуқуқий тизими, мамлакатимизда рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий ва бошқа жараёнларни ўзида акс эттирувчи дарсликлар, ўқув қўлланмалари, илмий ишлар чоп этилди.

Мазкур дарсликда ҳам юртимизда амалга оширилаётган ислохотлар, демократик ўзгаришларнинг ўзига хос хусусиятлари теран ифодалаб берилди. Унда тубдан янгиланаётган ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқий тизимининг мазмуни ва моҳияти, ҳозирги ҳолати ҳамда истиқболда ривожланиш йўналишлари таҳлил этилди.

Мазкур дарслик ўрта махсус ўқув юртлари ўқувчилари учун мўлжалланган дастур асосида ёзилди. Дарсликни яратишда муаллифлар жамоаси умуминсоний ҳамда миллий маънавий қадриятларга, мустақиллик йилларида тўпланган тажрибамизга, илғор давлатчилик ва ҳуқуқшунослик таълимотларига таянди.

Умуман олганда, ўқувчи жамият ҳаёти учун ўта муҳим бўлган давлат-ҳуқуқ ҳодисалари тўғрисида билимлар манбаига эга бўлади.

I бoб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ УМУМНАЗАРИЙ ФАН СИФАТИДА

1-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси – умумназарий фан сифатида

Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, моҳияти, ривожланиши, уларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти муҳим масалалардан ҳисобланади. Ушбу муаммоларни ўрганиш жамият ҳаётини англашда беқиёс аҳамият касб этади.

Давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини назарий жиҳатдан талқин этиш, ижтимоий жараёнларни илмий бошқаришнинг муҳим омилидир. Айнан шу сабабли давлат ва ҳуқуқ назарияси фундаментал-ҳуқуқий фанлар сирасига киради. Давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фан сифатида ўзининг вазифалари, функциялари, предмети ва методи бўйича ҳуқуқшунослик учун умумилмий мазмунга эга.

Ўзбекистон адолатли фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишни олий мақсад қилиб қўйди. Жамият ҳаётида рўй берган чуқур ислохотлар натижасида давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларининг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарди. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфатларини таъминлаш бош мақсад сифатида белгиланди. Фуқаролик жамияти қарор топиши билан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмлари такомиллашиб бормокда.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси тобора демократик хусусият касб этиб, давлат-ҳуқуқий ҳодисаларини замонавий талқин этади. Маърифий давлатчилик ва ҳуқуқни шакллантирилишига, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини юксак даражада қондирилишига эътибор қаратади. Шахснинг кадри, сиёсий ва ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш давлат сиёсатининг бош масаласига айланди.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ўқув фани сифатида қуйидаги хусусиятларга эга: *биринчидан*, ўзининг ўрганадиган мавзулари доирасига эга; *иккинчидан*, давлат ва ҳуқуқ ҳақида яхлит умумий назарий билим беради, давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, тараққиёт босқичлари ва қонуниятларини очиқ беради; *учинчидан*, давлат ва ҳуқуқ соҳасида тўпланган билимларни «давлат», «ҳуқуқ», «қонун», «ҳокимият», «демократия» ва бошқа тушунчаларда ифода этади.

Умуман олганда, давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фанлари тизимида асосий ўрин эгаллайди. Бу фан бўлажак ҳуқуқшуносларда ҳуқуқий тафаккур ва дунёқарашни, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эга. У умумназарий фан сифатида соҳавий ҳуқуқ фанлари учун пойдевор бўлувчи илмий тушунча ва категориялар тавсифини шакллантиради.

2-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг предмети

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳуқуқшунослик фани сифатида ўз тадқиқот предметиға эга. Предмет фаннинг мустақиллигини, унинг мавжуд бўлиш ҳуқуқини белгилаб беради.

Ҳар бир фан, табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини ўрганади. Худди шунингдек, давлат ва ҳуқуқ назарияси ўз объектининг асосий, зарурий, муҳим, тақрорланиб турувчи жараёнларини белгилаб берадиган йўналишлари, қонуниятларини илмий тадқиқ этади.

Билимлар тизими сифатида давлат ва ҳуқуқ назариясининг қарор топиши, давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги билимларни умумлаштириш асосида рўй беради. Шу тариқа давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, ривож топиши, амал қилишининг умумий қонуниятларини бир бутунликда ўрганади.

Жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро кўп томонлама ва мураккаб муносабатлар, жамият сиёсий тизимида давлат ва ҳуқуқнинг ўрни ҳамда роли давлат ва ҳуқуқ назариясининг предмети бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга у одамларнинг давлат-ҳуқуқ ҳодисалари ҳақидаги тасаввурлари ва ғояларини ўрганади. Ижтимоий, гуруҳий ва индивидуал сиёсий-ҳуқуқий онг ва маданият ҳам унинг предмети доирасига киради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси икки таркибий қисмдан: давлат назарияси ва ҳуқуқ назариясидан иборат. Давлат назарияси қисмида «давлат» тушунчаси, «давлатнинг вужудға келиши», «давлатнинг моҳияти», «давлат механизми», «ҳокимиятларнинг тақсимланиши» каби ҳодисалар ўрганилади. Ҳуқуқ назарияси қисмида «ҳуқуқ» тушунчаси, «ҳуқуқнинг пайдо бўлиши», «ҳуқуқ шакли», «ҳуқуқ ижодкорлиги» ва шу каби бошқа ҳуқуқий ҳодисалар таҳлил этилади.

Шундай қилиб, давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, пайдо бўлиши ва ривожланишининг энг умумий қонуниятлари, сиёсий ва ҳуқуқий онг ҳамда ҳуқуқий тартибға солишнинг ўзига хос хусусиятлари давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг предмети ташкил этади.

3-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг методлари

Ҳар бир фан нафақат ўз предмети, балки ўз методига ҳам эга бўлади. «Метод» атамаси юнонча «metodos» сўзидан олинган бўлиб, бирор-бир фаолият, табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини ўрганиш, тадқиқ этишда мақсадга эришиш йўллари ва воситаларини англатади.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг методи деганда, давлат ва ҳуқуқ масалаларини ўрганишнинг, улар тўғрисида назарий билимлар ҳосил қилишнинг усули, йўллари ва тамойиллари тушунилади.

Бошқа фанларнинг методи каби давлат ва ҳуқуқ назариясининг методларини ҳам **умумий илмий, махсус** ва **хусусий илмий** усулларга бўлиш мумкин. **Умумий илмий методлар** – табиат ва жамият ҳодисаларини ўрганишда қўлланиладиган энг умумий усуллардир. Энг умумий метод – **диалектика** методи ҳисобланади. Диалектик методи – ҳодисаларнинг умумий алоқадорлиги ва доимий ривожланиш ҳолатида бўлиши тўғрисидаги таълимотдир. У давлат ва ҳуқуқни ўзаро алоқада, доимий ривожланишда, ўзгаришда, деб қарайди.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ўрганадиган ҳодисаларни ёритишга ёрдам берувчи махсус ва хусусий илмий методлари ҳам мавжуд. Бу методлар қуйидагилардан иборат: *мантиқийлик, тарихийлик, тизимлилик, аниқ-социологик, статистик-математик, қиёсий-ҳуқуқий, кибернетик* методлардир.

Мантиқийлик методи – давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларининг моҳиятини, асосий мазмунини назарий шаклда, мавҳумлаштирилган тарзда, мантиқ қонунлари асосида ўрганиш усулидир. У асослантилган ва изчил хулоса чиқаришни назарда тутди.

Давлат ва ҳуқуқни тарихий ривожланиш шарт-шароитларига боғлаб ўрганиш усули – **тарихийлик методи** ҳисобланади. Унда давлат ва ҳуқуқнинг тавсифи ва ривожланиш босқичлари тарихий хронологик изчилликда, кетма-кетликда ўрганилади.

Тизимлилик методи – давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини мустақил ижтимоий тизим тарзида ўрганиш усулидир. Бунда давлат ва ҳуқуқ жамиятнинг таркибий қисми, уни ташкил этувчи элементи сифатида қаралади. Шу билан бирга давлат ва ҳуқуқнинг ўзи ҳам тизим ташкил этувчи мураккаб воқелик каби ўрганилади.

Аниқ – социологик метод – давлат ва ҳуқуқ институтлари фаолиятини, қабул қилинган қарорлар самарадорлиги, ҳуқуқий

бошқариш, ёки ҳуқуқий муҳофазанинг ўз вақтида ва таъсирчан бўлишини ўрганиш усулидир.

Статистик – математика методи – қонунчилик, давлат бошқаруви ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятига оид амалиётни ўрганишда хизмат қилади.

Қиёсий – ҳуқуқий метод тушунчалар, ҳодисалар ва жараёнларни солиштириш ҳамда улар ўртасидаги ўхшашлик ҳамда фарқларни аниқлашни назарда тутди. Қиёслаш натижасида ҳуқуқ тизими, давлат қурилиши, ёки алоҳида ҳуқуқий институтлар ва қоидаларнинг сифатий ҳолати аниқланади.

Кибернетик метод – («кибернетика» – юнонча «бошқариш санъати» деган маънони англатади) давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганишда ҳозирги замон техникавий воситаларни қўллаб, ҳуқуқий маълумотларни тўплаш, ишлов бериш ва умумлаштириш усули. Бу усул ёрдамида компьютер ва бошқа техник воситаларини қўллаб, давлат ва ҳуқуқнинг бирор-бир функцияси, ёки институтларини моделлаштириш мумкин.

Шундай қилиб, давлат ва ҳуқуқ назариясининг методлари давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини, улар билан боғлиқ жараёнларни ўрганиш, улар тўғрисида ҳаққоний билимлар ҳосил қилишга йўналтирилган илмий усуллар, тамойиллар ва воситалар йиғиндисидир.

4-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ижтимоий ва юридик фанлар тизимидаги ўрни ва роли

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ўзининг мустақил предметиға эга бўлиб, у ижтимоий ва ҳуқуқшунослик фанлари тизимида алоҳида ўрин тутди. Маълумки, ижтимоий фанларнинг объекти жамият ҳисобланади. Улар жамиятнинг тараққиёт қонуниятларини ўрганиб, ижтимоий воқеликни қайта қуриш йўналишларини асослаб беради.

Давлат ва ҳуқуқ ҳамisha ижтимоий ҳаётнинг муҳим масаласидир. Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганишда бошқа фанлар билан ҳамкорлик қилади, уларнинг ютуқларидан, илмий хулоса ва тавсияларидан фойдаланади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фалсафа, иқтисод, социология, сиёсатшунослик, тарих ва бошқа ижтимоий фанлар билан мустаҳкам алоқададир.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фалсафа фани билан чамбарчас боғлиқ. Фалсафа табиат, жамият ва тафаккур ривожланишининг умумий

қонуниятларини ўрганади. Шу сабабли, жамиятнинг бир қисми ҳисобланган давлат ва ҳуқуқ масалаларини умумий тарзда, ижтимоий ҳодиса сифатида талқин этади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фани фалсафанинг умумий қоидалари ва қонуниятларига таянган ҳолда, давлат ва ҳуқуқ муаммоларини аниқлаштиради ҳамда уларнинг назарий жиҳатларини ўрганади. Бунда фалсафа билан давлат ва ҳуқуқ назарияси бир-бирини такрорламайди, аксинча ўзаро тўлдиради.

Давлат ва ҳуқуқ, шу жумладан инсон ва уларнинг уюшмалари жамиятнинг таркибий қисмларидир. Демак, жамиятнинг умумий қонуниятлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари давлат-ҳуқуқ муносабатларида устуворлик қилади. Фалсафа давлат ва ҳуқуқни фақат жамиятнинг таркибий қисми сифатида ўрганади. Шу сабабли давлат ва ҳуқуқ назарияси фалсафадан ҳам ижтимоий, жумладан, ҳуқуқий ҳодисаларни билишнинг методологияси, қўлланмаси сифатида фойдаланади. Ўз навбатида, фалсафа ҳам барча фанлар қатори давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг ютуқларини умумлаштириб, бойиб боради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси социология фани билан ҳам ўзига хос муносабатга эга. Социология – яхлит тизим сифатида олинган жамият тўғрисидаги ҳамда алоҳида ижтимоий тартиблар, жараёнлар, гуруҳлар ҳақидаги фан бўлиб, у жамиятнинг давлат ва ҳуқуқ сингари муҳим қисмларини ҳам қамраб олади. Маълумки, давлат ва ҳуқуқ жамиятшунослик тушунчалари саналади. Социология фани давлатнинг ижтимоий асосларини, ҳуқуқнинг ижтимоий қийматини алоҳида ажратиб кўрсатиб беради. Шу билан бирга масаланинг юридик жиҳатлари, чунончи, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакллари ёхуд ижтимоий муносабатларни юзага келтириш ва тартибга солишнинг ҳуқуқий методлари каби жиҳатларини ўрганмайди.

Сиёсат, сиёсий жараёнлар, сиёсий партиялар, ҳаракатлар ва сиёсий тизимларни ўрганувчи сиёсатшунослик фани билан давлат ва ҳуқуқ назарияси мустаҳкам алоқада. Маълумки, сиёсатни давлат ва ҳуқуқсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу билан бирга, сиёсат сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш, сиёсий тузум ва ижтимоий муносабатларнинг бошқа шаклларида ҳам амал қилади. Сиёсатнинг марказида давлат, ҳокимият ва ҳокимият муносабатлари туради. Улар сиёсий фанларнинг муҳим тушунчалари бўлиб, сиёсат, сиёсий институтлар, сиёсий воқеликнинг моҳиятини тушунишга хизмат қилади.

Давлат ҳокимиятининг табиатини ўрганиш орқали сиёсатнинг барча ижтимоий тизимлар ва ижтимоий муносабатлар тизимида тутган ўрнини англаш мумкин. Шу асосда давлат ва ҳуқуқ назарияси умумҳуқуқий концепциялар, категориялар ва тушунчаларни ишлаб чиқади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси тарих фани билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Тарих инсоният маданий-маънавий, сиёсий-ҳуқуқий тараққиётининг босқичларини тадқиқ этади. Муайян халқлар ва давлатларнинг маълум бир даврдаги ҳаёти тарзи ва тажрибасини, тарихий-ҳуқуқий ёдгорликларни ҳам ўрганади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси эса, тарих фани ютуқлари асосида умумлашма хулосалар чиқаради, тушунча ва категорияларни шакллантиради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фанлар билан чамбарчас боғлиқдир. Фанда таркиб топган умумий қоидага мувофиқ барча юридик фанлар уч катта гуруҳга бўлинади. Булар фундаментал тарихий-назарий, тармоқ ва махсус юридик фанлардир.

Юридик фанлар қуйидагича таснифланади: **а) тарихий-назарий-ҳуқуқий фанлар** (давлат ва ҳуқуқ назарияси, давлат ва ҳуқуқ тарихи, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи);

б) махсус ёки тармоқ ҳуқуқий фанлар (фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, конституциявий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, жиноят процессуал ҳуқуқи ва бошқалар);

в) амалий юридик фанлар (криминалистика, криминология, суд тиббиёти, суд статистикаси, суд бухгалтерияси ва ҳоказо).

Маълумки, тармоқ ёки махсус юридик фанлар кўпинча давлат-ҳуқуқий ҳаётнинг бирон соҳаси, йўналиши ёхуд жиҳатини тадқиқ этиш билан шуғулланади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси улардан фарқли ўлароқ, давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг умумий, лекин ўзига хос хусусиятларини ўрганади.

Умуман олганда, давлат ва ҳуқуқ назарияси махсус ва тармоқ фанларга нисбатан йўналтирувчи, методологик аҳамиятга эга бўлган умумлаштирувчи фан сифатида майдонга чиқади. У тармоқ ва махсус юридик фанлар шуғулланувчи тор доирадаги муаммоларни ишлаб чиқиш учун назарий асос сифатида керак бўлади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси билан давлат ва ҳуқуқ тарихи фани бир-бири билан чамбарчас боғлангандир. Уларнинг ҳар иккиси давлат ва ҳуқуқ масалаларини ўрганади. Давлат ва ҳуқуқ тарихи

фани давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнини тўлиқ, хронологик изчилликда ўрганади.

Давлат ва ҳуқуқ тарихи фани назарий тушунча ва категориялар асосида иш кўради. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фани эса ўз хулосаларини тарихий материаллар ёрдамида асослайди, бунда у тарихийлик методидан фойдаланади.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи давлат ва ҳуқуқ назарияси билан яқин алоқададир. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ўтмиш ва ҳозирги даврда давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги яхлит шаклланган, муайян тизимлаштирилган қарашларни хронологик тарзда тадқиқ этади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси ўз предметини ўрганишда ўтмиш мутафаккирларининг давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотларидан фойдаланади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси бошқа ҳуқуқий фанлар билан ҳам худди шундай икки ёклама алоқададир. Демак, давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳуқуқшунослик фанлари тизимида марказий, умумлаштирувчи аҳамиятга эга бўлиш билан бирга, барча юридик фанларнинг ютуқларини уйғунлаштиради ва уларнинг ўзаро бойишига ёрдам беради.

5-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг функцияси

Давлат ва ҳуқуқ назарияси бошқа фанлар каби ўзининг функциясига эгадир. У ўз олдида қўйилган вазифаларни амалга ошириш учун қуйидаги функцияларни бажаради: назарий билиш (эвристик); методологик; сиёсий; ғоявий-тарбиявий; амалий-тажриба функциялари.

Назарий билиш (эвристик) функцияси. Эвристик функция фан тараққиёти билан боғлиқ. Эвристика («эуриско» — юнонча «топман») — ҳақиқатни топиш, аниқлаш санъати деган маънони англатади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси шундай мантикий усул ва методологик қоидалар тизимига эгаки, улар ёрдамида давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини чуқур ўрганиш, янги қонуниятларини билиш мумкин. Шу билан бирга давлат ва ҳуқуқнинг келгуси ривожланиши ҳақида илмий башорат қилиш имконини яратади.

Методологик функция. Давлат ва ҳуқуқ назарияси умумназарий фан сифатида юридик фанлар учун методологик функцияни бажаради. Чунки давлат ва ҳуқуқ назарияси ишлаб чиққан тушунча ҳамда концепциялари юридик фанлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий функция. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг муҳим функцияларидан бири бу – сиёсий функциядир. Сиёсат давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва сақлаб қолишга йўналтирилган ижтимоий фаолиятни, мамлакат ичкарасидаги ва хорижий давлатлар билан муносабатлардаги давлат фаолиятининг муайян йўналиши ва услубини ҳам билдиради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат-ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганиш билан бир қаторда, ҳуқуқ тизими ва давлат-ҳуқуқий тузилмаларини қайта куриш принципларини ҳам ишлаб чиқади. Давлат сиёсий ҳаётда марказий ўрин эгаллайди. Мамлакатнинг сиёсий йўли ҳуқуқ-шунослик фаолиятида ҳам, амалдаги қонунчиликда ҳам ўз ифодасини топади

Ғоявий-тарбиявий функция. Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги ғояларни акс эттиради. У инсонларда сиёсий ва ҳуқуқий, яъни давлат, ҳокимият, қонун, қонунийлик, демократия каби тушунчаларни шакллантиради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси миллий истиқлол ғояси асосида шахс дунёқарашининг мустаҳкамланишига, кишиларда сиёсий-ҳуқуқий онгни шакллантиришда, ҳуқуқий маданият ва қонунчиликка ҳурмат ҳиссини тарбиялашга ёрдам беради.

Жамият аъзоларининг давлат сиёсатини, ўз ҳуқуқ ва бурчларини чуқур англаб етиши – давлат ва ҳуқуқ ҳодисалари мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида, маданият ва ижтимоий онг соҳаларида салмоқли ўрин тутишини эътироф этилишига олиб келади.

Амалий-тажриба функцияси. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг амалий-тажриба функцияси назария ва амалиётнинг уйғунлигида намоён бўлади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси ишлаб чиққан категория ҳамда концепциялар амалиётга жорий этилиши билан муҳимдир. Шунинг натижасида давлат аппарати, унинг фаолияти, қонунчилик такомиллаштирилади, ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартиботи ўрнатилади.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг функциялари жуда кенг ва уларнинг барчаси ғоят муҳим ҳисобланади. Умуман олганда давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги назарий фаннинг муваффақиятли ривожини, барча функцияларнинг ўзаро узвий боғлиқлигини тақозо этади.

II боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

1-§. «Жамият» тушунчаси ва тузилиши

Жамият – арабча умумий деган маънони англатади. Жамият атамаси кўп маъноли сўзлар қаторига киради. Бугунги кунда жамият ибораси орқали қуйидагиларни ифодалаш қабул қилинган: *биринчидан*, ўзларининг муштарак мақсади ва манфаатлари йўлида бирлашган кишиларнинг уюшмасини (билим жамияти, автоҳаваскорлар жамияти ва ҳ.к.); *иккинчидан*, табиатнинг бир қисми, борлиқнинг алоҳида шаклини ифодаладиган тушунча сифатида.

Инсонларнинг уюшмаси сифатида жамият мураккаб, кўп қиррали ижтимоий ҳодиса. Жамиятнинг вужудга келиши ва тараққиёти азал-азалдан мутафаккирларнинг диққати марказида бўлиб келган ва келмоқда. Жамият тўғрисида турли-туман фикрлар, ғоялар ва таълимотлар вужудга келган. Инсониятни ўраб турган борлиқ каби кишилик жамияти ҳам ўзининг ички қонуниятлари асосида тараққий этади.

Жамиятни назарий жиҳатдан таҳлил этиш, уни таркибий қисмлари бир-бирига фаол таъсир кўрсатадиган, ўзаро алоқада ҳамда бири-иккинчисига нисбатан бўйсунуш муносабатида бўладиган яхлит организм сифатида қараб чиқишни тақозо этади.

Инсонлар ўзларидан насл қолдириш, авлодлар давомийлигини сақлаш ҳамда турли-туман табиий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўзаро ҳамкорлик қиладилар. Шу нуқтаи назаридан жамият кишиларнинг тарихан ташкил топган ҳамкорлик фаолиятларининг маҳсули, мажмуаси сифатида тушунилади.

Инсонлар фаолияти ва улар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар жамиятнинг асосий мазмунини ташкил этади. Жамиятдаги ҳамма нарса (моддий ва маънавий бойликлар, инсонларнинг яшаши учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш ва б.) муайян фаолият жараёнида амалга ошади. Бундай фаолият сирасига мулкӣ, ишлаб чиқариш, оилавий, сиёсий, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, диний ва уларга мос келувчи муносабатлар киради. Айнан ижтимоий муносабатлар шахсни ижтимоий гуруҳлар, жамият билан боғлайди.

Кишилик жамияти тараққиётини ўрганишда ягона ёндашув мавжуд эмас. Илмий адабиётларда кишилик жамияти тараққиётини

тушунишда, шу пайтга қадар евроцентристик ҳамда материалистик тарзда бир томонлама ёндашув устуворлик қилиб келди. Унда қадимги одамларнинг онги пастлиги, ўзини ўраб турган атроф-муҳит табиатини тушунмаслиги, билимдан узоқлиги, шу сабабли «ибтидоий» турмуш тарзига эгалиги, «ибтидоий одам» ва «ибтидоий жамият» ўз тараққиётида «ёввойилик» ва «варварлик» каби босқичларни босиб ўтганлиги уқтирилади.

XX асрнинг охирига келиб археология ва этнография фанлари эришган ютуқлари натижасида «ибтидоий жамоа» тузуми ва «ибтидоий одам» тўғрисидаги тасаввурлар ва билимлар ниҳоятда бойиди. Цивилизация даври ўзининг мавжудлиги ва тараққиёти учун мустаҳкам замин яратган қадимги одамни ва у яшаган даврни «ёввойи», «варвар» деб баҳолашдан воз кечиш вақти келди.

Бугун давлатгача бўлган даврни илмий даврлаш янгича тарзда асосланмоқда. Давлат ва ҳуқуқ назарияси учун, қадимги жамият тараққиётида икки асосий босқич ва унга мос равишда ишлаб чиқаришнинг икки усулини: ўзлаштирувчи иқтисодиёт (овчилик, балиқчилик, териб-термачлаш); ишлаб чиқарувчи иқтисодиётни (деҳқончилик, чорвачилик, металлни қайташ ишлаш, сопол буюмлар ишлаб чиқариш) фарқлаш муҳим аҳамиятга эга.

2-§. Уруғчилик жамияти ва унинг хусусиятлари

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг энг муҳим масалаларидан бири, давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши, сабаблари, ривожланиш босқичларини ўрганиш ҳисобланади. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиш сабабларини чуқур ва ҳар томонлама тушуниб олиш учун улар шаклланган заминни, ибтидоий жамият тузуми тарихини англаш лозим.

Жамият тараққиётида қадимги жамоа тузуми энг узоқ даврни ўз ичига олади. Инсонлар тўда-тўда бўлиб яшай бошлагандан то илк давлатчилик вужудга келгунга қадар 100 минг йиллаб вақт ўтган. Ишлаб чиқариш қуролларининг соддалиги ишлаб чиқариш самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатган.

Инсонлар азалдан биргаликда, уюшиб яшашга мойил бўлган. Бу даврда табиатда мавжуд бўлган маҳсулотларни териб-термачлаб йиғиш ва ёввойи ҳайвонларни овлаш шакли амал қилган. Уруғчилик тузумида мавжуд ишлаб чиқариш – териб-термачлаб йиғиш,

кичик ва йирик ҳайвонларни овлаш натижасида тўпланган меҳнат маҳсули бутун жамоа ихтиёрига топширилган ҳамда унинг барча аъзолари ўртасида тақсимланган. Тақсимот вақтида маҳсулотларни йиғиш ёки овда иштирок этганлик инобатга олинмаган.

Қадимги одамлар ўзларини табиатнинг бир қисми деб ҳисоблаганлар. Фақат табиат билан уйғунликда яшай олишларига ишонганлар. Табиат уларни иссиқ ва совуқлардан асраган, ташналик ва очликдан қутқарган, турли-туман эҳтиёжларини қондирган.

Ўзлаштирувчи иқтисодиёт (овчилик, балиқчилик, териб-термачлаш) жамиятида аёллар етакчи мавқени эгаллаганлар. Аёллар озиқ-овқатларни сақлаш, овқат тайёрлаш, оилани зарур ёқилғи билан таъминлаш, бола тарбияси каби ишлар билан шуғулланганлар. Эркаклар меҳнат қуроллари тайёрлашган, овчилик ҳамда оиланинг ҳимояси билан шуғулланганлар. Турмушда экзогамия қарор топган, яъни яқин қариндош-уруғлар ўртасида никоҳ тақиқланган.

Ишлаб чиқарувчи иқтисодиёт (деҳқончилик, чорвачилик, металлни қайта ишлаш, сопол буюмлар ишлаб чиқариш) даврида меҳнат қуролларининг такомиллашиб бориши, ўқ-ёйнинг кашф этилиши натижасида жамиятда йирик меҳнат тақсимооти юз берган. Овчиликдан деҳқончилик, сўнгра ҳунармандчилик ажралиб чиққан.

Қадимги жамоанинг тузилиши. Қадимги жамоа тузумининг асосий негизи бир қанча оилаларни бирлаштирган уруғ жамоаси ҳисобланиб, улар уюшган тарзда ўзаро ҳамжиҳатликда ҳўжалик фаолияти билан шуғулланганлар. Уруғ-жамоаси кишиларнинг қон-қариндошлик алоқаларига асосланган. Уруғларнинг ривожланиб кенгайиши натижасида, ўзида бир неча уруғларни бирлаштирувчи қабилалар, сўнгра эса қабилалар иттифоқи вужудга келган. Жумладан, Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчилик куртак отаётган даврда 20 дан ортиқ қабилалар иттифоқи мавжуд бўлганлиги тарихдан маълум.

Уруғчилик жамоа тузумида унинг барча аъзолари тенг ҳуқуқли бўлиб, уруғ, қабиланинг энг муҳим масалалари уруғ аъзоларининг умумий йиғинида муҳокама этилган ва ҳал қилинган. Уруғнинг ҳар бир вояга етган аъзоси ҳар қандай ишни кўриб чиқиш ва ҳал этишда иштирок этиши мумкин бўлган.

Ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, ҳудудни муҳофаза этиш, ишлаб чиқариш, суғориш ва деҳқончилик ишларини самарали ташкил этиш, жамоанинг ички ва ташқи алоқаларини олиб бориш, диний урф-одатларни амалга ошириш, жамоа аъзолари ўртасида

вужудга келувчи низоли масалаларни ҳал этиш, умуман уруғни бошқариш каби муҳим вазифаларни бажариш жамоа аъзолари орасидан сайлаб қўйиладиган оқсоқолларга юклатилган.

Жамоа уюшмаларининг йириклашуви табиат инжиқликларини енгишда, меҳнатнинг янада такомиллашган шакллари кўллашда, қўшни қабилалар тазйиқидан ҳимояланиш ҳамда уларга ҳужум қилишда янги имкониятларни вужудга келтирди. Қабилалар иттифоқининг вужудга келиши меҳнатнинг янги усул ва қуролларини ўзлаштиришни тезлаштирди.

Қабилалар тегишли уруғ оқсоқолларидан иборат бўлган оқсоқоллар кенгаши томонидан бошқарилган. Кенгаш қабила бошлиғини сайлаган. Қабила бошлиғи лавозими ҳам доимий бўлмасдан, муайян муддат билан белгиланган. Қабилалар иттифоқи қабила бошлиқлари кенгаши томонидан бошқарилган. Улар ўз ораларидан бир ёки икки нафар иттифоқ бошлиғини сайлаганлар.

Ўзбекистон ҳудудида ҳам шундай йирик уюшмаларнинг вужудга келганлигини, бундан 5-6 минг йил олдин Хоразм воҳасида ўша давр учун ўта йирик бўлган сунъий суғориш каналларининг қурилганлиги исботлайди.

Ижтимоий нормалар. Кишилиқ жамияти шаклланишининг илк давларидан бошлаб, унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турувчи хулқ-атвор қоидаларига эҳтиёж сезилган. Бундай хулқ-атвор қоидалари ўтмиш аجدодлардан мерос сифатида олиниб, аста-секинлик билан жамоа аъзоларининг турмуш тарзи – ишлаб чиқариш ва тақсимот, оилавий, қариндош-уруғчилик низоларини ҳал қилиш ва шу каби бошқа ижтимоий алоқаларни тартибга солиб турувчи нормалар тизимига айланиб борган. Авлоддан авлодга ўтиб келадиган урф-одатлар вужудга келиб, улар асосан жамият аъзолари томонидан ихтиёрий тарзда бажарилган. Ушбу нормаларнинг амалга оширилиши бутун жамоа саъй-ҳаракати, шу жумладан таъсир кўрсатиш чораларини қўллаш орқали таъминланган.

Кўпчилик адабиётларда аввал табу-тақиқловчи нормалар тизими, ундан сўнг эса жамоа аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи нормалар вужудга келганлиги тўғрисида сўз боради. Жамият тараққиёти, ижтимоий турмуш тарзининг мураккаблашуви ўз навбатида янгидан-янги одат нормаларининг пайдо бўлиши, улар миқдорининг ошиб кетишига сабаб бўлган.

3-§. Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги назарияларнинг турли-туманлиги

Давлат ва ҳуқуқ ҳодисалари мураккаб, узоқ тадрижий таракқиёт йўлини босиб ўтган. Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнини тушунтирувчи турли-туман назариялар мавжуд.

Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши жараёнини ўрганиш фақат назарий аҳамиятга эга бўлмасдан, шу билан бирга сиёсий-амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу давлат ва ҳуқуқнинг ижтимоий табиатини, моҳиятини, уларнинг хусусиятлари ва белгиларини чуқурроқ тушунишга хизмат қилади. Уларга хос бўлган барча функцияларни аниқ белгилаб олишга, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини янада аниқлаб олишга ёрдам беради.

Қадимда вужудга келган давлатларнинг ҳар бири ўзига хос тарзда такрорланмас жараённи босиб ўтган. Шундай бўлишига қарамасдан, олимлар давлатларнинг вужудга келишида кўп такрорланадиган жиҳатларни умумлаштириш асосида турли таълимотларни илгари сурганлар.

Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши кўп жиҳатдан инсонларнинг турмуш тарзи, дунёқараши ва эҳтиёжлари тизимининг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатган табиий шарт-шароитлар, иқлим, тупроқ, сув, ҳудуднинг сув ҳавзаларига яқин ёки узоқлигига боғлиқ бўлган. Шу билан бирга ҳар бир авлод ўтмиш аجدодлардан бой мерос олиш билан бирга, келажак авлодларга муайян сабоқ қолдиради. Шу орқали келажак ижтимоий ҳаётнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

Диний назария. Диний (теологик) назария (юнонча theos – худо, logos – тушунча, таълимот, худо тўғрисидаги таълимотни англатади. Диний таълимотлар давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги илк таълимотлардир. Давлатчилик ва ҳуқуқ шаклланиши билан, уни диний, илоҳий тарзда тушуниш юзага келган.

Аврелий Августин (354-430), Аль-Маварди (974-1058), Ибн Рушд (1126-1198), Фома Аквинский (1225-1274), Ибн Халдун (1332-1406) каби мутафаккирлар ҳамда яҳудийлик, христианлик ва ислом дини вакиллари томонидан давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши диний асосда тушунтирилади.

Яҳудийлик диний таълимоти бошқа жаҳон динлари каби ягона худоликни тарғиб қилади. Унга кўра, «худо бутун яҳудий халқи

билан алоҳида келишув муносабатида бўлади». Худо «яхудий миллатининг бошлиғи ва ҳукмдори» ҳисобланади. Яҳудий халқи қонунлари «Мусо пайғамбар алайҳиссалом томонидан тўғридан-тўғри худодан олинган». Одатий шароитларда ҳокимият худо номидан инсонлар томонидан амалга оширилади. Фавқулодда ҳолатларда эса «худонинг ўзи ваҳий ва кароматлар кўрсатиш билан одамларни бошқаради».

Эрамининг бошларида вужудга келган христианлик дини ва таълимотида жамият, давлат ва ҳуқуқ тўғрисида қимматли фикрлар мавжуд. Христианлик таълимотига кўра, худо дунёнинг яратувчиси. Инсон худо томонидан «ўзига ўхшаш тарзда» яратилган, шунинг учун ҳам у барча мавжудотларнинг гултожи ҳисобланади. Инсоннинг ақл-идрок, иродага эгаллиги ва абадий яшашида «худога ўхшашлик» намоён бўлади.

Ислом сиёсий-ҳуқуқий ғояларига кўра, бутун борлик ва инсоннинг вужудга келиши Оллоҳ номи билан боғлиқ. Олий ҳокимият эгаси Оллоҳ эканлиги ҳам сунний ва ҳам шиалик мазҳабида яқдиллик билан тан олинган.

Инсонлар орасида ҳокимият кимга топширилиши тўғрисида мазҳаблар турлича ёндашадилар. Суннийлик мазҳабига кўра, ислом давлатида ҳокимият жамоага берилган. Ерда Оллоҳ номидан олий ҳокимият жамоа томонидан амалга оширилади ва у Оллоҳнинг Олий суверенитети ифодаси сифатида тўлиқ ҳокимият эгасидир. Жамоанинг суверен ҳуқуқлари ҳукмдорни сайлаб қўйишида намоён бўлади ва ҳукмдор жамоа номидан ҳокимиятни амалга оширади. Шиалик мазҳаби таълимотида эса, суверенитет фақат Оллоҳга тегишли эканлиги ва унинг номидан имом яккабошчилик асосида давлат ҳокимиятини амалга ошириши ҳамда жамоа иродаси билан ҳеч қандай боғлиқ эмаслиги таъкидланади. Имом мутлоқ, илоҳий ҳокимиятга эга бўлиб, у жамоадан устун туради. Унинг шахси муқаддас ҳисобланади.

Шундай қилиб, давлатнинг вужудга келиши тўғрисидаги диний назария илк давлатчилик шаклланиши билан юзага келиб, ҳозирга қадар мавжуд бўлиб келмоқда. Диний назария ғоялари ҳокимиятни мустаҳкамлаш, мамлакатда барқарорликни таъминлаш, инсон эрки ва шаънини муҳофаза этишга йўналтирилган.

Табиий ҳуқуқ назария. Илмий адабиётда жуда кенг тарқалган табиий ҳуқуқ назарияси қадим замонларда вужудга келган назариялардан бири ҳисобланади. Табиий ҳуқуқ назариясининг пайдо

бўлиши ва унинг ривожланиши Қадимги Юнон, Рим ва Хитой мутафаккирлари фаолияти ва ижоди билан боғлиқ.

Қадимги юнон файласуфлари Сукрот, Афлотун ва Арастуларнинг нуқтаи назарига кўра ҳамма қонунлар ҳам инсонлар томонидан қатъий равишда яратилган эмас. Инсонлар томонидан яратилган қонунлардан ташқари «инсонлар қалбида жойлашган илоҳий қонунлар ҳам мавжуд». Бошқача қилиб айтганда, инсон иродасига боғлиқ равишда яратилган қонунлар, яъни давлат томонидан чиқарилган қонунлардан ташқари, инсон хоҳиш иродасига боғлиқ бўлмаган қонунлар ҳам мавжуд бўлиб, улар табиий ҳуқуқдан иборатдир. Бу қонунлар асосида боқий, ажралмас илоҳий тартиб ҳукмрон бўлиб, улар нафақат инсонлар ўртасидаги муносабатларни, балки «бутун дунёни яратилишини тартибга солади».

Қадимги рим ҳуқуқшунослари ва файласуфлари асарларида табиий ҳуқуқий таълимотлар ўз аксини топган. Рим ҳуқуқшуносларининг фикрича, рим ҳуқуқи *ius civil* (фақат рим фуқаролари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, қадимий рим ҳуқуқи), *ius gentum* (рим фуқаролари билан бошқа халқларнинг ўртасидаги мулкӣ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ) ва *ius natural*-табиий ҳуқуқдан иборатдир. Қадимги юнонлар каби римликлар ҳам ҳуқуқни ижобий ҳуқуқ, табиий ҳуқуқ, илоҳий ҳуқуққа бўладилар.

Табиий ҳуқуқ назарияси ўрта асрларда бир қатор ўзгаришларни бошидан кечирган. Инсон табиатининг умрбоқийлиги ва ўзгармаслиги ҳақидаги таълимот ўзгармаган ҳолда, энди табиий ҳуқуқнинг келиб чиқиши табиат билан боғланмасдан, илоҳий кучларга боғлаб қўйилди.

Голландияда Гуго Гроций ва Спиноза, Англияда Томас Гоббс ва Жон Локк, Францияда Жан Жак Руссо, Поль Гольбах, Россияда Александр Радишев ва бошқалар табиий ҳуқуқ назариясининг ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар.

Шундай қилиб табиий ҳуқуқ, ҳар қандай ҳуқуқнинг, шунинг билан ҳуқуқий тартиботнинг, ижобий ҳуқуқнинг, ахлоқий ҳуқуқнинг, сиёсий ҳуқуқнинг ва шу каби ҳуқуқнинг бошқа шаклларининг бошланғич асосидир.

Патриархал назария. Давлатнинг вужудга келиши тўғрисидаги назариялардан бири – патриархал назария ҳисобланади. Патриархал назариясининг вужудга келиши Конфуций (э.р.ав. VI-V асрлар), Арасту (э.р.ав. 384-322 й.), Фильмер (XVII аср) номлари билан боғлиқ. Патриархал назариясига кўра, давлат табиий тараққиёт

махсулидир. Қадимги афсоналарда уруғ ва қабиланинг ҳокимияти аждодлар ҳокимиятидан келиб чиқиши асосланган.

Конфуций қадимги Хитой анъаналари асосида императорни «Осмон ўғли», Осмон иродасини амалга оширувчи деб билиб, императорни оила бошлиғига, давлатни эса катта оилага ўхшатади. Ҳукмдор ҳокимияти отанинг оиладаги ҳокимияти кабидир. Давлатни бошқариш оилани бошқариш каби яхшилик, эзгулик қоидаларга асосланади. Бунда катталар кичикларни иззат қилиши, кичиклар эса катталарга ҳурмат билан муносабатда бўлиши лозим. Давлатда ҳокимият (император ота) бошчилигидаги «катталар» ва «кичиклар» (тобейлар) ўртасида бундай оилавий муносабатларни ўрнатиш учун оилада ҳам яхши тартиб амал қилиши лозим.

Арасту давлатнинг вужудга келишига сабаб эркак ва аёлнинг бир-бирига бўлган табиий иштиёқи, ўзидан насл қолдиришга бўлган эҳтиёжи деб билади. Унинг фикрича, эркак ва аёл шу эҳтиёж туфайли бирлашиб оила қуради. Оилалар кенгайиб қишлоқларни ташкил этади ва қишлоқларнинг йиғиндиси эса давлатнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

Шартнома назарияси. Шартнома назариясининг алоҳида элементлари олтин давр файласуфлари томонидан илгари сурилган бўлса-да, аммо у ўзини ҳозирги кўринишини шартнома назарияси сифатида ўрнини XVII-XVIII асрларда эгаллади.

Шартнома назариясининг энг кўзга кўринган вакиллари Т.Мор (1478-1535), Г.Гроций (1583-1645), Т.Гоббс (1588-1679), Д.Локк (1632-1704), Ш.Монтескье (1689-1755), Ж.Руссо (1712-1778), И.Кант (1724-1804) ва бошқа қомусий олимлар бўлиб ҳисобланади.

Шартнома назарияси табиий ҳуқуқ назарияси бирга юзага келди ва мазкур назария негизида ривожланди. Шартнома назариясида асосий эътибор давлат ва давлатнинг вужудга келиши масалаларига қаратилади. Шартнома назарияси тарафдорлари ўз асарларида давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, сиёсий ҳокимият ва инсон сиёсий эркинлигининг нисбати, оммавий ҳокимиятни амалга оширишда инсон иродасининг дахлсизлиги масаласини ёритганлар.

Француз мутафаккири Ж.Ж.Руссо шартнома назариясининг барпо қилиниши ва ривожланиши учун ўзининг муносиб хиссасини қўшган. Ж.Ж. Руссо давлатнинг вужудга келишини, хусусий мулкни вужудга келиши билан боғлайди. Руссо ўзининг «Кишилар ўртасидаги тенгсизликни келиб чиқишининг асослари тўғрисидаги фан» асарида давлатнинг вужудга келишини инсонларни мулкка

эгаллик қилиши билан боғлайди. Руссо назариясига кўра давлат айёр, бой кишилар томонидан тузилган режа асосида, шартнома асосида уларнинг манфаатларини ҳамда уларнинг ўзларини ҳимоя қилиш мақсадида яратилган.

Шундай қилиб, давлатнинг вужудга келиши тўғрисидаги шартнома назарияси табиий ҳуқуқий назария негизида вужудга келиб, ўрта асрларда шаклланиб келаётган янги табақа учун ҳукмдорнинг мутлоқ ҳокимиятини чеклаш, инсоннинг ҳокимиятдан мустақил эркин ирода эгаси эканлигини асослашга хизмат қилди. Ҳозирга даврда ҳам мазкур назария қоидаларидан ҳокимиятнинг бир шахс ёки бир гуруҳ шахс томонидан эгалланиб олинишига, ҳокимиятни суистеъмол қилинишига, инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини топталишига қарши курашда кенг фойдаланиш мумкин.

Зўравонлик назарияси. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги ғарбда тарқалган назариялардан бири зўравонлик назариясидир. Мазкур назариянинг энг кўзга кўринган тарафдорлари бўлиб, немис файласуфи ва иқтисодчиси Е.Дюринг (1833-1921), Австрия жамиятшуноси ва давлатшуноси Л.Гумплович (1838-1909), К.Каутский (1854-1939) ва бошқалардир.

Зўравонлик назариясининг асосида давлат ва ҳуқуқни келиб чиқишининг бош сабаби – босқинчилик, зўравонлик ва бир қабилани иккинчи қабила томонидан зулмга дучор этиш, деган ғоя ётади. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги зўравонлик назариясининг келиб чиқиши узоқ ўтмишга эга. Қадимги юнон файласуфлари, софистларнинг таълимотларида, давлат кучларнинг фаровонлигини кўзлаб яратилган ташкилот, ҳуқуқ эса жамиятдаги мавжуд бир аҳолини иккинчи бир аҳоли томонидан тутқинликда сақлаб туриш учун қурол сифатида вужудга келганлиги айтиб ўтилади.

Шундай қилиб, зўравонлик назарияси давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келишини фақат зўрлик, бир қабиланинг бошқа қабилани босиб олиши, унинг мулки, ерига эгаллик қилиши, босиб олинган қабила аъзоларини қулларга айлантириши натижаси сифатида тушунтиради.

Тарихий материалистик назария. Давлатнинг вужудга келиши тўғрисидаги *тарихий материалистик назария* асосчилари К.Маркс (1818-1883 й.), Ф.Энгельс (1820-1895 й.) ва В.И.Ленин (1870-1924 й.) ҳисобланади. Унга кўра, давлат ҳокимиятнинг муайян тараққиёт босқичида, бир-бирига қарама-қарши синфларнинг вужудга келиши,

ҳукмрон синфларнинг эзилувчи синфлар устидан ўрнатилган ҳокимиятини сақлаб қолиш мақсадида мулк эгалари томонидан ўрнатилган.

Кишилик жамияти тараққиётида шундай даврлар бўлганки, унда давлат мавжуд бўлмаган. Инсонлар тенг равишда меҳнат билан шуғулланганлар, умумий мулкдан улуш олганлар. Меҳнат тақсимооти, ортиқча моддий неъматларнинг вужудга келиши, унинг алоҳида шахслар қўлида тўпланиши натижасида хусусий мулк ва шу асосда мулкдорлар синфи пайдо бўлди. Жамият икки қарама-қарши синфларга – бойлар камбағалларга бўлиниб, бойлар ўз ҳокимиятларини ўрнатиш, қуйи синфни тутқинликда тутиб туриш мақсадида давлатни ташкил этадилар.

Кишилик жамияти тараққиёти – бу ижтимоий иқтисодий формациялар тараққиётидир. Давлат тарихий нуқтаи назардан қулдорлик давлати сифатида вужудга келади. Ундан кейин феодал, буржуа давлатлари алмашади. Ушбу давлатларнинг барчаси эксплуататорлик давлатлари бўлиб ҳисобланади. Пролетар инқилоби туфайли хусусий мулк, синфлар, давлат тугатилиб синфсиз, давлатсиз коммунистик жамият курилади.

Органик назария. Давлатнинг вужудга келиши тўғрисидаги *органик назарияда* давлат тирик организмга қиёсланади. Органик назария тарафдорлари бўлиб, Афлотун, Т.Гоббс (1588-1679 й.), Ж.Ж.Руссо (1712-1778 й.) ва бошқалар ҳисобланади. Унга кўра, жамият ва давлат ўзаро боғлиқ бўлган организмлар йиғиндиси. Давлат ҳокимияти ва унинг органлари тирик мавжудотнинг органлари каби муайян бир вазифани бажариш учун яралган.

Органик назариянинг куртаклари Афлотун ғояларида мужасамланган. Афлотун инсон ва давлатнинг ўхшашлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, инсонда бош ва рух танани, рухнинг ўзида эса онг ҳиссий туйғуларни бошқаради. Давлатда ҳокимиятни ташкил этиш ҳам шунга ўхшашдир. Инсон руҳининг уч асосига давлат ҳокимиятининг уч ўхшаш асоси – маслаҳат, муҳофаза ва тадбиркорлик, ушбу уч асосга эса уч табақа – ҳукмдорлар, аскарлар ва ишлаб чиқарувчилар мос келади.

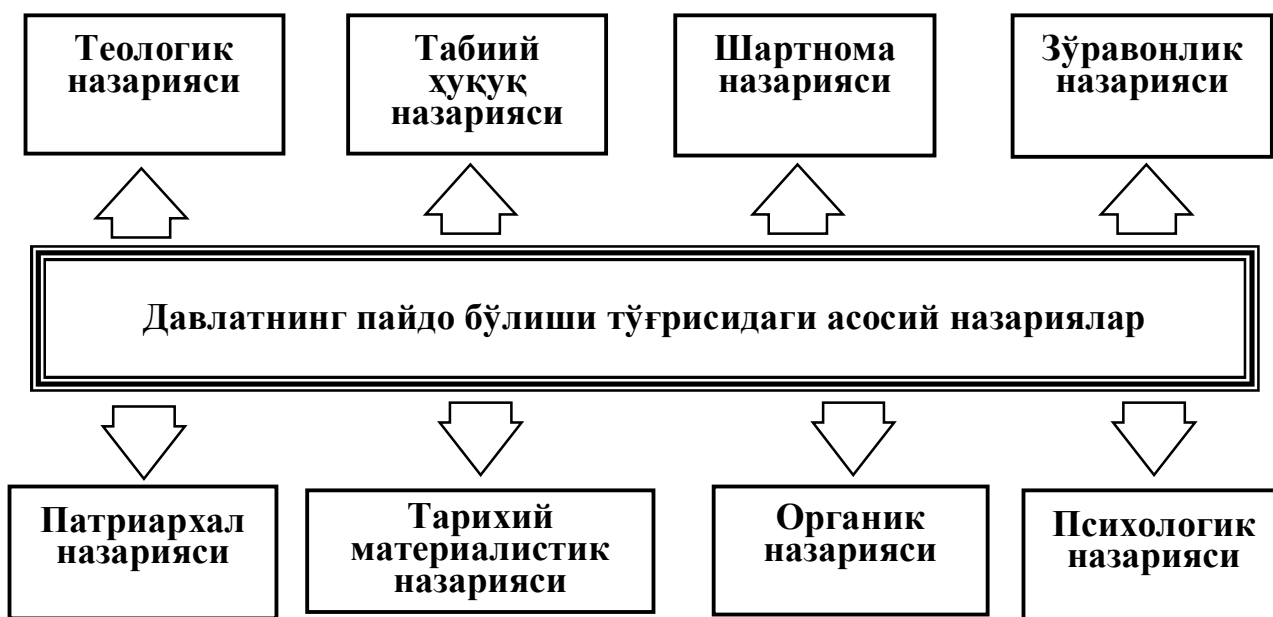
Психологик назария. Давлатни вужудга келишининг *психологик назарияси* тарафдорлари жамият, давлат ва ҳуқуқнинг асосини инсонларнинг руҳиятидан излайдилар. Психологик назария асосчилари бўлиб Т.Тарду, Ф.Гиддинг, Л.И.Петражицкий ҳисобланади. Т.Тардунинг фикрича, кишилик жамияти тараққиёти, иқтисодий,

сиёсий, тарихий, маданий тараққиёт бирламчи омил ҳисобланган кашфиётлар ва аجدодлар меросига тақлид билан белгиланади. Инсонларнинг ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий ҳаётидаги ҳар қандай кашфиётлари моҳиятини ижтимоий қарама-қаршиликларни ҳал этиш воситаси ташкил этади.

Психологик назария тарафдорлари жамият ва давлатни инсонларнинг руҳий уюшмаси сифатида ҳам талқин этадилар. Унга кўра, ҳуқуқнинг негизи бўлиб индивидуал онг ҳисобланади. Давлат ҳокимияти бирор бир кишининг иродаси эмас, балки фуқароларнинг давлатга боғлиқлиги тўғрисидаги руҳий тасаввурларидан келиб чиқувчи кучдир. Давлат мустақил мажбурлов ҳокимиятига эга бўлган ижтимоий уюшма каби, ҳуқуқни амалга ошириш воситаси сифатида вужудга келади.

Шундай қилиб, жамият кишиларнинг муайян алоқалар тизими билан ўзаро боғланган уюшмаси бўлиб, давлат ва ҳуқуқдан олдин вужудга келган. Давлат мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодиса сифатида узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтган. Давлатнинг вужудга келиши, шаклланиши ва тараққиёти турли ёндашувлар асосида ёритилган. Бунда у ёки бу ёндашувни мутлоқлаштирмай, уларнинг ҳам ижобий ва ҳам салбий томонларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Давлатнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги асосий назариялар

III боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ ЖАМИЯТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

1-§. Давлат ва жамиятнинг ўзаро нисбати

Давлат – жамият ривожланишининг маҳсули. Жамият ривожланишининг муайян босқичида алоҳида сиёсий институт – давлат юзага келади ва ривожланади. Давлат жамиятга ташқаридан киритилган куч эмас, у жамиятнинг ўзидан келиб чиққан, уни ўзига бўйсундирувчи ва бошқарувчи кучдир.

«**Давлат**» ва «**жамият**» тушунчалари айнан бир хил тушунчалар эмас. «Жамият» кенг қамровли ҳодиса, воқелик бўлиб, «давлат» жамиятнинг таркибига кирувчи бир қисм, алоҳида элементдир. Жамият ва давлат ўртасидаги нисбат нафақат уларнинг бир-биридан фарқи, балки таркибий (структуравий) тузилиши ва бажарадиган ижтимоий вазифалари билан изоҳланади. Юқорида таъкидлаганимиздек, жамият мамлакат аҳолисининг ҳаммасини қамраб олувчи мураккаб ижтимоий организм бўлиб, инсонларнинг ўзаро алоқалари маҳсули, энг аввало, улар ҳаётининг ишлаб чиқариш, моддий неъматларни ўзаро айирбошлаш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ ташкилий тузилмадир. Давлат эса жамият ичидан ажралиб чиқиб, уни бошқариш учун вужудга келтириладиган сиёсий ташкилотдир.

Давлат – ҳокимият тепасидаги сиёсий кучларнинг алоҳида ташкилоти.

Давлат ибтидоий тузумдаги уруғдошлик ташкилотидан қуйидаги белгиларга кўра фарқ қилади. **Биринчи** – давлатдан ажралган бутун аҳоли билан бир бўлмаган **ижтимоий-сиёсий ҳокимият**. Бу ҳокимият қуролланган кишиларнинг алоҳида отрядларига – даст-аввал қирол аскарларига, кейинчалик – армия, полиция, қamoқ-хоналар ва бошқа мажбурлов муассасаларига, ва ниҳоят, одамларни бошқариш билан махсус шуғулланадиган амалдорларга таянади.

Иккинчи белги – жамоа аъзоларининг қондошлик белгисига кўра эмас, балки **ҳудудий белгига кўра бўлиниши**, яъни давлат фуқаролигининг ўрнатилиши. Монархлар (қироллар, князлар ва ҳ.к.)нинг девор билан ўралган саройлари атрофида савдо-сотик ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи аҳоли жойлашган шаҳарлар ривожланган. Бой зодагонлар ҳам шу ерда жойлашган. Айнан шаҳар-

ларда одамлар қариндошлик эмас, балки, аввало, қўшничилик муносабатлари билан боғланган. Вақт ўтиши билан қишлоқда ҳам қариндошлик алоқалари ўрнини қўшничилик муносабатлари эгаллади.

Оммавий (ижтимоий – сиёсий) ҳокимиятни ва унинг аппаратини (амалдорлар, армия, полиция, турмалар ва ҳ.к.) сақлаб туриш учун аҳолидан уруғдошлик тузуми даврида маълум бўлмаган **солиқлар** йиғилади. Бу давлатнинг **учинчи белгисидир**.

Давлатнинг вужудга келиши сабаблари ва асосий қонуниятлари ер юзидаги барча шаҳарлар учун деярли ўхшаш бўлган. Бироқ, жаҳоннинг турли минтақаларида, турли халқларда давлатнинг ташкил топиш жараёни ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Улар географик муҳит, у ёки бу давлат ташкил топишининг муайян тарихий шарт-шароитлари билан боғлиқдир.

Жумладан, Афина давлатининг вужудга келиши давлат ташкил топишининг классик шакли ҳисобланади. Яъни, у ижтимоий – иқтисодий ривожланишнинг зарурий қонуниятлари асосида пайдо бўлган. Кейинчалик бошқа халқларда ҳам давлатнинг шаклланиши шу йўлдан борди. Афиналиклар давлатининг вужудга келиши умуман давлат ташкил топишига ёрқин намунавий мисолдир, чунки у, бир томондан, соф кўринишда, ташқи ёки ички тазйиқсиз юз берган, бошқа томондан, айна ҳолда давлатнинг анча ривожланган шакли – демократик республика бевосита уруғдошлик тузумидан келиб чиққан. Бу давлат ташкил топишининг барча муҳим тафсилотлари бизга яхши маълум.

Римда уруғдошлик жамияти бу жамиятдан ташқаридаги ҳақ-ҳуқуқсиз, бироқ мажбуриятларга эга бўлан кўп сонли плебейлар қуршовидаги маҳдуд аристократияга айланган; плебейларнинг зодагон – патрицийлар устидан ғалабаси эски уруғдошлик тузумини ағдариб ташлади ва унинг вайроналарида давлат бунёд этди. Кўп ўтмай бу давлат бағрида аристократия ва плебс чатишиб кетди.

Кейинчалик Рим империясини забт этган герман қабилаларида давлат ўзгалар ҳудудини босиб олишнинг бевосита натижаси сифатида вужудга келди. Уруғдошлик тузуми бу ҳудудларда ҳукмронлик қилиш имкониятига эга эмас эди. Бинобарин, давлатнинг шаклланиш жараёни баъзан мазкур жамият учун ташқи омиллар, масалан, қўшни қабилалар ёки мавжуд давлатлар билан уруш таъсирида тезлашар эди. Герман қабилалари қулдорлик тузуми амал қилган Рим империясининг ҳудудларини босиб олиши натижасида ғолиб-

ларнинг ҳарбий демократия босқичидаги уруғдошлик ташкилоти ўрнида кўп ўтмай феодал давлат ташкил топди.

2-§. Жамият сиёсий тизимида давлатнинг ўрни

Тарихан олиб қараганда давлатни дастлабки сиёсий ташкилот деб ҳисоблаш мумкин. «*Сиёсат*» ибораси русча «политика» – юнонча «полис», яъни шаҳар – давлат деган сўзларнинг таржимаси маъносида ишлатилади. Давлатнинг сиёсийлиги шундаки, у ҳукмронликка интилган ва эришган ижтимоий гуруҳларнинг (синфларнинг) манфаатини ифодаловчи ташкилот сифатида майдонга келди. Кейинчалик ижтимоий (гуруҳлар, қатламларнинг) манфаатларни ифода этувчи бошқа уюшмалар, ташкилотлар, партиялар вужудга келиб, ўзига хос сиёсий ташкилотлар йиғиндиси, мажмуи, тизими ҳосил бўлди.

Сўнгги асрлардаги демократик жамиятларда давлатдан ташқари муайян ижтимоий кучларнинг, гуруҳлар ва қатламларнинг манфаатларини ифодаловчи турли сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, аёллар ва ёшларнинг жамоат бирлашмалари, саноатчилар ва фермерларнинг ташкилотлари кабилар фаолият кўрсатиб келмоқда. Айни вақтда улар сиёсатга муайян таъсир ўтказмоқда. Бироқ, шунга қарамасдан давлат жамиятнинг сиёсий тизимида марказий ўринни эгаллайди.

Бунинг сабаби қуйидаги омиллар билан изоҳланади:

1. Давлат биргаликда ҳаёт кечириш мақсадида уюшган инсонларнинг иттифоқи, турмуш фаолиятининг ташкилий шакли ҳисобланади. Инсонларнинг давлат билан бўладиган тарихий, мафкуравий, ижтимоий – иқтисодий алоқалари «фуқаролик» деган категорияда ўзининг мужассам сиёсий – ҳукуқий ифодасини топади. «Давлат жамоаси»нинг ҳар бир аъзоси давлатнинг мавжуд бўлишидан манфаатдор. Чунки, давлат воситасида шахсий дахлсизлик ва эркинлик, оила ва мулк муҳофазаси, шунингдек шахсий ҳаёт хавфсизлиги кафолатланади. Шу тариқа индивид (шахс) дастлабки барқарор сиёсий сифатларга эга бўлиб, мамлакат сиёсий ҳаётининг иштирокчисига айланади.

2. Давлат ўз ижтимоий манфаатларини қондириш учун бирлашган инсонлар дастлабки сиёсий фаолиятининг маҳсулидир. Бу сиёсий воқеликларнинг умумуниверсаллиги билан боғлиқ. Сиёсий

ҳаёт оммавий ҳокимият фаолияти ва мамлакатнинг бутун ҳудуди миқёсида кечади. Шу боис давлат сиёсий ҳаётни ташкиллаштириш шакли сифатида майдонга чиқади. Давлат қонунчилик ҳужжатлари ёрдамида «сиёсий ўйин қоидаларини» белгилайди. Давлат мамлакат миқёсида сиёсий ҳаётнинг шакли сифатида жамият сиёсий тизими билан айнан мос келади. Давлат ўзининг вазифаси ва функционал хусусиятлари (тавсифи) билан сиёсий тизимнинг бир қисми сифатида намоён бўлади.

3. Давлат – жамиятнинг сиёсий тизими билан фуқаролик жамияти ўртасидаги боғловчи ва мувофиқлаштирувчи муҳим бўғиндир. У жамият манфаати учун зарур умум ижтимоий функцияларни бажаради. Масалан, транспорт, алоқа, уй-жой қурилиши, энергетика таъминоти, экология софлигини таъминлаш, таълим тизимини ташкил этиш, ва ҳ.к. соҳаларда давлат амалга оширадиган фаолият бутун жамиятнинг умумий манфаатларини акс эттиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Халқ бу ҳокимиятни вакиллик демократияси (сайлаб қўйиладиган давлат ҳокимияти органлари орқали) ва бевосита демократия йўли билан амалга оширади. Бевосита демократия шакллариға фуқароларнинг давлатни бошқаришда, референдумда иштирок этиш ҳуқуқи, шунингдек жамоат бирлашмалариға уюшиш ҳуқуқи киради. Фуқаролар бу ҳуқуқларни турли жамоат ташкилотлариға уюшиш йўли билан амалга ошириши мумкин. Бундай ташкилотлар қаториға сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари ва ҳар хил ижодий уюшмалар киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси I бобининг мазмунидан келиб чиқиб, сиёсий тизимға Ўзбекистон халқи сиёсий фаолияти ташкилий шаклларининг мажмуи, деб таъриф бериш мумкин. Бунда давлатға халқ сиёсий фаолиятини ташкил этишнинг оддий шакли эмас, балки асосий шакли сифатида қаралади, чунки бошқа шакллар давлатға нисбатан ёрдамчи хусусиятға эгадир. Улар давлат олдида турган вазифаларни ҳал қилишға нодавлат тузулмалар воситасида ёрдам беради, жамият ва давлат ишларини бошқаришда барча фуқаролар иштирок этишиға имконият яратади, давлат ҳаётида демократия асослари янада кенгайишиға кўмаклашади. Жамият сиёсий тизимида давлатнинг асосий ўрни ва роли давлат тизимнинг асосий унсури деб айтиш имконини берувчи бир қанча хусусиятлар билан белгиланади.

Биринчидан, давлат Ўзбекистон Республикаси кўп миллатли халқининг сиёсий ташкилоти, яъни, ижтимоий, мулкӣ мавқеи, ирқӣ, миллати, касб-кори ва ҳоказолардан қатъи назар, жамиятнинг барча аъзоларининг ташкилотидир. Шу боис, давлат бутун халқ ташкилоти сифатида, сиёсий тизимнинг бошқа таркибий қисмларига қараганда кенгроқ ижтимоий имкониятларга эга бўлади.

Иккинчидан, давлат, халқ манфаатларининг расмий ифодачиси сифатида, мулкнинг барча шакллари ривожланиши учун шарт-шароит яратади.

Учинчидан, давлат махсус давлат аппаратида эга бўлади. Бошқа таркибий қисмлардан фарқли ўлароқ, бу аппарат органларига ҳокимият ваколатлари берилади. Бундай ваколатларга ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими эга бўлади. Бу тизим таркибига мажбурлов вазифаларини бажарувчи ички ишлар, солиқ, божхона, прокуратура ва миллий хавфсизлик органлари киради.

Тўртинчидан, сиёсий тизимнинг бошқа унсурларидан фарқли ўлароқ, давлат органлари ўз ваколатлари доирасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилишга, шунингдек уларнинг ижроси устидан назорат тизимига эга бўлади. Жамоат ташкилотлари норматив ҳужжатлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. Бу норматив ҳужжатлар фақат мазкур жамоат ташкилоти аъзоларига нисбатан татбиқ этилади.

Бешинчидан, давлат суверенитетга, яъни давлат ҳокимиятининг барча сиёсий партиялар, муассасалар, фуқаролар ва нодавлат ташкилотларига нисбатан устунликка эгадир. Суверенитетга эга бўлган ҳолда, давлат ўзини ўзи ташкил этади ва умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидалари (қонунлар) қабул қилади. Шу билан давлат қонунлар чиқариш орқали сиёсий тизимга кирувчи барча ташкилот, муассаса, бирлашмаларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаб қўяди.

Шундай қилиб, давлат жамият сиёсий тизимида алоҳида ўрин эгаллайди ва ундаги муносабатларни тартибга солишда асосий роль ўйнайди.

3-§. Давлат ва фуқаролик жамияти

Давлат – ҳар қандай жамиятда сиёсий ҳокимиятнинг энг муҳим органидир. Давлат жамиятнинг умумий ишларини бошқарувчи алоҳида орган сифатида амал қилади. Давлат – жамиятнинг сиёсий ташкилотлари тизимида муҳим, лекин яккаю ягона бўғин эмас: унга

партиялар ва бошқа ташкилотлар ҳам киради. Бироқ, жамиятда суверен ҳокимиятга фақат давлат эга бўлади. Давлат ҳокимиятининг устунлиги муайян тарзда унинг универсаллиги (давлат ҳокимиятининг кучи мазкур мамлакатнинг бутун ҳудуди, барча аҳолиси ва жамоат ташкилотларига нисбатан татбиқ этилади), ваколатларида (давлат ҳокимияти унга даъво қилувчи бошқа ҳар қандай ғайри конституциявий ва мувозий тузилмаларни бекор қилиши мумкин), шунингдек, бошқа таъсир кўрсатиш воситаларининг мавжудлигида (масалан, қонунчилик, одил судлов) ифодаланади.

Фуқаролик жамиятининг изчил шаклланиши, шахс ва давлат ўзаро муносабатларининг маданийлашуви жамиятдаги муносабатларни уйғунлаштиришни тақозо этади. Сиёсий муносабатлар соҳа-сида давлат ҳақли равишда етакчи ўрин эгаллайди, бунда у фуқаролик жамиятига боғлиқ бўлади, яъни унинг фаолияти ҳар қандай жамият манфаатларига тааллуқли умумий ишларни бажариши билан белгиланади.

Фуқаролик жамияти одамларнинг ижтимоий ва шахсий манфаатлари ҳамда ҳуқуқларини ифодалаш ва ҳимоя қилишга сафарбар этилган ихтиёрий уюшмалари (диний ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, партиялар, касаба уюшмалари, ширкатлар ва ҳоказо) тимсолида давлат билан алоҳида сиёсий муносабатларга киришади.

Фуқаролик жамиятининг ривожланиш даражаси қанча юқори бўлса, давлатнинг демократик фаолияти учун асослар шунча кўпроқ бўлади. Ва аксинча, фуқаролик жамияти яхши ривожланмаган бўлса, авторитар ва тоталитар ҳокимият тузумлари мавжудлиги учун асослар кўпроқ бўлади. Фуқаролик жамиятининг ривожланиш даражаси аҳоли қатламларининг қамраб олинганлик даражаси билан эмас, балки бу жамиятда тан олинадиган шахс эркинлигининг таъминланиши ҳолати билан белгиланади.

Фуқаролик жамиятида давлат барча мулкдорлар ҳуқуқий жиҳатдан тенг ҳимоя қилинишини таъминлайди, хусусий мулкни дахлсиз деб эълон қилади, ижтимоий зарурат туфайли мулк олиб қўйилган ҳолда унга товон тўланиши кафолатланади. Мулкни национализация қилишга йўл қўйилмайди. Бундай жамиятда меҳнат эркин бўлиб, давлат томонидан ҳам, жамият томонидан ҳам рағбатлантирилади, мажбурий меҳнат тақиқланади, индивидуал ва коллектив меҳнат эркинлиги кафолатланади. Давлат аҳолини иш билан тўла таъминлаш учун шарт-шароитлар яратади, касб-ҳунар таълими

ва янги ихтисос олиш дастурини амалга оширади, меҳнатга тайёрлаш ва ишсизлик бўйича нафақалар тўланиши йўлга қўйилади.

Жамиятни давлатнинг ялпи ҳомийлигидан озод қилишда уни «тунги қоровул» даражасига тушириб қўйиш ярамайди. Барча ижтимоий тузилмаларда туб ўзгаришлар қилинаётган шароитда айнан давлат янги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларни юзага келтирадиган бирлаштирувчи кучга айланиши лозим. Давлат таъсирисиз жамиятни амалда ўзгартириш мумкин эмас. Унинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги бозор ислохотларининг салбий оқибатларини енгиллаштиришга қаратилган фаолияти айниқса муҳимдир. Давлатнинг ижтимоий вазифаси даромадларни жамиятнинг турли қатламлари ўртасида солиқ тизими, давлат бюджети ва махсус ижтимоий дастурлар ёрдамида қайта тақсимлашдан иборат.

Узоқ муддатли, истикболли мақсад сифатида давлат фуқароларнинг моддий ҳолатини тенглаштиришга ҳаракат қилиши лозим. Нафақат юридик, балки ҳақиқий тенгликка эришиш – тарихан қисқа фурсатда эришиб бўлмайдиган вазифа. Бироқ, бу улкан маънавий имкониятни ўзида мужассамлаштирган тенглик ғояси рад этилишини англатмайди.

Жамиятимизнинг ривожланиш йўллари аниқлаш, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларга давлатнинг аралашуви чегараларини, мулкни тақсимлашда унинг тартибга солувчи ролини, давлат ижтимоий функциясининг ўсишини ва унинг ўз фуқароларига муносиб турмуш шароитини яратиш учун жавобгарлиги (масъуллиги) кучайишини асослаш ҳуқуқ фанининг муҳим вазифасидир.

Ўзбекистонда тенглик, адолат ва юксак маънавиятга аста-секин эришишни таъминловчи ҳуқуқий давлатни шакллантириш янги демократик жамият моделининг муҳим жиҳатидир.

4-§. Давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро муносабати

Давлат ва ҳуқуқ – жамият тадрижий ривожланишининг муҳим омиллари, ҳозирги замон жамиятининг муқаррар йўлдошларидир. Давлат ва ҳуқуқ назарияси – жамиятшуносликнинг таркибий қисми, амалий юриспруденциянинг ғоявий негизи сифатида давлат ва ҳуқуқни илмий тадқиқ этади. Давлат фаолияти, қонунлар қабул қилиш ва уларни амалга ошириш, фуқароларнинг ҳуқуқларини таъмин-

лаш, жамоат тартибини сақлаш сиёсий-ҳуқуқий назария қоидалари билан узвий боғлиқдир.

Давлат сингари, ҳуқуқ ҳам нафақат энг муҳим, балки энг мураккаб ижтимоий ҳодисалар қаторига киради. Давлат ва ҳуқуқнинг асл моҳиятини англашга, уларнинг сермазмун фаолиятини очишга қадимдан катта қизиқиш мавжуд.

Масалан, Рим юристлари ҳуқуқнинг нималигини тушуниш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини аниқлашга ҳаракат қилиб, ҳуқуқ мазмуни фақат бир белги ёки маъно билан чекланмаслигига эътиборни қаратган эдилар. Улардан бири (Павел) ҳуқуқ бир неча маънода қўлланилишини қайд этган. Биринчидан, ҳуқуқ «ҳамиша одилона ва оқилона бўлган нарса»ни англатади – бу табиий ҳуқуқ. Иккинчидан, ҳуқуқ «муайян давлатда ҳаммага ёки кўпчиликка фойдали бўлган нарса» маъносида келади – бу фуқаролик (цивил) ҳуқуқи.

Жамият ва давлатнинг ривожланишига қараб одамларнинг ҳуқуқ ҳақидаги тасаввури ўзгариб борган. Кўплаб, ҳар хил ҳуқуқий ғоялар, назариялар ва ёндашувлар пайдо бўлди. Рим юристлари яратган ҳуқуқ қоидалари (айниқса, фуқаролик ҳуқуқида) анчагина такомиллашган кўринишда ҳозиргача сақланиб келмоқда.

«Ҳуқуқ» тушунчаси, шунингдек, давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқ ва қонуннинг ўзаро нисбати ҳар доим баҳс-мунозарага сабаб бўлган. Ҳуқуқни таърифлашга икки хил ёндашув мавжуд.

Позитивистик ёндашув нафақат давлат ва ҳуқуқнинг узвийлигига қараб мўлжал олади, балки давлатни ҳуқуқнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисоблайди. Бунда ҳуқуқ «ҳукмрон синфнинг қонун даражасига кўтарилган давлат иродасини ифодаловчи ва ижтимоий муносабатларнинг қатъий тартибга солувчи восита сифатида амал қилувчи умуммаърифий, расман белгиланган давлат мажбурлов нормалари тизими» сифатида таърифланади. Мазкур ёндашувда ҳуқуқ тўла ёки деярли тўла равишда қонунга, аниқроғи – давлат томонидан қабул қилинган ва таъминланадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга тенглаштирилади.

Ҳуқуққа нисбатан **неопозитивистик** ёндашув «ҳуқуқ» тушунчасини давлатга бу қадар қаттиқ боғламайди. Бунда ҳуқуқ – эркинлик, ҳуқуқлар ва мажбуриятлар даражасини белгилайди. Кишилиқ жамиятини оқилона ташкил этиш мақсадида ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солади. Умумийлик ва умуммажбурий-

ликка даъвогарлик қилади. Эзгулик, одиллик, инсонпарварлик ва атроф – табиий муҳитни сақлаш принципларига асосланади. Одатлар, анъаналар, прецедентлар, референдум қарорлари, корпоратив, давлат ва халқаро нормалардаги ифодасини ўзида мужассамлаштирган ижтимоий институтдир. Ушбу ёндашувда ҳуқуқ қонун ва қонун ости ҳужжатларига тенглаштирилмайди. Қонун эзгулик, одиллик ва инсонпарварлик ғояларини ўзида мужассамлаштирган, мазмунида ҳуқуқий идеал ўз аксини топган тақдирдагина ҳуқуқий деб ҳисобланади.

Позитивистлар давлатни ҳуқуқ билан ва, аксинча, ҳуқуқни давлат билан узвий боғлаб, назарий ва амалий жиҳатдан ҳуқуқ реал ҳаётда давлат томонидан бевосита қабул қилинадиган ёки тасдиқланадиган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидалари (нормалар) кўринишида амал қилишидан келиб чиқади. Бу нормаларни бузган шахсларга нисбатан ҳар хил давлат таъсири чоралари қўлланади.

Давлат ва ҳуқуқ бир-бири билан узвий боғлиқ, бироқ, айни вақтда, нисбатан мустақил ҳодисалардир. Давлат ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади, уларга риоя этилишини таъминлайди. Ҳуқуқий ҳужжатларда қўйилган талаблар бажарилмаган тақдирда мажбурлов чораси қўллайди. Ҳуқуқ, ўз навбатида, давлатнинг барча органлари, мансабдор шахслари ва ташкилотлари учун мажбурий бўлган хулқ-атвор қоидаларини белгилаш йўли билан давлатга фаол таъсир кўрсатади. Ҳуқуқ нормалари ёрдамида давлат органлари, мансабдор шахслари ва ташкилотларининг мақоми мустаҳкамланади, уларнинг фаолият доираси, таркиби, амал қилиш ва ўзаро муносабатлари тартиби белгиланади.

Давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала бўйича фанда азалдан икки хил ёндашув мавжуд. Биринчи этатистик ёндашув, у давлатнинг ҳуқуқдан устунлигидан келиб чиқади. Бу ёндашувга кўра, ҳуқуқ давлат фаолиятининг маҳсули, унинг (давлатнинг) маҳсули сифатида қаралади. Мазкур ёндашув миллий юридик адабиётимизда анча кенг тарқалган. Масалан, ҳуқуқ давлатга нисбатан «тобе» ҳолатда бўлади, деб ҳисобланган. «Ҳуқуқ» тушунчасига давлат томонидан қабул қилинувчи нормалар мажмуи сифатида формал-догматик ёндашув назарий асос бўлган.

Давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро нисбатига яна бир ёндашув табиий-ҳуқуқий қарашлар таъсирида юзага келган. «Давлат» тушунчасини

ижтимоий шартномадан олган табиий ҳуқуқ мактаби намояндалари давлат ҳуқуқни чеклашидан келиб чиққанлар. Бу, уларнинг фикрича, табиий қонуннинг дахлсизлигидан ва унга асосланган индивиднинг субъектив оммавий ҳуқуқлари узвийлигидан келиб чиқади. Ушбу ёндашув нуқтаи назаридан, ҳуқуқ давлатдан ҳеч шубҳасиз устундир. Ҳуқуқ давлат ташкил топишидан олдин юзага келади. Бирор-бир давлат ва бирор-бир ҳокимият ҳуқуқнинг дастлабки манбаи бўлиши мумкин эмас. Яъни, ҳуқуқни давлат яратмайди.

Кўриб чиқиладиган муаммога нисбатан учинчи ёндашув ҳам мавжуд бўлиб, у юқорида қайд этилган ёндашувларни муайян даражада бирлаштириш ва айтилиш вақтида, давлат ва ҳуқуқнинг алоқасини баҳолашда чегарадан чиқмаслик имконини беради. Бу ёндашувга кўра, давлат ва ҳуқуқ ўртасидаги боғланиш юқорида қайд этилган даражада узил-кесил сабаб-оқибат алоқаларига эга эмас, давлат ҳуқуқни яратади ёки ҳуқуқдан давлат яралади. Бу алоқа анча мураккаб бўлиб, икки тарафлама боғлиқлик хусусиятига эга: давлат ва ҳуқуқ бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди, демак, улар ўртасида функционал боғланиш мавжуд.

Мазкур ёндашув давлат ва ҳуқуқ ўртасидаги теран алоқаларни аниқлаш, бир ёқламаликка йўл қўймаслик, ҳуқуқ давлатга нима беришини тушуниб етиш ва, айтилиш вақтида, ҳуқуқни таъминлашда давлатнинг ҳақиқий ролини аниқлаш имконини беради. Бундай боғланишлар таҳлили бутун ижтимоий амалиёт учун жуда муҳим аҳамиятга эга.

Давлат ва ҳуқуқ ўртасидаги алоқанинг икки тарафлама хусусиятини тан олиш мазкур масаланинг ҳуқуқни тушунишга нисбатан тор норматив ёндашув руҳидаги талқини («ҳуқуқни давлат яратади» ва ш.к.)га чек қўйиш имконини беради. Айтилиш вақтида, бу ёндашувда, «ҳуқуқни кенг тушунувчи» баъзи бир таълимотларда бўлганидек, давлатнинг ҳуқуққа нисбатан роли инкор этилмайди. Ҳуқуқий нигилизм (ҳуқуқни менсимаслик) қай даражада хавфли бўлса, давлат нигилизми ҳам шу даражада хавфлидир. Давлат ва ҳуқуқнинг алоқаси бошқача тасаввур қилинади: давлат ҳуқуқни яратмайди, балки, бир томондан, унга тобе куч, бошқа томондан эса – ҳуқуқнинг қудрати, унинг ижтимоий тизимдаги салоҳиятини қувватловчи ва кучайтирувчи қудратли восита ҳисобланади. Давлат ҳуқуқдан ҳуқуқнинг ўзи бунга изн берган даражадагина ижтимоий жараёнларни бошқариш воситаси сифатида фойдаланади.

5-§. Давлатнинг ҳуқуққа таъсири

Давлат ҳуқуқий қоидаларни яратишнинг бевосита манбаи ва уларни амалга оширувчи асосий кучдир. Давлат ҳокимияти алоҳида ташкилий тузилма сифатидаги ҳуқуқнинг мавжудлиги учун амалий аҳамиятга эгадир. У ҳуқуқ ёрдамида намоён бўлади ва ҳуқуқнинг моҳиятига ҳам кириб боради.

Давлат ҳуқуққа «ҳомийлик қилади», яъни унинг ижро этилишини таъминлайди, давлат сиёсати мақсадларига эришиш учун ҳуқуқнинг имкониятларидан фойдаланади. Айни вақтда, давлатнинг ҳуқуққа таъсирини мутлақлаштириш ва унга ҳуқуқни фақат давлат воситаси, белгиси ёки атрибути деб билувчи этатистлар нуқтаи назаридан ёндашиш ҳам ярамайди. Нафақат давлат, балки ҳуқуқ ҳам нисбатан мустақил бўлиб, ўз шаклланиши ва фаолиятининг тегишли қонуниятларига эгадир. Бундан ҳуқуқ давлатга нисбатан мустақил аҳамиятга эга, деган хулоса келиб чиқади. Ҳуқуққа давлат воситаси сифатида қараш ўринли бўлса, у ҳолда давлат ҳам ҳуқуққа нисбатан айни шундай восита эканлигини тан олиш лозим бўлади.

Давлатнинг ҳуқуққа таъсири ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни амалга ошириш соҳасида айниқса яққол намоён бўлади. Ҳуқуқ давлатнинг бевосита иштирокида шаклланади. Бироқ, давлат нафақат ҳуқуқни шакллантиради, балки ҳуқуқни муайян юридик шаклга (норматив юридик ҳужжат, суд прецеденти ёки маъмурий прецедент ва б.) солиб, ҳуқуқни яратиш жараёнини ниҳоясига етказади.

Ҳуқуқ давлатга мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади, деган ёндашувларга ҳам қўшилиш қийин. Давлатнинг яратувчилик фаолиятисиз ҳуқуқнинг вужудга келишини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Айни вақтда, ҳуқуқни яратиш жараёнида давлат ўзига хос роль ўйнайди. Давлатнинг ҳуқуқни яратиш борасидаги ижодий роли қуйидагилардан иборат:

1) давлат ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини амалга оширади. Давлат у ёки бу муносабатлар (фаолият)ни ҳуқуқий тартибга солиш зарурлигини, энг оқилона юридик шаклни (қонун, фармон, қарор ва бошқ.) аниқлайди, умумий нормаларни шакллантиради ва давлат ҳокимияти кучи билан уларга формал-юридик хусусият бахш этади;

2) давлат айрим одат ва ахлоқ қоидаларини маъқуллаш орқали уларга ҳуқуқий мазмун, куч бағишлайди. Айрим ҳуқуқий тизимларда ҳуқуқни яратишнинг мазкур усули етакчилик қилади. Масалан,

ислом ҳуқуқининг вужудга келиши шундайки, давлат асосан ислом таълимотида ишлаб чиқилган нормаларни тасдиқлаган. Ҳуқуқ тарихида ҳуқуқий таълимот яратган тамойил ва қоидаларга давлат умуммажбурий тус берган ҳоллар ҳам маълум;

3) амалда шаклланган ва мавжуд муносабатларни мажбурий юридик қоидалар деб тан олиш ва уларга юридик тус бериш ҳоллари ҳам учрайди. Шундай қилиб, одат ва прецедент ҳуқуқи шаклланади, норматив шартномаларнинг қоидалари умумий ҳуқуқий нормалар сифатида тан олинади.

Шу тариқа давлат ҳуқуқ манбалари тизимининг ривожланишини таъминлайди. Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлардан, жамиятдаги сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, давлат ҳуқуқий хулқ-атворнинг турлари ва воситаларини танлашга таъсир кўрсатади. Шу маънода, давлат жамиятдаги ҳуқуқий муҳитни бошқаради, унинг давр руҳи билан ҳамоҳанг тарзда янгилалишини таъминлайди.

Ҳуқуқни амалга оширишда ҳам давлат муҳим роль ўйнайди. Тарихий тажриба, давлатсиз ҳуқуқий қоидаларни амалга ошириш мумкин эмаслигидан далолат беради. Давлатнинг вазифаси айнан шунда намоён бўладики, у ўз фаолияти билан фуқаролар, уларнинг ташкилотлари манфаатлари ва эҳтиёжларини қондириш мақсадида қонунларни яратади. Давлатнинг фаоллиги – жамият ҳаётида ҳуқуқий асослар қарор топишининг муҳим шarti. Давлат фаоллик кўрсатиши шарт, акс ҳолда у ўзига юклатилган вазифани бажара олмайди ва натижада давлат ҳокимияти ўзининг аҳамиятини йўқотади.

Бундан ташқари, давлат ҳуқуқни ва жамиятдаги ҳуқуқий муносабатларни муҳофаза қилишни таъминлайди. Давлат мажбурлови ҳуқуқ бажарилишининг кафолати ҳисобланади. Ҳуқуқнинг ортида доимо давлат кучи, унинг обрўси туради. Давлат мажбурлови мавжудлигининг ўзиёқ ҳуқуқни кўриқлайди. Шу тариқа ҳуқуқий тартибот таъминланади ва мустаҳкамланади.

Бинобарин, давлат ижтимоий маконда ҳуқуқнинг кенг тарқалишига имконият яратади, ижтимоий муносабатларнинг иштирокчиларига ҳуқуққа биноан иш кўриш, қонуний йўл тутиш мажбуриятини юклайди.

Албатта, давлатни ҳуқуққа таъсирининг чегаралари мавжуд. Бу, энг аввало, ҳуқуқнинг тартибга солиш салоҳияти, давлат ва давлат тузилмаларининг мазкур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитларда ҳуқуқнинг амал қилишини таъминлаш имкониятлари

билан белгиланади. Давлат ҳуқуқдан унинг асл вазифасига зид равишда фойдаланиши мумкин эмас. Шу сабабли давлатнинг ҳуқуқдан янада оқилона ва жамият манфаатлари йўлида фойдаланиш имконини берувчи илмий асосланган юридик сиёсатини ишлаб чиқиш ниҳоятда муҳимдир.

6-§. Ҳуқуқнинг давлатга таъсири

Ҳуқуқ давлатга муҳтож бўлганидек, давлат ҳам ҳуқуққа муҳтождир. Давлатнинг ҳуқуққа боғлиқлиги: 1) давлатнинг ички тузилиши ва 2) унинг фаолиятида намоён бўлади.

1. Тарихий тажриба давлат ҳуқуқсиз мавжуд бўла олмаслигини тасдиқлайди. Ҳуқуқ давлат тузилишини расмийлаштиради ва давлат механизмидаги ички ўзаро муносабатларни тартибга солади. Давлатнинг шакли, давлат аппаратининг таркиби, давлат органлари ва мансабдор шахсларининг ваколатлари ҳуқуқ воситасида мустаҳкамлаб қўйилади. Ҳуқуқ ҳокимиятнинг қонунга ҳилоф равишда тортиб олинишига (узурпация қилинишига) қарши юридик кафолатлар яратади. Шундай қилиб, давлат тузилмалари ўртасидаги муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинади, яъни ҳуқуқий муносабатларга айланади.

2. Давлат жамиятга ўз ҳокимиятини ўтказишининг икки усули маълум: биринчиси – тоталитар давлатларга хос бўлган зўрлик ишлатиш усули; иккинчиси – ижтимоий жараёнларни ҳуқуқий воситалар ёрдамида бошқариш усули. Сўнгги усул ривожланган демократик давлатларга хос. Бинобарин, ҳозирги замон демократик давлати ўз фаолиятини ҳуқуқсиз амалга ошира олмайди. Ҳуқуқ давлат фаолиятининг зарур жиҳатини ташкил этади. Мазкур сифат ҳуқуққа хосдир, чунки у ижтимоий тартибга солиш воситаси сифатида ягона бўлиб, ундан фойдаланиш зарурлиги давлатга боғлиқ бўлмаган объектив омиллар билан белгиланади.

Умуман олганда, ҳуқуқнинг давлатга нисбатан ташкилотчилик роли қуйидагилардан иборат:

а) ҳуқуқ давлатга унинг аҳоли, айрим шахс билан ўзаро муносабатларида таъсир кўрсатади. Ҳуқуқнинг кадр-қиммати асосан у шахснинг уйғун ва изчил ривожланиши, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаши билан белгиланади;

б) ҳуқуқ давлат фаолиятини юридик жиҳатдан расмийлаштиради, давлатнинг муҳофаза қилиш ва мажбурлов ҳаракатларининг қонунийлигини таъминлайди. Давлат фаолияти ҳуқуқ ёрдамида юридик талабларнинг қатъий чегарасига солинади, юридик шакл касб этади;

в) ҳуқуқ ёрдамида давлат фаолиятининг мезонлари, давлат идораларининг ваколатлари аниқланади, фуқароларнинг шахсий ҳаётига аралашиш чегаралари белгиланади;

г) ҳуқуқий шакл давлат аппарати фаолияти устидан таъсирчан назорат олиб бориш имкониятини таъминлайди ва давлатнинг жамият олдидаги юридик масъулияти кафолатларини яратади;

д) ҳуқуқ ҳозирги шароитда давлатнинг нафақат аҳоли, балки бошқа давлатлар, умуман жаҳон ҳамжамияти билан алоқа қилиш «тили» сифатида амал қилади.

Шундай қилиб, давлат – суверен ҳокимият сифатида, ҳуқуқсиз мавжуд бўлиши ва фаолият олиб бориши мумкин эмас. Ҳуқуқнинг (ҳуқуқий давлатнинг) устунлиги концепцияси ҳуқуқ шахс ва жамият манфаатларида давлат аралашувини чеклашидан келиб чиқади. Ҳуқуқ давлатнинг ўзбошимчалигини чеклашнинг қудратли воситаси сифатида амал қилади. Шу маънода ҳуқуқ давлатни бўйсундиришга қодир куч ҳисобланади. Таъбир жоиз бўлса, ҳуқуқ жамият устидан ҳукмронлик ўрнатилмаслиги учун давлатга ўз ҳукмини ўтказади.

Ҳозирги шароитда давлатга нисбатан ҳуқуқнинг тийиб турувчи роли тобора ортиб бормокда. Бунда қуйидаги қонуният кузатилади: ҳуқуқ жамият ривожланишининг объектив эҳтиёжларини қанча аниқроқ акс эттирса, у давлатни шунча кўпроқ тийиб туради. Бунда давлатнинг фаоллиги пасаймайди. Ақсинча, у самарали фаолият юритиб, фақат жамият ва шахс манфаатларини рўёбга чиқаришга сафарбар этилади. Давлат ҳуқуқ билан боғланган ҳолдагина эркин ҳаракат қилиши мумкин.

Давлат ва фуқаронинг ўзаро масъуллиги тўғрисидаги масала уларнинг тенг субъектлар деб тан оlinиши билан боғлиқ. Шунини таъкидлаш лозимки, собиқ совет тузимида бўлганидек, давлатнинг аҳамияти ошириб кўрсатилиши натижасида шахс сиёсий ҳаётдан сиқиб чиқарилади, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат томонидан таъминлаш кафолатлари шунчаки расмийтчиликка айланади.

Демократик жамиятда давлат шахс олдида, шахс эса – давлат олдида жавоб бериши лозим. Давлат фуқароларга нормал турмуш

шароитларини кафолатлаши ва ўз мажбуриятларини бажариш учун жавоб бериши шарт. Давлат ҳам, фуқаролар ҳам ўзаро мажбуриятларини бажараётган давлат – ҳуқуқий давлат ҳисобланади.

Ҳуқуқий давлатнинг моҳияти шундаки, унинг фаолиятининг асосий мезони инсон бўлишидадир. Мазкур тамойилнинг амалга оширилиши ҳуқуқий давлат сари ҳаракатни акс эттиради.

Ҳуқуққа нисбатан ҳар хил ёндашувлар, давлатнинг моҳияти ва функцияларига ҳар хил муносабат ҳуқуқ ва давлатнинг тарихий тақдирига нисбатан ёндашувларнинг ранг-баранглиги билан белгиланади. Умумий фикр битта – ҳуқуқ ва давлат ўзаро узвий ҳамкорликда ривожланиб боради.

Ижтимоий ривожланиш қонуниятлари тан олингани ва шу муносабат билан тарихий тажрибага мурожаат этилаётгани ҳуқуқ ва давлат истиқболини илмий аниқлашга ва адолатли давлат-ҳуқуқий давлат қурилишига хизмат қилади.

IV бoб. ДАВЛАТ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТАЪЛИМОТ

1-§. «Давлат» тушунчаси ва белгилари

«Давлат» тушунчаси уч хил маънода: *биринчидан*, давлат йўли билан ташкил этилган ҳамжамиятни; *иккинчидан*, давлат ҳокимияти аппаратини ва *учинчидан*, давлат органларини ифодалаш учун қўлланади.

Айни пайтда барча ҳолатларда давлат ҳокимияти сифатида нафақат оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва унинг фаолияти, балки унинг турли хил жиҳатларини англатади. Бинобарин, «давлат» тушунчаси, яъни давлат феномени моҳиятини тушунтириш – давлатчиликнинг юқоридаги уч жиҳатини ўз ичига олади.

«Давлат» тушунчасига таъриф беришда қуйидаги умумлашган (ижтимоий, синфий ва соф юридик нуктаи назардан) ёндашувлар мавжуд:

– Давлат бу – муайян ҳудудда олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, жамиятдаги барча ижтимоий – сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий ташкилот;

– Давлат бу – иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳукмрон бўлган синфнинг манфаатларига хизмат қилувчи сиёсий ташкилотдир;

– Давлат бу – муайян ҳудудда оммавий ҳокимиятни амалга оширувчи сиёсий ташкилот.

Давлатнинг асосий белгилари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

• **Аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги.** Ҳозирги замон юридик фанида давлат ҳудуди деганда, муайян давлатнинг суверенитети татбиқ этиладиган доира назарда тутилади. Давлат ҳудуди ўз ичига қуруқлик, сув, ер ости ва ҳаво маконларини қамраб олади.

• **Махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратининг мавжудлиги.** Давлат ўз олдида қўйган вазифа ва функцияларини амалга ошириш ҳамда жамият устидан бошқарувни ташкил этиш учун мураккаб механизм (аппарат)га эга бўлади. Махсус тарзда ташкил этилган ушбу давлат механизмининг самарали фаолият юритиши учун алоҳида кишилар гуруҳи, яъни, давлат хизматчилари бўлиши тақозо этилади. Ушбу шахсларнинг асосий вазифаси жамият устидан бошқарувни амалга ошириш ҳисобланади. Жамият сиёсий

тизимининг бошқа тузилмаларидан фарқли ўлароқ, фақат давлат-гина прокуратура ва суд органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, қуролли кучлар, жазони ижро этиш муассасалари каби органларга эга бўлади.

•**Ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги.** Ҳуқуқсиз давлат мавжуд бўла олмайди. Ҳуқуқ давлат ҳокимиятини юридик жиҳатдан расмийлаштиради ва шу билан уларни *легитим*, яъни қонуний қилиб қўяди. Давлат ўз функцияларини ҳуқуқий нормаларда амалга оширади. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимияти фаолиятини қонунийлик доирасига олиб киради, уларни аниқ ҳуқуқий тартибга бўйсундиради.

•**Солиқ тизимига эгаллиги.** Давлат аҳолидан расмий тартибда монопол тарзда солиқ йиғиш ҳуқуқига эга. Ҳудудида яшаётган барча шахслар давлат хазинасига, яъни бюджетига мажбурий тартибда қонунчиликда белгиланган солиқларни тўлаб борадилар. Солиқлардан ташқари давлат фойдасига бошқа йиғимлар ва давлат божлари ҳам ундирилади. Улар ёрдамида давлатнинг фаолият юртиши учун зарур бўлган моддий-молиявий база шакллантирилади. Ушбу моддий база асосида давлат органлари фаолияти молиялаштирилади ҳамда иқтисодиёт, табиатни муҳофаза қилиш, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий соҳалар юзасидан давлат дастурларининг амалга оширилиши таъминланади.

•**Суверенитетга эгаллиги.** Давлат ҳокимиятининг хусусияти (атрибути) сифатида суверенитет унинг устуворлиги, мустақиллигидан иборат. Яъни: суверенитет – маълум бир ҳудудда олий ҳокимиятга эгалик; давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тўла мустақиллигидир.

Мамлакат ичкарасида давлат ҳокимиятининг устуворлиги қуйидагиларни билдиради:

а) мамлакатнинг барча аҳолиси, барча партиялар ва жамоат ташкилотларига нисбатан ҳокимият кучининг универсаллиги;

б) алоҳида ҳуқуқлари (давлат ҳокимияти бошқа ҳар қандай ижтимоий ҳокимиятнинг, агар у қонунни бузадиган бўлса, ҳар қандай кўринишини бекор қилиши мумкин);

в) давлатдан бошқа ҳеч қайси ижтимоий ҳокимият эга бўлмаган таъсир воситалари (ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари, жазони ижро этиш муассасалари ва ҳоказолар)нинг мавжудлиги.

Давлатнинг мамлакат ички ва ташқи сиёсати, ҳар қандай ҳокимиятдан мустақиллиги, ўзининг барча ишларини эркин ҳал этиш ҳамда ғавқулодда ва танҳо ҳукмронлик ҳуқуқида акс этади.

2-§. Давлатнинг моҳияти

Давлатнинг моҳияти деганда, унинг мазмуни, мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилиши тушунилади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида давлатнинг моҳияти юзасидан мавжуд назарияларни умумий жиҳатдан қуйидагича таснифлаш мумкин:

Элита назарияси. Ушбу назария XX аср бошларида вужудга келган бўлиб, (В.Парето ва Г.Моски асарлари) аср ўрталарида янгидан ривожлантирилган (Х.Лассуэл, Д.Сартори, Т.Дай ва бошқалар). Мазкур назариянинг бош ғояси, гўё халқ оммаси давлатни идора этишга қодир эмаслиги, шунинг учун бошқариш жамиятнинг ҳукмрон доираси – элитаси томонидан амалга оширилиши лозимлигини исботлашдан иборат бўлган. Элиталар турли белгилари (келиб чиқиши, маълумоти, тажрибаси, қобилияти кабилар)га қараб аниқланган ва шу билан бирга, элита таркиби халқ оммаси, яъни уларнинг энг қобилиятли вакиллари ҳисобига тўлдириб борилиши мумкин бўлган.

Мазкур назариянинг салбий жиҳати шундаки, унда аҳолининг муайян даражада ҳокимият ишларидан четлаштирилиши назарда тутилади. Шу билан бирга, ҳокимият ишлари амалда кишиларнинг ғоят чекланган доираси – депутатлар, давлат хизматчилари ва бошқалар томонидан олиб борилишини эътиборга оладиган бўлсак, унинг муайян даражада давлат аппаратини шакллантириш амалиётига яқинроқ эканлигини кўрамиз.

Технократик назария. Мазкур назария XX асрнинг 20-йилларида вужудга келган бўлиб, 60-70-йилларида анча кенг тарқалган. Унинг тарафдорлари сифатида Т.Веблен, Д.Барнхейм, Г.Саймон, Д.Белл ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу назария элита назариясига ўхшаб кетса-да, у ўзида ижтимоий воқеликни муайян даражада ҳисобга олиши билан ажралиб туради.

Мазкур назарияга кўра, жамиятни мутахассис-бошқарувчилар, менеджерлар идора этишлари лозим. Чунки, айнан улар жамиятнинг ҳақиқий эҳтиёжларини, унинг энг мақбул ривожланиш йўллари, бунинг учун зарур воситаларни аниқлашга қодирдирлар. Давлат ҳокимиятининг бундай ташкил этилиши бошқарувни илмий асосда олиб бориш имконини беради ҳамда жамиятнинг ўсиб борувчи ривожини таъминлайди.

Плюралистик демократия назарияси. Мазкур назария XX асрда юзага келган бўлиб, унинг намоёндалари сифатида Г.Ласки, М.Дюверже, Р.Дарендорф, Р.Дал ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу назария социал-демократларнинг ҳам, либералларнинг ҳам қарашларини ўзида ифодалайди. Унинг мазмунини ҳозирги жамиятда моҳият-эътиборига кўра синфлар амалда йўқолиб кетган ва ҳокимият шу тариқа ўз синфий табиатидан халос бўлди, деган ғоя ташкил қилади. Бунда жамият – ёши, касб-кори, истиқомат жойи, манфаатлар доираси ва бошқа белгиларига кўра юзага келадиган одамлар ижтимоий бирлашмалари (страталар) йиғиндисидан иборат.

Ўз навбатида бундай бирлашмалар бўлиб, кексалар ва ёшларнинг, спортчилар ва ижодкорларнинг ҳамда бошқаларнинг уюшмалари бўлиши мумкин. Бир фуқаронинг ўзи қизиқиши, эҳтиёжи, касб-кори, манфаати ва бошқа ҳолатлар юзасидан бир йўла кўпчилик уюшмаларга кира олади. Фуқаролар шу асосда давлат идораларига таъсир ўтказишлари ҳамда шу йўл билан давлат сиёсатини йўналтиришда иштирок этишлари мумкин бўлади. Бундай шароитда давлат омма иродасининг, бутун жамият манфаатларининг ифодачисига айланади.

«Умумий фаровонлик давлати» назарияси. Мазкур назария иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган бўлиб, унинг намоёндалари давлатнинг ижтимоий ҳаётга аралашмаслигига оид бўлган таълимотларга қарши чиққанлар. Ушбу назариянинг асосий ғоялари XX асрнинг 30-йилларида Д.Кейнс томонидан таърифлаб берилган. Кейинчалик Д.Мюрдал, В.Пигу, К.Боулдинг, В.Мунд ва бошқаларнинг асарларида у янада ривожлантирилган.

Мазкур назариянинг бош ғояси шундан иборатки, давлат барча қатламлардан устун тураркан, аҳолининг барча гуруҳлари манфаатларини ифодалайди ҳамда шу асосда умумфаровонликни таъминлайди. Ривожланган мамлакатларда аҳоли турмуш даражасининг юқори эканлиги ҳамда ижтимоий, маданий ва бошқа соҳаларда йирик давлат дастурларини амалга оширилиши ушбу назариянинг юзага келишига сабаб бўлган. Мазкур назария инсон манфаатларини давлат фаолиятининг асосига қўйиш билан ҳар бир шахс қадрқимматига эътиборни жалб этади.

Конвергенция назарияси. Ушбу назария давлатнинг истиқболдаги ривожини башорат қилувчи назариялардан бири сифатида XX асрнинг 50-60-йилларида юзага келган (Д.Гэлбрейт, Р.Арон, П.Сорокин

асарлари). Маълумки, XX асрнинг ўрталарида жаҳон миқёсида икки тизим, яъни АҚШ, Англия ва бошқаларни ўз ичига олган капиталистик лагер билан собиқ Совет Иттифоқи ва социалистик лагер шаклланди. Мазкур назария вакиллариининг фикрича, ҳар иккала лагернинг ҳам ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд. Шу сабабдан келажакда давлатларнинг моҳияти юқоридаги давлатларнинг ижобий жиҳатларини ўзида мужассамлаштириши лозим.

Мазкур назария муаллифларининг фикрича, мавжуд давлатлар ижобий жиҳатларининг уйғунлашиб бориши баробарида маълум вақтдан кейин улар ўртасида ўзаро фарқлар йўқола бориб, ягона типдаги «постиндустриал давлатлар» – «умумий фаровонлик» давлатлари юзага келади.

Тарихий-материалистик назария. Ушбу назария давлатнинг моҳияти тўғрисидаги таълимотлар тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. У давлатнинг мавжудлиги ва тараққиётининг кўпгина жиҳатларини таҳлил этади. Ушбу назариянинг асосида тарихий материализм ва синфий кураш ғоялари ётади (К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин). Давлатга иқтисодий ҳукмрон синф ҳокимиятининг қуроли сифатида қаралади. Унинг хусусиятлари энг аввало, жамият тараққиётининг муайян босқичидаги шу жамият иқтисодиёти билан белгиланади. Мақсад – социалистик, сўнг эса, коммунистик жамиятни қуриш, охир-оқибат тақдири эса, коммунистик жамият барпо этила бориши билан давлатнинг барҳам топишига эришишдан иборат.

3-§. Давлат типологияси

Давлатнинг типи – муайян давлатларга хос бўлган бир хил, муҳим ва умумий белгилар йиғиндисидир.

Давлатларни типларга ажратишда формацион ва цивилизацион ёндашувлар мавжуд.

Формацион ёндашув – давлатларни ижтимоий, иқтисодий ривожланиш даражаси, базис ва устқурмаси, синфий моҳияти, мақсади, вазифалари ҳамда функциялари мезонига кўра типларга ажратишдир.

Ушбу ёндашув вакиллариининг (К.Маркс, Ф.Энгельс, В.Ленин) фикрича, давлат иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон бўлган синфларнинг қуйи синфларни устидан зўравонлигини, ҳукмронлигини амалга оширувчи ташкилотидир. Жамиятда формацияларнинг алмашинуви

иқтисодий соҳадаги зиддиятлар билан боғлиқ. Бундай ёндашув бўйича формацияларнинг юзага келиши, ривожланиши ва инқирозга юз тутиши такрорланиб турадиган жараёндир. Формацион ёндашувга кўра инсоният тараққиётида тўрт типдаги давлат шаклланиб келган, яъни, кулдорлик, феодал, капиталистик ва социалистик давлатлар.

Кулдорлик давлати. Европада илк кулдорлик давлатлари мил. авв. IX-VII асрларда юзага келган бўлса, Мисрда ундан 20 аср олдин мавжуд бўлган. Кулдорлик давлатларининг иқтисодий асосини нафақат ишлаб чиқариш куроллари, воситалари балки, юридик ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлмаган кулларнинг меҳнати ҳам ташкил этган. Кулдорлик давлатининг асосий вазифаси эксплуатация қилинувчи кулларнинг қаршилигини бостириш, синфий эзиш ҳисобланган.

Давлатнинг вазифалари фақат кулдорлар манфаатлари йўлида, унинг умумижтимоий функциялари эса ҳукмрон синф манфаатларига мувофиқ келадиган даражада амалга оширилган. Шу боис, кулдорлик давлатларида кулларнинг қаршилик ҳаракатлари тез-тез содир бўлиб турганлиги, уларнинг кулдорлар ҳокимиятига қарши йирик исёнлари тарихдан маълум (Сицилияда, Кичик Осиёда кулларнинг милoddан аввалги II асрдаги ғалаёнлари, милoddан аввалги I асрдаги Спартак кўзғолони шулар жумласига киради).

Феодал давлат. Бу турдаги давлат Европада эрамининг VI-IX асрларида вужудга келган. Феодалларнинг ерга хусусий мулкчилиги феодал давлатнинг иқтисодий асосини ташкил этади. Деҳқонлар феодал ерларида майда якка хўжаликка эга бўлиб, ердан фойдаланганликлари учун ҳосилнинг бир қисмини тўлашлари ҳамда унга текин ишлаб беришлари лозим бўлган. Феодал жамият ривожланиб бориши билан деҳқонларнинг феодалларга қарамлиги давлатнинг мажбурий чоралари билан янада ортган: бунда деҳқонлар ерга «бириктириб қўйилар» ва ўз хўжаликларини ташлаб кетолмасдилар.

Ижтимоий тенгсизлик қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйилган. Давлат ҳокимияти синфий бўлиб, тўла-тўқис феодаллар ихтиёрида бўлган. Давлат ҳукмрон синфнинг диктатура (зўравонлик) кулоли бўлиб, унинг мулкдор сифатидаги манфаатларини ҳимоя қилган.

Буржуа давлати. Дастлабки буржуа давлатлари (капиталистик давлатлар) бундан 200-300 йил муқаддам Европа ва Шимолий Америкада вужудга келган. Хусусан, улар буюк француз инқилобидан кейин кенг тарқалган. Буржуа жамиятининг хусусияти – расман

мустаҳкамланган синфий тенгсизликка асосланган ўзидан олдинги ижтимоий-иқтисодий формациялардан фарқли ўлароқ, капиталистик ишлаб чиқариш усули ўз меҳнатини эркин сотувчи ишчиларга эга бўлганлиги учун ҳам анча илғор дейиш мумкин.

АҚШнинг Мустақиллик Декларациясида, Франциянинг Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси ва бошқа ҳужжатларда барча одамларнинг тенг бўлиб туғилиши ва тенг ҳуқуқларга эга эканлиги.

Социалистик давлат. Мазкур ғоя дастлаб назария сифатида К.Маркс, Ф.Энгельс ва В.И.Ленин асарларида илгари сурилган. Социалистик давлат, уларнинг фикрича, социалистик инқилоб натижасида вужудга келиши керак, яъни ҳокимиятни қўлга киритиш зўравонлик йўли билан амалга оширилиши лозим. Эски давлат машинаси синдирилиб, пролетариат (йўқсиллар синфи) диктатура-сини ўрнатиш зарурати бунга сабаб қилиб кўрсатилган. Ишчилар синфи бутун халқ манфаатлари йўлида ағдариб ташланган эксплуататор синфлар қаршилигини бостириб бориши, шунингдек, «янги ёрқин келажак»ни бунёд этиш йўлида халқни ўз орқасидан эргаштириши керак эди. Капиталистлар ҳукмронлигидан озод бўлган халқ ишлаб чиқариш воситаларининг умумийлаштирилиши шароитларида меҳнат унумдорлигини оширишда мислсиз сакрашни содир этади, фан ва техникани ривожлантиришда буюк ютуқларга эришилади, барча меҳнаткашлар янги ҳаётнинг фаол бунёдкорларига айланадилар ҳамда уларнинг барчаси давлат ишларини бошқаришга жалб этилади, деб тахмин қилинган.

Бугунги кунда ушбу фаразларнинг аксарияти асоссиз эканлиги намоён бўлди. Собиқ Иттифоқ тимсолида 70 йил мобайнида социалистик – тоталитар давлатининг яшаганлигининг ўзи мазкур назарияларнинг утопиядан – хомхаёлдан иборат эканлигини исбот-лаб турибди.

Цивилизацион ёндашув – бу давлатларни ижтимоий-иқтисодий тузуми билан бир қаторда, кўпроқ уларнинг маънавий, ахлоқий ва маданий ривожланиш даражасига қараб типларга ажратишдир (Еллинек, Кельзен, Коркунов, Крюгер, Тойнби).

Инглиз тарихчиси А.Тойнби цивилизацион ёндашувнинг ёрқин намоёндаси бўлиб, у цивилизацияни диний, руҳий, маданий ва бошқа белгиларига кўра бирлигини кўрсатувчи жамиятнинг ёпиқ, локал ҳолати, деб тушунтирувчи таълимот муаллифи ҳисобланади. Шу белгиларга кўра, у жаҳон тарихида 20 дан ортиқ цивилизация-

ларни ажратиб кўрсатади. Хусусан, Қадимги Шарқ (Миср, Хитой, Хиндистон), Қадимги Афина, Қадимги Рим, Ўрта аср давлатлари, ҳозирги замон давлатлари шулар жумласидандир.

Давлат типологияси юзасидан юқоридаги ёндашувлар ҳуқуқ-шунослик фанида анъанавий ёндашувлар сифатида қаралади, шу билан бирга, бугунги кунда давлатларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига, муайян халқаро ташкилотларга аъзолигига, географик жойлашган ўрнига қараб ҳам таснифлаш кенг тарқалган.

V боб. ДАВЛАТНИНГ ШАКЛЛАРИ

1-§. Давлат шакли тушунчаси

«Давлат шакли» тушунчаси давлат ва ҳуқуқ назариясининг энг муҳим масалаларидан биридир. У «давлат моҳияти» тушунчаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган давлат моҳиятини билишда муҳим аҳамиятга эга. Зеро, бошқарув шакли давлат йўли билан уюшган жамиятда давлат ҳокимиятини ким амалга оширишини белгилайди. Шу туфайли, давлат бошқарув шакли инсониятни қадимдан қизиқтириб келган. Афлотун, Арасту ҳам қадимги дунёдаги давлат ҳокимиятини уюштириш ва амалга оширишнинг турли шаклларини ўрганиб, давлатнинг таснифни ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Бунда улар томонидан давлатни ким ва қандай бошқарилишига эътиборни қаратган.

Шунингдек, Форобий, Гоббс, Монтескье, Локк, Руссо, Аҳмад Дониш кабиларнинг асарларида давлат бошқарув шакли тўғрисидаги билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириш, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиши масалалари кўтарилган.

Давлат шакли – бу давлатни бошқариш учун давлат ҳокимиятини ташкил этиш, давлат тузилиши ва сиёсий тартибни амалга ошириш усуллари бўлиб, биринчи навбатда давлат ҳокимиятининг маҳаллий ва олий ҳокимият органларини тузилиши ҳисобланади.

Давлат шакли – давлат ҳокимиятининг тузилиш шаклидир. Давлат шаклига, мамлакатнинг тараққиёт даражаси, унинг маданияти, унда таркиб топган тарихий анъаналар, урф-одатлар ҳам таъсир кўрсатади.

Масалан, Англияда давлат шакллари ўрта асрларда таркиб топган бўлиб, улар ҳозирги кунга қадар ҳурмат қилинмоқда. Давлат шакли деб, давлатдаги сиёсий ҳокимиятни уюштиришнинг уч асосий элементлари тушунилади.

Шундай қилиб, давлат шакли мазмуни уч элементдан *бошқарув шакли, давлат тузилиши шакли, сиёсий режимдан* ташкил топади.

Давлатнинг бошқарув шакли – давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий идораларининг ташкил этилиши ва уюштирилишининг муайян тартибидир.

Бошқарув шакли – муайян давлатда ҳокимиятни уюштириш усуллариининг мажмуидир, яъни у олий давлат ҳокимиятини пайдо

бўлиш тартиби, ташкил этиш, айна пайтда давлатнинг олий ва марказий идоралари, мазкур идоралар таркиби, ваколатлари, амал қилиш муддатлари, шунингдек, уларда халқнинг иштирок этиш даражасини назарда тутди.

Давлатнинг тузилиши шакли – давлатнинг маъмурий-худудий тузилиши, марказий, минтақавий ва маҳаллий ҳокимиятлар ўзаро муносабатларининг муайян тартибидир.

Сиёсий режим (давлат идора усули) – сиёсий (давлат) ҳокимиятини амалга оширишнинг усул ва методларидир.

2-§. Давлат бошқарув шакллари

Давлат бошқаруви бу – ижтимоий бошқарувнинг бир тури бўлиб, жамиятни бошқариш тушунилади. Давлат бошқарув шакли эса, муайян давлатда ҳокимиятни уюштириш усуллариининг мажмуи ҳисобланади.

Давлатнинг бошқарув шакли бу – давлат ҳокимиятиниининг учта тармоққа бўлиниши билан изоҳланади. Мазкур тармоқларга:

- қонун чиқарувчи ҳокимият (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси);
- ижро этувчи ҳокимият (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси);
- суд ҳокимияти (Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Суди, Олий Суди).

Давлат бошқарув шакли давлат ҳокимияти ва бошқаруви идораларининг шакллантирилиши, ташкил этилиши тартиби бўлиб, уларнинг ўзаро ҳамда аҳоли билан алоқадорлигини англатади. Давлат бошқарув шаклига кўра *монархия* ва *республика* шаклидан иборат.

Монархия – бу олий давлат ҳокимияти бир шахснинг (монарх, подшо, император в.х) бошқарувида бўлиб, бу бошқарув авлоддан-авлодга мерос қилиб колдирилади.

Монархия бошқариш давлат шакли ўз навбатида икки турга бўлинади. Булар, *абсолют (мутлоқ) монархия* ва *чекланган монархия* бўлади.

Абсолют (мутлоқ) монархия – бошқарув шаклининг алоҳида тури бўлиб, бунда монарх (подшоҳ) чекланмаган ҳокимиятга эга бўлади ҳамда у қонунлар ва барча учун мажбурий бўлган қоидалар (фармонлар, декретлар, фармойишлар шаклида) чиқаради. Шунингдек,

давлатни бевосита бошқариш, муҳим давлат ишларини ҳал қилиш ва ушбу мақсадларда ҳукумат тузиш ҳуқуқига эга ҳисобланади.

Чекланган монархияда – давлат тепасида турувчи монарх (подшоҳ) мутлоқ ҳокимиятга эга бўлмайди, унинг ҳокимияти бирор-бир орган ёки ҳужжат мавжудлиги билан чекланади.

Ўз навбатида чекланган монархия икки турга, яъни *конституциявий* ва *парламентар* монархияга бўлинади.

Конституциявий монархия – буржуа жамиятининг шаклланиши даврида пайдо бўлиб, у монарх ҳокимияти вакиллик идораси билан чекланган бошқарув шаклига тўғри келади. Бу ҳолат одатда парламент тасдиқлайдиган Конституция билан мустаҳкамланади ҳамда монархнинг Конституцияни ўзгартиришга ҳуқуқи бўлмайди.

Амалдаги ва юридик ҳокимият монарх тузадиган ҳукумат ва қонун чиқарувчи идора ҳисобланган парламент ўртасида бўлинади. Мамлакатни бошқаришни монарх амалга оширади, унинг олдида вазирлар ҳисоб берадилар. Ҳукуматни тузиш парламентнинг партиявий таркибига боғлиқ эмас. Бунда ўтмишдаги Пруссия, Австрия, Италия, Руминия каби давлатлар мисол бўлади. Бугунги кунда бошқарувнинг бундай шакли деярли учрамайди.

Парламентар монархия – давлат бошлиғи монарх (қирол, қиролича, подшоҳ, император) бўлиб, амалда улар давлатни бошқармайди, уларнинг ҳуқуқи чекланган бўлиб, давлатни парламент бошқаради ва ҳукуматни назорат қилади. Парламентар монархияда (ҳозирги Англия, Белгия, Норвегия, Швеция мамлакатлари) қирол (қиролича) шохлик қилади, лекин у мамлакатни бошқармайди. Ҳукумат парламент томонидан сайловларда кўп овоз олган муайян партиялар вакиллари билан тузилади. Энг кўп миқдорда депутатлик мандатига эга партия бошлиғи ҳукумат бошлиғи бўлади. Қонунларни парламент қабул қилади ва улар монарх томонидан расман имзоланади.

Бошқарувнинг *республика* (лотинча *respublika* – жамоат иши) шакли амал қиладиган мамлакатларда давлатнинг олий ҳокимият органлари халқ томонидан сайланади.

Бошқарувнинг республика шаклида давлат ҳокимиятини муайян муддатга сайлаб қўядиган идоралар амалга оширади. Республика ҳам монархиядек, муайян тарихга эга. Тарихан республика бошқарув шаклининг бир неча турлари маълум. Афина давлатида (эрамизгача V-IV асрлар) демократик республика мавжуд бўлган. Унда афиналик эркин фуқароларнинг кулга айланишига йўл қўйилмаган. Бу республикада ижтимоий рақобат, кулга эғалик қилишнинг махсус тавсифи,

жамоа қулчилиги мавжуд эди, шунингдек, давлат бошқарувининг самарали тизими фаолият кўрсатарди. Спарта (эрамизгача V-IV асрлар) ва Рим давлатларида (эрамизгача V-II асрлар) аристократик республика амал қилиб, бу давлатда задоганлар манфаатлари ифодаланган.

Бошқарувнинг республика шакли *парламентар* ва *президентлик* республикаларига бўлинади.

Парламентар республикада – парламент давлатда етакчи ҳисобланиб, қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилишдан ташқари ҳукумат ва давлат бошқарувининг бошқа органларига таъсир ўтказади.

Парламентар республиканинг ўзига ҳос хусусияти ҳокимият поғоналарида келишмовчиликларнинг мавжуд бўлмаслигидир. Зеро, ижроия ҳокимияти бошлиғи (Бош вазир) ва унинг маҳкамаси парламентдаги кўпчилик томонидан сайланади ва назорат қилинади. Одатда парламентар республикаларда Президент катта мавқега эга бўлмайди. Ижроия ҳокимияти қонун чиқарувчи ҳокимият ишини давом эттиради, бу билан ҳокимият тармоқлари орасида вужудга келиши мумкин бўлган келишмовчилик тугатилади.

Давлат бошқарувининг президентлик республикасида сайланган давлат бошлиғи муҳим мавқега эга. У парламент розилиги билан ҳукуматни тузади ва уни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эгадир. Бошқарувнинг президентлик шакли умумхалқ йўли билан сайланган Президентнинг умуммиллий манфаатларининг ифодачиси, миллатнинг рамзи сифатида намоён бўлишидир. Мазкур шаклда бир шахс фавқулодда ҳолатларда масъулият ва раҳбарликни ўз зиммасига олиши мумкин.

Масалан, Ўзбекистон – Президентлик республикаси. Бошқарувнинг президентлик шакли одатда парламент бошқарувидан кўра юқори даражадаги сиёсий барқарорликни таъминлайди, чунки ҳукумат (Президент) Конституцияда белгилаб қўйилган қатъий муайян муддатга сайланади.

3-§. Давлатнинг тузилиш шакли

Давлат шаклининг таркибий қисми бу *давлатнинг тузилиш шакли* ҳисобланиб, давлат ҳокимиятининг ҳудудий тарзда ташкил этилишини ифодалайди.

Давлатнинг тузилиш шакли ҳар бир давлатнинг сиёсий ва маъмурий-ҳудудий тузилишини ифодалайди. Масалан, Ўзбекистон

Республикасининг ҳудудида яшовчи барча халқнинг тарихий ва миллий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда унинг маъмурий-ҳудудий тузилиши вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар ва Қорақолпоғистон Республикасидан иборат.

Тузилиш шакли бўйича давлатлар *унитар*, *федератив* ва *конфедератив* давлат тузилишга эга бўлади.

Унитар (французча «*unitaire*» – «ягона» дегани) давлат – оддий ва яхлит давлатдир. Унитар давлатларнинг аксарияти муайян маъмурий-ҳудудий бўлиниш (туманлар, вилоятлар, кантонлар ва хаказолар)га эга.

Бироқ ушбу ҳудудий қисмлар давлат мустақиллиги аломатларига эга эмас. Бундай давлатда олий давлат идоралари ва қонунчиликнинг ягона тизими мавжуд бўлади. Барча унитар давлатларга хос бўлган марказлаштириш турли шакллар ва даражаларда намоён бўлиши мумкин. Баъзи мамлакатларда умуман маҳаллий идоралар мавжуд бўлмай, маъмурий-ҳудудий ўлкалар марказий ҳокимият тайинлайдиган вакиллар томонидан бошқарилади. Бошқа давлатларда эса маҳаллий идоралар тузилади. Бироқ улар марказий ҳокимият олдида (бевосита ёки билвосита) ҳисобот берадилар. Марказий ҳокимият маҳаллий идоралар устидан назоратнинг қай турини амалга оширишига қараб унитар давлатлар *марказлашган* ва *марказлашмаган* турларга бўлинади.

Баъзи унитар давлатларда бир ёки бир неча маъмурий-ҳудудий қисмларга, ўлкаларга имтиёзли ҳуқуқий мақом берилади. Бундай унитар давлат *маъмурий автономияга* эга бўлади. Қайд этилган давлат тузилиши шакли ҳудудий ўлкаларнинг махсус манфаатларига эътибор бериш зарур бўлган ҳолатларда қўл келади. Мазкур автоном ўлкаларда ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи аҳолининг бошқа қисмига қараганда бирмунча кенг бўлади. Лекин уларнинг мустақиллиги марказий ҳокимият белгилаган доирадагина сақлаб қолинади.

Ҳозирги замонда аксарият кўпчилик давлатлар ўз тузилиши бўйича унитар давлатлардир. Масалан, Италия, Франция, Англия, Украина, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон. Унитар давлатлар ҳудудида бошқа мустақил давлатлар бўлмайди. Унитар давлатлар ичидаги маъмурий-ҳудудий бўлинмалар фақат маҳаллий масалаларни ҳал этиш ҳуқуқига эга, марказий ягона давлат ҳокимиятининг кучи давлатнинг бутун ҳудудига ўз таъсирини кўрсатади.

Демак, унитар давлат – маъмурий-ҳудудий қисмлар (вилоятлар, туманлар, районлар, губерналар ва шу кабилар)га бўлиниб, ягона

тизимдаги ҳокимият ва бошқарув органларига, Конституцияга, фуқароликка, муайян ҳудудга, давлат чегарасига ва ўз қонунчилигига эга бўлган давлатдир.

Федератив давлат – (лотинча «feodus» – «иттифоқ» дегани) – мураккаб давлат бўлиб, унинг субъектлари давлат мустақиллигига эгадир. Федерацияларнинг икки *иттифоқ* ва *автономия* (мухторият) турлари мавжуд. *Иттифоқ федерациясининг* ҳудуди ундаги субъектлар ҳудудлари мажмуидан иборат. Ҳар бир федерация субъектларининг фуқаролари айна пайтда бутун мамлакатнинг ҳам фуқаролари ҳисобланади. Бунда давлат ягона федерал қуролли кучлар, молия, солиқ ва пул тизимларига эга бўлади.

Автономия федерацияси. Федерал идоралар ягона ташқи сиёсатни амалга оширадилар. Федерация субъектлари ҳам ўзларининг қўшинларига эга бўлиши билан биргаликда давлат ҳокимиятининг умумфедерал (*қонун чиқарувчи, ижро этувчи* ва *суд*) идоралари мавжуддир. Уларнинг қарорлари федерация субъектлари учун унинг ваколати доирасида мажбурийдир. Федерацияда давлат аппарати икки даражада, яъни *федерал* (иттифоқ) ва штат, ўлка каби давлат органларидан иборат. Давлатнинг федератив моҳияти олий даражада икки палаталик иттифоқ палатасини тузишда ифодаланади. Ушбу палаталарнинг бири (юқори палата) федерация субъектлари манфаатларини акс эттиради. Иккинчи (қуйи) палата эса давлатнинг барча аҳолиси манфаатларини ифодалаш мақсадида тузилади.

Федерациянинг ўзига хос белгиларидан бири икки фуқаролик бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг бир вақтнинг ўзида ҳам федератив давлат фуқароси, ҳам федерация субъекти бўлган фуқароси эканлигини билдиради. Федератив давлатда федерация субъектларининг ўз ҳуқуқий тизимларини тузишлари, ўз Конституцияларига эга бўлишларидан қатъий назар, ягона федератив ҳуқуқий тизим амал қилади. Бироқ федерация субъектларининг Конституция ва қонунлари федерал Конституция ва қонунларга тўла мувофиқ келиши лозим. Федерация субъекти Конституцияда кўрсатилган ўз суд идоралари ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларига эга бўлиши керак. Олий суд федерация субъектлари судларининг қарорлари устидан шикоятларни кўриб чиқмайди фақат махсус кўрсатилган ҳолатлардагина қараб чиқиши мумкин.

Миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш принципи давлатнинг яхлитлигига путур етказмаслиги лозим. Ҳар қандай

федерациянинг бош масаласи иттифоқ ва федерация субъектлари ўртасидаги ваколатларни белгилашдир. Бу давлат тузилмалари мавқеи ва улар орасидаги муносабатга дахлдор. Одатда бу федерация Конституцияси ёки федератив шартнома билан мустахкамлаб қўйилади. Федератив ва федерация субъектлари ваколатлари масаласи уч принцип асосида амалга оширилади.

биринчиси, федерациянинг фавқулодда ваколоти принципи, яъни фақат федерациянинг ўзи қарорлар қабул қилиб, норматив ҳужжатлар чиқара олади. Бошқа масалалар федерация субъектлари ваколатларига киради;

иккинчиси, биргаликда ваколатга эгалик принципи, яъни федерация ва унинг субъектларининг умумий ваколатлари;

учинчиси, ваколатларнинг уч соҳаси принципи федерал, федерация субъектлари ваколатларини белгилаш, шунингдек, федерация субъектлари ва федерациянинг биргаликдаги ваколотига тааллуқли деб топилган ваколатларни белгилашни тақозо қилади.

Баъзи федератив давлатлар амалиётида (масалан, Россия Федерациясида) ваколатларни тақсимлашнинг вакиллик усули пайдо бўлди. Бу федерация субъектининг марказга қатъий тобелиги тўғрисидаги масалани бартараф этади ва ваколатларни тақсимлашнинг ихтиёрийлик принциpidан гувоҳлик беради. Бу ҳолат «уюшган аъзо» тушунчасини келтириб чиқаради, яъни анъанавий федерация субъектлари кўпроқ мустақилликка эга, ваколатларни ихтиёрий вакилликдан фойдаланиб амалга оширадilar, марказий тақсимотдан ҳоли бўладilar.

Федерациянинг мураккаб масалаларидан бири миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш, яъни миллатларнинг федерация таркибидан чиқиши масаласидир. Турли федерациялар Конституцияларини таҳлил этиш ушбу Конституцияларнинг бирортасида ҳам мазкур принцип мустахкамланмаганлигини кўрсатди. Ҳозирги кунда Америка Қўшма Штатлари, Россия Федерацияси, Бразилия, Ҳиндистон федератив давлатлардир.

Конфедератив давлат – муайян иттифоқи бўлиб, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий мақсадлар учун шартнома ёки битим асосида тузилиб, *конфедерациялар* ёки *федерацияларга* бирлашадilar (АҚШ, Швейцария) ёки тарқаб кетадилар (Австралия, Венгрия). Конфедерацияни ташкил этган мустақил давлатлар халқаро ҳуқуқ субъектлари бўлиб, ўз фуқароликлари, ҳокимият идоралари,

бошқарув, одил судлов тизимларига эга бўладилар. Конфедерация аъзоси бўлмиш давлатлар ҳокимиятни мустақил амалга оширадилар, ўз Конституцияларига эга бўладилар. Шу боис конфедерация даражасида қабул қилинган ҳужжатлар мазкур давлатга кирадиган давлатларнинг олий идоралари томонидан маъқулланиши лозим.

Конфедерация аъзолари даромаднинг мустақил манбаига эга бўлиб, унинг бир қисмини конфедерация бюджетга ажратишлари мумкин. Конфедерация кўшинлари конфедерация аъзолари бўлган давлатларнинг ҳарбий қисмларидан тузилади, улар ушбу давлатларнинг қарорига кўра конфедерация кўмондонлиги ихтиёрига юбориладилар.

Давлат тузилишининг конфедерация шакли унга кирувчи давлатларнинг хоҳишига кўра тузилади. Конфедерация аъзолари давлат мустақиллигини сақлаб қолиб, маълум бир вазифаларни бажариш мақсадида бирлашадилар. Конфедерациянинг органлари унга кирувчи давлатларнинг фаол иштироки асосида тузилади, уларнинг қабул қилган ҳужжатлари конфедерацияга кирувчи давлатлар орқали амалга оширилади. Конфедерацияга кирувчи давлатлар бундай ҳужжатларни тан олмаслиги ва бажармаслиги мумкин. Конфедерациянинг моддий асослари унга кирувчи давлатларнинг маблағларидан ташкил топади. Конфедерациянинг умумий ҳудуди, ягона фуқаролиги ва Конституцияси бўлмайди. Шунинг учун ҳам конфедерация мустақил давлат ҳисобланмайди, у маълум маънода вақтинчалик иттифокдир. Конфедерация асосий мақсадига эришганидан сўнг тарқалиб кетиши ёки тузилган иттифокни мустаҳкамлаб федерацияга ўтиши, ёхуд кўшилиб, унитар давлат бўлиб кетиши мумкин. Масалан, тарихда 1776-1787 йиллари Америка Қўшма Штатлари (11 йил), Швейцария – 1815-1848 (33 йил), Германия 1815-1856 (51 йил) конфедератив шаклдаги давлат бўлган.

Миллий давлат тузилиши маълум принциплар асосида *биринчидан*, миллатларнинг суверенлиги ва тенг ҳуқуқлилиги; *иккинчидан*, миллат ва элатларнинг эркин, озод ривожланиши; *учинчидан*, байналмилаллик, миллатларнинг ҳамкорлиги, дўстлигини таъминлаш.

Бу принциплар ҳар бир миллий давлат тузилишига асос ҳисобланади, чунки давлатлар унитар, федератив шаклда бўлишидан қатъий назар, уларнинг ҳудудида турли миллатлар яшайди. Давлат тузилишида, давлат органларининг шаклланишида, унинг фаолият-

тида юқоридаги принциплар асос бўлиши зарур. Ҳар қандай давлат тузилиши шаклининг асосий шартларидан бири марказий ҳокимият ваколатларнинг тақсимооти масаласидир.

Давлат ўз ички тузилишига, унинг айрим қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқаларга, марказий ва маҳаллий ҳокимият ўртасида бўлган муносабатларига, давлат ҳудуди айрим қисмларининг ҳуқуқий маъқеига кўра оддий (унитар) ва мураккаб (федератив, конфедератив) бўлиши мумкин. Унитар давлат айрим давлатлардан иборат эмас, у яхлит бўлиб, маъмурий-ҳудудий қисмларга (вилоятлар, губерналар ва шу сингариларга) бўлинади, холос. Федератив давлатлар ўзларининг қонун чиқарувчи органларига, ўз ҳукуматларига ва суд органларига эга бўлган бир неча давлатлардан таркиб топади. Масалан, Америка Қўшма Штатларида, Германия Республикасида – ўлка федерациянинг таркибий қисми ҳисобланади. Давлатнинг бир қадар заиф иттифоқи конфедерациядир. У муайян мақсадлар – муҳофаа учун, умумий хўжалик муаммоларини ҳал қилиш ва ҳоказолар учун тузилади.

Шундай қилиб, давлатнинг бошқарув, идора шакллари жуда кўп ва хилма-хил.

4-§. Сиёсий режим

Сиёсий режим – давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши, хусусан давлат институтлари, яъни президент, парламент, судлар, идоравий аппаратларнинг роли, фақароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий фикрларнинг хилма-хиллиги, миллий, диний ва бошқа гуруҳларнинг давлат ҳокимият ва жамоатчилик ишларига таъсири, шунингдек мамлакатдаги қонунийликнинг ҳолати, ҳуқуқбузарликлар ва жиноятчиликка қарши курашиш, ҳуқуқ тартиботни таъминлаш усуллари ҳисобланади.

Демак, сиёсий режим давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро муносабатлари қандай усуллар ёрдамида амалга оширилиши, турли ижтимоий қатламлар, жамоат ташкилотларининг мақоми, давлат органлари томонидан мамлакатда яшовчи аҳолини бошқаришдаги роли ҳамда ҳокимиятни амалга ошириш усуллари, методлари ва воситаларининг мажмуидир.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлатчиликнинг кўп асрлик тарихида маълум бўлган сиёсий режимнинг бир неча асосий турини

ажратиб кўрсатади. Шунга кўра, барча сиёсий режимлар, биринчи навбатда, икки хил кўринишдаги катта гуруҳга – *демократик* ва *демократияга зид* режимга бўлинади.

*Демократик сиёсий режим*да, давлатда фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини таъминлаш, халқни турли жамоат ташкилотларига бирлаштириш, давлат ҳокимият ва бошқарув органларини халқ иштирокида сайлов йўли билан сайлаш, давлатни бошқаришда кенг халқ оммасини иштирок этиши, Конституция доирасида амал қилувчи партиялар ва бошқа ташкилотларнинг эркин фаолияти ҳамда турли ғоявий таълимотларнинг мавжудлиги, ҳукмрон мафкуранинг йўқлиги ва бошқалар. Масалан, Ўзбекистон Республикасида давлат сиёсий тартиб бўйича демократик асосда идора этилиб, у икки хил усулда амалга оширилади. Биринчи усул, Ўзбекистон ҳудудида яшовчи аҳоли Олий Мажлисга вакил депутат сайлайди, давлат аҳамиятига эга бўлган иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий масалаларни халқнинг вакиллари депутатлар сессиясида муҳокама қилинади. Давлатни идора этишда халқ ўз вакиллари орқали қатнашади ва бу усул *вакиллик демократия* усули деб номланади. Иккинчи усул, Ўзбекистонда демократияни амалга оширишда, давлатни идора этишда халқнинг бевосита иштирокини таъминлайди, яъни давлат аҳамиятига эга бўлган масалаларни халқнинг муҳокамасига қўяди, халқ шу йўл билан давлатни бошқаришда бевосита иштирок этади.

Демократик режим икки шаклда, яъни *вакиллик демократияси* ва *бевосита демократия* турларига бўлинади.

Вакиллик демократияси – мамлакат аҳолиси томонидан сайланган депутатлар орқали давлатнинг ривожланиши учун хизмат қиладиган иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий масалаларни муҳокама қилишда фуқароларнинг давлат ишларида қатнашишга имконият яратиш тушунилади.

Бевосита демократия – давлат бошқарувида фуқароларнинг иштирок этилиши таъминланади, яъни давлат аҳамиятига эга бўлган масалаларни ҳал этишда умумхалқ овозига қўйишни амалга ошириш мумкин.

Демократияга зид режим – *тоталитар*, *фашистик* ва *авторитар* турлардан иборат.

Демократияга зид режимнинг *тоталитар режим* тури деб, бунда давлат бошқаруви марказлашган, ягона ҳукмронлик мафкураси ўрнатилган ва маъмурий буйруқбозлик тизими асосида бўлиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланмайди, барча

давлат ҳокимияти ягона диктатура йўлида бўлади. Масалан, собиқ Совет давлати марказлашган партия диктатураси асосида бошқарилган. Шунинг учун бу давлат инқирозга учради.

Демократияга зид режимнинг *фашистик режим* турида, мамлакатда миллатчилик, бир миллатнинг бошқа бир миллатдан устун қўйиш, ирқий камситиш, тез-тез содир бўладиган ижтимоий қарама-қаршилик, халқнинг қашшоқлашувига йўл қўйилади.

Демократияга зид режимнинг *авторитар режим* тури деб, ушбу давлатларда демократияга зид авторитар режим ҳукмронлик қилади. Давлатда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари чекланган ёки умуман йўқлиги билан ажралиб туриб, сайлаб қўйиладиган давлат органлари, парламент ва бошқа давлат органларининг роли чекланади ёки йўққа чиқарилган бўлади.

VI бoб. ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ

1-§. «Давлат функцияси» тушунчаси

«Давлат функцияси» тушунчаси ва уларнинг турлари ҳақидаги масалани ўрганиш давлат назариясида доимо баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Бунга сабаб эса масаланинг назарий жиҳатдан мураккаблигидир. «Функция» сўзи лотинчадан таржима қилинганда «йўналиш», «фаолият» маъноларини беради. Шунинг учун давлатнинг функцияси ҳақида гап кетганда, давлат фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб олиш назарда тутилади. Яъни, янгитдан ташкил топган давлат ўзининг ривожланиши босқичларида биринчи навбатда нима қилмоғи, давлат органлари ва ташкилотлари ўз эътиборини нималарга қаратмоғи лозимлиги аниқлаб олиниши керак.

Умуман «функция» атамаси нафақат давлат ва ҳуқуқ назариясида фанида, балки, бошқа соҳаларда ҳам кўп қўлланилади. Давлат функцияси давлатнинг моҳияти, ижтимоий мақсади, вазифаларини белгилаб беради.

Тарихий нуқтаи назардан баҳо берганда, давлатнинг ижтимоий мақсадлари ўз ичига умумижтимоий мақсадларни қамраб олади. Шунингдек, давлат функцияси «миллий» мақсадларни ҳам ўз ичига қамраб олиб, «давлатнинг ижтимоий мақсадларини» ўзида акс эттиради. Жамият юқори даражада уюшган тизим сифатида давлат фаолияти йўналишларини, яъни унинг функциясини, «дастурий» фаолиятини белгилаб беради. Чунки, давлат жамият томонидан яратилган институт бўлиб, жамият томонидан унинг олдига қўйиладиган вазифа ва функцияларни бажаришга сафарбар этилган.

Юридик адабиётларда давлат функцияларини таснифлашда турли мезонлар қўлланилади. Давлат функцияларини турларга ажратиш, давлатнинг моҳиятини чуқурроқ англашга, унинг жамият тараққиётидаги ролини яққолроқ намоиш этишга кўмаклашади. Бунда давлат фаолиятининг маълум босқичдаги бош йўналишлари (масалан, иктисодий, ижтимоий, ташки ва бошқа соҳалар) белгиловчи асос қилиб олинади. Ҳар қандай фаолият – бу мураккаб тузилишга эга ҳодиса бўлиб, унинг мақсад, объект, субъект, восита, шакл, усул каби унсур (элемент)лардан ташкил топганлигини инобатга олиш лозим. Бунда давлатнинг фаолиятини турларга ажратиш орқали давлат функцияларини қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- фаолият доирасига кўра;
- ҳаракатнинг давомийлигига кўра;
- ижтимоий аҳамиятига кўра;
- амалга ошириш шаклларига кўра.

Давлат функциялари фаолият доирасига кўра **ички** ва **ташқи** функцияларга бўлинади. Ички функциялар давлатнинг мамлакат ичидаги фаолиятини, муайян жамият ҳаётидаги етакчилик ролини англатади. Ташқи функциялар эса, мамлакат ташқарисида олиб бориладиган фаолиятни англатади, унда бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатларда давлатнинг роли намоён бўлади. Ҳар қандай давлатнинг ички ва ташқи функциялари бир-бири билан чамбачас боғлиқдир. Чунки, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатлар йўлини белгиловчи ташқи сиёсат ҳам кўп жиҳатдан майян давлат амал қилишининг ички шарт-шароитларига боғлиқ бўлади.

Ҳаракатнинг давомийлигига кўра, давлат функциялари **доимий** ва **вақтинчалик** функцияларга бўлинади. Давлатнинг доимий функцияси давлат томонидан мунтазам равишда амалга ошириб борадиган функциялар киради. Масалан, давлатлар иктисодий функцияни, ижтимоий функцияни доимий равишда амалга оширадилар.

Давлатнинг вақтинча амалга оширадиган функциясига давлатнинг маълум бир ривожланиши босқичида амалга оширадиган фаолиятининг асосий йўналишлари киради. Ҳозирги вақтда давлатнинг вақтинчалик функциясига давлатнинг фавқулотда ҳолат эълон қилинган даврдаги функциясини киритиш мумкин. Масалан, инсониятнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун табиат бойликларидан ёвузларча фойдаланиш оқибатида экологик номутаносиблик пайдо бўлиб, хавфли экологик ҳолат юзага келди. Ўзбекистоннинг Орол денгизи билан боғлиқ масалаларни ҳал этиши, давлатнинг шу каби вақтинчалик функциясини барҳам топишига олиб келади. Бунинг учун табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳитга зарар етказишга йўл қўймаслик, экологик шароитларни соғломлаштириш, иктисодий ва ижтимоий соҳалардаги экологик оқибатларни бартараф этиш, экологик қонунчилик тизимини такомиллаштириш талаб қилинади.

Давлат функциялари ижтимоий аҳамиятига кўра **асосий** ва **асосий бўлмаган** функцияларга ажратилади. Давлатнинг асосий функцияси ҳар бир давлатнинг моҳиятидан келиб, тараққиётнинг маълум босқичларида ўз олдига қўйган мақсадга эришиш учун олиб

борадиган фаолиятининг асосий йўналишидир. Давлатнинг асосий бўлмаган функциялари эса давлат ўз олдига қўйган бош мақсадга эришиш учун олиб борадиган фаолиятида бажариши лозим бўлган алоҳида-алоҳида вазифаларидир. Яъни, давлат асосий функциясини амалга ошириш чоғида, асосий бўлмаган функцияларни ҳам амалга оширади. Қисқа килиб айтганда, давлатнинг асосий бўлмаган функцияларининг йиғиндиси «давлатнинг асосий функцияси» тушунчасини беради. Шунинг учун давлатнинг функцияларини асосий ва асосий бўлмаган турларга бўлиш шартли равишда қабул қилиниши мумкин.

Давлат функцияларини амалга ошириш маълум бир шакл ва усулларда олиб борилади. Давлатнинг функциясини амалга ошириш шакллари *ишонтириш, мажбур қилиш, рағбатлантириш, жазолаш* кабилардан иборат.

Давлат функциясини амалга оширишнинг **ҳуқуқий** ва **ҳуқуқий бўлмаган** шакллари мавжуд. Давлат функциясини амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари деб, давлат органларининг ҳуқуқий актларни, жумладан, норматив ва ҳуқуқни қўллаш актларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ фаолияти тушунилади. Давлат функциясини амалга оширишнинг ҳуқуқий шаклига давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш фаолиятини киритиш мумкин.

Давлат функциясини амалга оширишнинг ҳуқуқий булмаган шакли, давлат функциясини амалга ошириш жараёнидаги жуда катта ташкилий-тайёргарлик ишларини ўзида қамраб олади. Давлат функциясини амалга оширишнинг бундай шакли ҳуқуқий асосга таянса-да, аммо у ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди. Шунинг учун, давлатнинг ушбу функцияси ҳуқуқий бўлмаган шакли, баъзи адабиётларда давлатнинг мазкур функцияси ташкилий функция ҳам деб юритилади.

Хулоса килиб айтганда, давлат функциясини амалга оширишнинг ҳуқуқий шаклларига қуйидагилар киради:

- а) давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти;
- б) давлатнинг ҳуқуқни ижро этиш фаолияти;
- в) ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти;
- г) давлатнинг назорат олиб бориш фаолияти;
- д) давлатнинг шартномалар тузиш буйича олиб борадиган фаолияти.

Давлат функциясининг амалга оширишнинг ҳуқуқий бўлмаган шаклига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- а) давлатнинг умумий (ташкилий-регламент) фаолияти;

б) давлатнинг ташкилий-хўжалик фаолияти;

в) давлатнинг статистика юритиш бўйича олиб борадиган фаолияти.

Демак, давлат функциясини амалга оширишнинг ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган шакллари ўртасида ҳеч қандай темир тўсиқ йўқ. Чунки, давлат функциясини амалга оширишнинг ҳуқуқий бўлмаган шакллари ҳам, қонун талаблари асосида амалга ошади.

2-§. Давлатнинг ички ва ташқи функциялари

Давлатнинг фаолияти объектив бўлган ҳолда унинг функцияларини турларга ажратиш субъектив хусусиятга эга. Ҳозирги пайтга келиб, давлат функцияларини турларга ажратишда давлат ва ҳуқуқ назарияси муаммолари билан шуғулланувчи олимлар томонидан давлатнинг фаолият доирасига кўра турларга ажратиш энг кўп тарқалгандир. Унга кўра, давлатнинг функциялари ички ва ташқи функцияларга бўлинади.

Давлатнинг ички функциялари – унинг жамият ҳаётини бошқариш бўйича фаолиятининг асосий йўналишидир. Ички функцияларни таснифлаш давлат фаолиятининг соҳалари бўйича амалга оширилади.

Давлатнинг қуйидаги ички функциялари мавжуд:

1. Мавжуд мулк шакллари кўриқлаш функцияси барча давлатлар учун хосдир. Чунки барча давлатлар ушбу функция орқали давлатнинг иқтисодий пойдеворини мустаҳкамлайди. Барча демократик давлатларда мулкнинг барча шакллари ҳуқуқий жихатдан тенг ҳимоя қилиш тамойили амал қилади. Жумладан, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мулкнинг барча шакллари ўз ҳимоясига олди ва у Конституциямизда ўз ифодасини топди.

2. Давлатнинг ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилиш (кўриқлаш) функцияси жамиятнинг эҳтиёжидан келиб чиқадиган ҳар қандай давлатнинг энг муҳим ва зарур функцияларидан биридир. Ўзбекистон давлати бу функцияни амалга ошириш орқали мамлакатда қонунчиликни мустаҳкамлайди, адолатни ўрнатади. Демократик жамиятда инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилмай туриб, тўлиқ ҳуқуқий-тартиботни ўрнатиб бўлмайди. Шунинг учун давлатнинг ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилиш функцияси инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш функцияси билан бирга амалга оширилади. Чунки, давлат ҳуқуқий тартиботни ўрнатиш орқали фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари-

ни ҳимоя қилади, ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликка қарши кураш олиб боради.

Ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш жараёнида давлатнинг ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилиш функциясини амалга ошириш суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг масъулиятини кучайтиришни талаб этади. Бу соҳада хизмат қиладиган ходимлар ўзининг профессионал ва фуқаролик бурчини, ўз вазифасини қанчалик ҳалол ва сидқидилдан адо этиши, ҳеч муболағасиз, бутун ҳокимиятнинг обрўси ва ижтимоий адолатни таъминлайди.

3. Давлатнинг табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш функцияси, охириги йилларда кўпчилик давлатларнинг асосий ички функциясига айланиб бормоқда. Жамиятда инсоннинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун табиий бойликларни қўриқлаш, улардан оқилона фойдаланиш, сув, тупроқ, атмосферани ифлосланишига қарши кураш эҳтиёжидан келиб чиқиб, давлат ушбу функцияни амалга оширишига тўғри келади. Аммо, бу билан давлатнинг мазкур функцияси яқинда пайдо бўлган деган хулосани чиқариб бўлмайди. Қадимда ҳам давлатлар сув, тупроқ, ҳавони булғаганларга қарши қаттиқ кураш олиб борганлар. Бунга «Авесто»да белгилаб қўйилган жазо чораларини мисол келтириш мумкин.

Табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш функцияси Ўзбекистон давлати учун айниқса аҳамиятлидир. Чунки Орол денгизининг қуриб бораётганлиги, қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун экологик зарарли моддаларни ишлатиш, зарарли ишлаб чиқариш корхоналарининг барпо этилиши, ердан оқилона фойдаланмаслик табиат ва атроф-муҳитни бузилишига олиб келади.

Давлатнинг табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш (экология) функцияси унинг асосий ички функциясига кириши барча юрист олимлар томонидан тан олинади.

4. Давлатнинг иқтисодий функцияси, давлатнинг иқтисодий ривожланишига йўналтирилган ички функцияси бўлиб, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишга қаратилган. Иқтисодий ислохотларнинг ижтимоий мазмунга эга бўлиши давлат фаолиятида асосий ўринни эгаллайди. Ҳозирги пайтда дунёда рўй бераётган ўзгаришлар, кучли талаб ва рақобат иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришни объектив шарт қилиб қўймоқда. Ўзбекистонда ишлаб чиқаришнинг жадал модернизация қилиниши,

замонавий қувватларнинг ишга туширилиши истеъмол бозорини сифатли ва рақобатга бардошли маҳсулотлар билан тўлдириш имконини бермоқда.

5. **Давлатнинг ижтимоий функциясини** амалга ошириш орқали жамиятдаги ижтимоий ёрдамга муҳтож жамият аъзоларига ёрдам бериш имконияти пайдо бўлади, таълим, соғлиқни сақлаш, маориф, маданий муассасалар тизими ривожланади, фуқароларнинг ўз меҳнат ва ақлий имкониятларини амалга оширишлари, қилган меҳнатларига муносиб ҳақ олишлари учун тенг ижтимоий кафолатлар яратилади.

6. Таълим, фан, маданият ва аҳолини ғоявий (мафкуравий) тарбиялаш соҳасидаги давлат функцияси, буни одатда, **маданий-тарбиявий функция** дейилади.

7. Ҳозирги даврда илғор ривожланган давлатлар **илмий-техник тараққиётни ривожлантириш функциясини** ҳам амалга оширмоқда. Ушбу давлатларда илмий-техник тадқиқотларни олиб бориш давлатлар томонидан рағбатлантирилмоқда, фундаментал назарий тадқиқотларга кетадиган харажатларни давлат ўз зиммасига олмоқда.

Давлатнинг ташқи функциялари – давлат халқаро майдонда олиб борадиган фаолиятининг асосий йўналишларидир. Бундай фаолият бошқа давлатлар билан ижобий муносабатлар ўрнатиш ва уларни сақлаш ҳамда эҳтимол тутилган ташқи тажовуздан мамлакатни мудофаа қилишни таъминлашдан иборат давлатнинг ташқи вазифаларини ҳал этишга қаратилган.

Давлатнинг қуйидаги ташқи функциялари мавжуд:

1. **Мамлакат мудофааси ва миллий хавфсизлигини таъминлаш функцияси** давлат фаолиятининг муҳим йўналиши бўлиб, мамлакатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш, унинг эркинлиги ва мустақиллиги, суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини ташқи тажовузлардан ҳимоя қилиш объектив заруриятдир.

2. Давлат **коллектив хавфсизликни таъминлаш функциясини** амалга ошириш орқали халқаро тинчлик қуролли кучларини яратмоқдалар. Бу ҳам ўз навбатида давлатнинг коллектив хавфсизлигини таъминлаш бўйича ташқи функцияни амалга оширишга олиб келади.

3. Дунё бўйича террорчилик ҳаракатларининг кучайиши ва жинойтчиликка қарши курашиш кучайганлиги, давлатнинг **халқаро жинойтчиликка ва терроризмга қарши кураш функциясини** келтириб чиқаради.

Давлатнинг ташқи функциялари унинг ички функцияларининг хусусиятидан келиб чиқади. Давлатнинг бошқа давлатларга муносабати ташқи функциясида намоён бўлади. Давлатлараро муносабатларда давлатнинг миллий манфаатлари ифодаланади. Шунинг учун ташқи функция ички функция билан узвий боғланган.

Ҳозирги шароитда давлат функцияларини ички ва ташқи функцияларга ажратиш маълум даражада ўз аҳамиятини йўқотмоқда, чунки кўпгина ички функциялар ташқи функциялар тусини касб этмоқда (давлатнинг экологик функцияси) ёки аксинча.

Замонавий давлатнинг экология, демография, хом ашё, космос, ахборот технологиясини яратиш ва ундан фойдаланиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасидаги ҳамда бутун тараққиётга дахлдор бўлган глобал соҳалардаги фаолиятини тасдиқловчи глобал функцияларни ажратиш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Шундай қилиб, **давлат функциялари** – давлат органлари бутун тизимининг жамиятни иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан барқарор ривожлантиришга қаратилган яхлит, ўзаро боғлиқ фаолиятининг асосий йўналишлари бўлиб, улар айна вақтда, бошқа давлатлар билан бирга алоқадорликда ҳаракат ва ҳамкорликда амалга оширилади.

VII боб. ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ (АППАРАТИ)

1-§. «Давлат механизми» тушунчаси ва моҳияти

Жамият олдида турган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда барча давлат органлари, ташкилотлари ва муассасалари бир тизимга бирлашади ва асосий масъулиятни ўз зиммасига олади.

Давлат механизми – барча давлат органларнинг ягона, марказлашган тизими бўлиб, улар ўзларига берилган ваколат асосида давлат функцияларини бажарадилар ва ҳокимиятни амалга оширадилар.

Ҳозирги кунда давлатшунос олимлар давлат аппаратининг, энг аввало, фуқаролар ва улар уюшмаларининг турли эҳтиёж ва манфаатларини мутаносиблаштириш механизми деб ҳисоблайдилар. Бундай фикрнинг тўғрилиги давлат механизмининг ўзига хос умумий белгиларини таҳлил этиш жараёнида яққол кўзга ташланади.

Давлат механизми қуйидаги асосларга кўра фаолият юритади:

1. Давлат механизмининг ягоналиги. Давлат механизми – давлат органлари ва муассасаларининг яхлит иерархик тизимидир. Унинг яхлитлиги давлат органлари ва муассасалари фаолияти тамойиллари, вазифалари ва мақсадларининг ягоналиги билан таъминланади. Давлат органлари ўзаро фарқ қилишига қарамасдан, бир бутуннинг қисмлари ҳисобланади ва ўзаро боғлиқ. Масалан, парламент ва ҳукумат турли ваколатларга эга, турли мазмундаги ишни бажаради, лекин иккаласи ҳам бирга ягона давлат ҳокимиятини амалга оширади, яъни иккаласининг фаолияти ҳам фуқаролар муносиб ҳаёт кечириши учун шарт-шароит яратиб беришдан иборат. Улар бири билан ўзаро боғлиқ ва алоқадорликда фаолият юритади.

2. Умумий мақсад ва вазифаларнинг мавжудлиги. Барча давлат органлари умумий мақсад ва вазифаларни бажариши, яъни давлат функциясини амалга ошириш учун ягона тизимга бирлашади. Асосий мақсад – халқ манфаатини қондириш. Давлат ва уларнинг органлари халқ иродасини ифода этади, унинг манфаатлари учун хизмат қилади.

Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар. Конституциянинг 7-моддасида белгилаб қўйилишича, «Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси

ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади».

3. Иерархик тизимга асосланганлиги. Давлат механизми пирамида шаклида тузилган бўлиб, унда юқори турувчи органлар қуйи турувчи органларга нисбатан кўпроқ ваколатларга эга бўлади ва уларнинг фаолиятига таъсир кўрсата олади, қуйи турувчи органлар эса юқори турувчи органлар қарорларини бажариши мажбурийдир. Масалан, Вазирлар Маҳкамасининг қарорини жойлардаги маҳаллий органлар бажариши мажбурий ҳисобланади.

4. Мажбурлов аппаратининг мавжудлиги. Давлат органлари, хусусан, қонун чиқарувчи орган қонун қабул қилиш ва уни кучга киритиш усули билан, ижро этувчи органлар бошқарув, мажбурлов, ва рағбатлантириш усуллари билан, ҳуқуқий нормаларни татбиқ этадилар. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ҳуқуқ нормаларини амалиётга татбиқ этишда асосан ишонтириш ва мажбурлаш усулларидан фойдаланган ҳолда иш юритадилар.

Жамиятдаги барча фуқаролар ҳам давлат томонидан қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатдаги меъёрларга сўзсиз риоя қилавермайди, чунки инсонларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти бир хилда шаклланмайди. Шунинг учун, фуқаролар давлат томонидан ўрнатилган қоидаларга ўз хоҳишларига кўра риоя этмайдиган бўлса, давлат ўзининг мажбурлов кучи орқали қонунларнинг бажарилишини таъминлайди. Булар: *прокуратура, ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик хизмати, жиноий жазони ижро этиш муассасалари, армия ва бошқалар.*

5. Бошқарув фаолияти билан шугулланувчи махсус шахслар гуруҳининг мавжудлиги. Давлат органларида фаолият юритувчи шахслар, иш фаолиятида фақатгина бошқарув билан шугулланади, улар ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этмайдилар. Шунингдек, ушбу тоифадаги шахслар давлат ва жамият манфаатларини ўз манфаатлари учун фаолият кўрсатадилар. Масалан, судья судлов жараёнида бирор-бир яқин танишининг ҳуқуқбузарлик содир этган иши бўйича, у шахсга нисбатан қонуний чора кўриш жараёнида, ўзининг шахсий манфаатларини инобатга олиб эмас, балки давлат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, объектив равишда қонунга асосан ҳукм чиқаради.

6. Ҳокимият ваколатларига эга бўлган давлат органларининг ички структурасининг мавжудлиги. Давлат механизмининг бир

меъёрда ишлашини таъминлаш мақсадида давлат органлари, давлат муассасалари ва давлат ташкилотлари биргаликда ҳаракат қилади ва ўз навбатида, улар ички таркибий тузилишига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Давлат органлари – давлат функцияларини амалга оширишда ҳокимият ваколатига эга бўлган давлат механизмининг асосий бўғини. Масалан, прокуратура, суд, ички ишлар органлари ва бошқалар ҳокимият ваколатига эга бўлган давлат органларидир.

Давлат ташкилотлари – бевосита ишлаб чиқариш ҳамда таъминот билан шуғулланувчи давлат идораси ҳисобланиб, давлат учун стратегик аҳамиятга эга бўлган функцияларни бажаради. Мазкур ташкилотларнинг асосий қисмини давлат ўз монополиясида қолдиради. Метро, трамвай, троллейбус, электр энергияси, алоқа тизими шулар жумласидандир.

Давлат муассасалари – бу давлат органлари каби ҳокимият ваколатига эга бўлмай, давлатнинг олдида турган умумижтимоий вазифаларни бажарувчи идоралар. Масалан, касалхоналар, маориф, театр ва бошқалар. Ушбу органлар ҳокимият ваколатига эга бўлма-са-да, лекин жамият олдида турган ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим вазифаларни бажаради.

Юридик адабиётларда «давлат аппарати» ва «давлат механизми» деган тушунчалар кўп учрайди. Бу тушунчалар асосан бир хил мазмунга эга. Лекин «давлат механизми» кенгроқ тушунча бўлиб, унга давлат органларидан ташқари давлат аппарати ишини ташкил қиладиган, унга ёрдам берувчи бўлимлар, муассасалар ҳам киради. Уларга таяниб давлат аппарати ўз фаолиятини, давлат функцияларини амалга оширади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигини давлат органи, деб олсак, Ички ишлар вазирлигининг олий ўқув юртлари, тиббиёт, молия – иқтисод бошқармалари ва шунга ўхшаш вазирликнинг фаолиятини ташкил қилишга ёрдам берадиган ташкилотлар, унинг муассасалари ҳисобланади.

2-§. Давлат механизмининг ташкил этилиши ва фаолияти принциплари

Давлат механизмининг ташкил этилиши ва фаолият юритиши муайян бир раҳбарий ғоялар, яъни принциплар асосида амалга оширилади. Давлат механизмининг принциплари уларнинг тўғри

фаолият юритишида йўлланма берувчи вазифани ўтайди. Шунингдек, мазкур принциплар давлат аппаратининг ҳаракат доирасини ва мезонини белгилаб беради.

Давлат механизми фаолияти ва уни ташкил этишининг асосий принциплари:

1. Ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши принципи. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти – давлатнинг учта асосий таянчидир.

Давлат механизмини қуриш муайян объектив тамойиллар асосида амалга ошади, бу эса жамиятни давлат томонидан идора этишнинг самарадорлигини таъминлаш имконини беради. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ваколатлар айти бир одамнинг қўлида ёки айти бир идорада жамланган бўлса, эркинлик мавжуд бўлмайди, зеро, монарх ёки сенат нотўғри қонунлар қабул қилиши ва улардан жоҳилларча фойдаланиши мумкин.

Ҳокимият ваколатларини бўлинишининг бош маъноси – ижтимоий-сиёсий кучлар орасидаги ҳокимият ваколатларининг тақсимланишидир. Бундан мақсад – ҳокимиятни суистеъмол қилишнинг имконияти бўлмаслиги, ҳокимиятлар бир-бирларини муайян мувозанатда ушлаб ва чеклаб туришидир.

2. Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги принципи.

Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият сифатида тан олинishi принциpidан келиб чиққан ҳолда давлат аппарати ўз фаолиятини амалга ошириши лозим. Давлат органларининг ташкил этилишдан асосий мақсад ҳам инсон, унинг манфаатлари ва эҳтиёжларини таъминлаш, уларни ҳимоя қилиш ва риоя этишдир.

Давлат аппарати ўз фаолиятида турли давлат органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш даврида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини бирламчи эканлигидан, ҳеч қайси бир орган инсон ҳуқуқ ва эркинликларига зид ҳужжатлар чиқариши мумкин эмаслигини кафолатлайди. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаши эътироф этилган. Ҳар қандай демократик ҳуқуқий давлатда инсон ҳуқуқлари олий қадрият сифатида тан олинади ва улуғланади.

3. Демократизм принципи. Давлат механизми (аппарати) ташкил этилиши демократик принцип асосида амалга оширилади. Чунки,

давлатнинг қонун чиқарувчи органлари халқ томонидан сайлаш орқали ташкил этилади.

Давлат механизми (аппарати) халқнинг иштирокида шакллантирилади, халқ ҳокимиятини ифодалайди, у ҳам ўз фаолиятида фақатгина халқ манфаатларига хизмат қилади.

4. Поғонама-поғона бўйсунуш (иерархия) принципи.

Иерархия – бир-бирига ўзаро бўйсунувда бўлиш деган маънони англатади. Иерархия – поғонама-поғона, пирамида, ўзаро бўйсунувдаги каби сўзлар билан бир маънони англатади. Поғонама-поғона жойлашиш принципининг мазмунуни шундаки, давлат органлари тузилишининг бир шакли бўлиб, юқори давлат органларининг ваколатлари қуйи органларнинг ваколатларига нисбатан кўпроқ бўлади ҳамда улар қуйи органларнинг фаолиятига таъсир ўтказиш имкониятига эга бўлади.

Ўзбекистон Республикаси олий органларининг қарорлари мамлакатнинг бутун ҳудудида қуйи турувчи барча органлар ва мансабдор шахслар томонидан бажарилиши мажбурий. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон, қарор ва фармойиши ва Вазирлар Маҳкамаси ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари учун мажбурий аҳамиятга эга. Шунингдек, туман ҳокими чиқарган қарорни вилоят ҳокими, вилоят ҳокимининг қарорини Бош вазир бекор қилишга ҳақли.

5. Ошкоралик принципи. Давлат механизми (аппарати)га кирувчи органлар ўз фаолиятини ошкоралик асосида амалга оширадilar. Қонун чиқарувчи орган – парламент фаолияти жараёнида қабул қилинаётган қонунлар лойиҳасини ёки қабул қилган қонунлар матнини оммавий ахборот воситалари орқали халққа эълон қилиниши ҳамда халқни қонунлардан хабардор этилиши ошкоралик ифодасидир. Шунингдек, ижро этувчи ҳокимият томонидан қабул қилинган фармойиш ва қарорларининг тўпламларда чоп этилиши ҳамда суд органлари томонидан чиқарилган ҳукмлар (давлат ва оила сири билан боғлиқ бўлган ишлар бундан мустасно) ва қарорлар ҳақида маълумотлар билан ҳам халқнинг танишиши учун очик бўлишидир.

Ошкоралик давлат аппарати фаолиятининг асосий мезони бўлиши лозим. Шунингдек, оммавий ахборот воситалари давлат аппарати фаолияти ҳақида доимий равишда кундалик ахборотларини эълон қилиб туриши, халқнинг жамиятда амалга оширилаётган

иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ислохотлардан хабардор бўлиб туриши мақсадга мувофиқ саналади.

6. Қонунийлик принципи. Давлат механизми (аппарати)нинг ташкил этилиши қонун йўли билан амалга оширилади. Давлат аппаратининг асосий бўғини бўлган қонун чиқарувчи орган – Олий Мажлис, ижро этувчи орган – Вазирлар Маҳкамаси ва суд органлари – Олий суд ва Конституциявий суд тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси тегишли қонунлари қабул қилинган. Мамлакатимиздаги барча давлат органлари қонун асосида ташкил этилган ва қонун асосида фаолият юритади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига кўра Ўзбекистон Республикасида ноошкора, махфий ва ҳарбий ташкилотлар тузиш тақиқланган. Шунингдек, давлат органлари ўз фаолиятини қонун асосида амалга ошириши шарт. Ҳар қандай давлат органларининг қонунларда белгилаб қўйган ваколатлардан четга чиқиши мумкин эмас.

7. Профессионализм принципи. Давлат аппарати хизматчилари ўз соҳаларининг етук мутахассислари бўлиб, улар махсус малака ва билимга, етарли тажриба ва амалий уқувга эга бўлган ходимлар ҳисобланади. Давлат аппаратида хизмат қилаётган ходимлар дастлаб мазкур соҳа бўйича қуйи органларда хизмат қилган, ушбу соҳадаги бой тажрибага эга бўлган мутахассис ходим бўлиши шарт.

8. Коллегиаллик ва яккабошчиликнинг биргалиги принципи. Давлат аппарати органлари ўз фаолиятини коллегиаллик ва яккабошчилик асосида амалга оширади. Коллегиаллик, яъни жамоавий бошқарув ҳисобланиб, Олий Мажлисининг қуйи палатаси депутатлари ва юқори палатаси сенаторларининг хизмат фаолиятида якқол кўринади. Чунки ушбу органлар бамаслаҳат, муҳокама тарзида бири бири билан ҳамкорликда масалани ҳал этадилар. Масалан: Олий Мажлис қонун қабул қилишда баҳамжиҳат иш тутати. Яккаҳокимлик ёки яккабошчилик принципида эса коллегиалликка ўхшаш умумнинг иродаси рўёбга чиқиши эмас, балки хизмат соҳасининг ёки бўлим бошлиғи ўзининг якдил фикри асосида масалани ҳал қилади. Масалан, Божхона қўмитаси раисининг тегишли масала юзасидан якка тартибда буйруқ чиқариши.

9. Сайланиш ва тайинланишнинг уйғунлиги. Давлат механизми (аппарати)нинг ташкил этилиши сайланиш ва тайинланиш орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасида олий вакиллик идоралари Қонунчилик палатаси депутатларининг барчаси, Сенат

аъзоларининг аксарият қисми сайлаш орқали ташкил этилади. Ижро этувчи органларнинг барчаси тайинлаш тартибида шакллантирилади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти вазирлар ва вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларни лавозимига тайинлайди ва лавозимидан озод этади.

Давлат аппарати механизми (аппарати)га кирувчи органлар юқорида қайд этиб ўтилган принциплар асосида ташкил этилади ҳамда улар ўз фаолиятини мазкур принциплар асосида амалга оширадилар.

3-§. «Давлат органи» тушунчаси ва турлари

Давлат механизмининг дастлабки ва энг муҳим таркибий элементи *давлат органидир*.

Давлат органи – давлат функцияларини бажаришда қатнашувчи ва бунинг учун тегишли ҳокимият ваколатига эга бўлган давлат механизмининг бўғинидир.

Давлат органлари бевосита давлат функцияларини амалга оширишга қаратилган, ўзаро боғлиқлик ва буйсунувда бўлган қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов ташкилотлари (ташкилий тузилмалар)нинг ягона тизимидир. Мазкур органлар давлати аппаратининг бир қисми ҳисобланиб, давлат функциясини амалга оширувчи маълум давлат ҳокимияти ваколатларига эга, бажарилиши мажбурий бўлган ҳуқуқий ҳужжатлар чиқарувчи, маълум тартибда ташкил этилган идоралардир.

Давлат органларининг белгилари қуйидагилардан иборат:

1. *Оператив бошқарувда бўлган оммавий мулкка эга ва бюджет томонидан молиялаштирилади.* Давлат органлари ўз ваколатини амалга ошириш учун моддий маблағ билан таъминланади. Шунингдек, молиявий қимматликлар, банкдаги ҳисоб-рақами, бюджет ҳисобидан молияланиш манбаига эга бўлиши шулар жумласидандир. Масалан, Ташқи ишлар вазирлиги ўзининг банкдаги шахсий ҳисоб-рақамига эга ҳамда давлат хизматчиларга маош тўлаш, уларнинг хизмат фаолияти учун зарурий бўлган техник воситалари ва бошқа жиҳозлар сотиб олиш учун давлат бюджетидан доимий равишда молиявий маблағлар ажратилади.

2. *Давлат номидан муайян соҳада унинг вазифа ва функцияларини амалга оширади.* Давлат органлари жамият ҳаётининг турли

соҳаларида фаолият юритади. Жумладан, давлатдаги ҳуқуқий тартиботни таъминлаш соҳасини Ички ишлар вазирлиги, прокуратура органлари амалга оширса, давлатнинг ташқи функцияларини Ташқи ишлар вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, мамлакатнинг мудофасини эса Мудофаа вазирлиги, Чегара қўшинлари қўмитаси, Миллий хавфсизлик хизмати ва бошқа идоралар амалга оширади.

3. *Ҳокимият ваколатларига эгаллиги.* Давлат органлари муайян ҳокимият ваколатларига эгаллиги билан бошқа давлат муассасалари ва ташкилотларидан фарқ қилади. Давлат органлари ишонтириш ва мажбурлаш усулларидан фойдаланган ҳолда ҳуқуқий ҳужжатларнинг ижросини таъминлайдилар. Давлат ташкилотлари ва муассасалари эса бу каби ҳокимият ваколатига эга эмас.

4. *Таркибий тузилишга эгаллиги.* Давлат органлари хизмат турлари ва таркибий миқдорига кўра муайян тузулишга эга бўлади. Масалан, ижро этувчи ҳокимият, органлари вазирлик ва қўмиталардан, вазирлик таркиби эса бош бошқарма, бошқармалар, бўлим, бўлинмалар таркибида ташкил этилган. Ички ишлар вазирлигида Тергов департаменти, Жиноят қидирув бош бошқармаси ва бошқалар мавжуд.

5. *Худудий фаолият миқёсига эгаллиги.* Ўзбекистон Республикасининг марказий давлат органларининг фаолият миқёси бутун Ўзбекистон ҳудудида амалга оширилади, маҳаллий давлат органларининг фаолияти миқёси эса фақатгина тегишли вилоят, шаҳар, туман ҳудудида амалга оширилади.

6. *Қонун йўли билан ташкил этилади.* Ўзбекистон Республикасида барча давлат идоралари қонун йўли билан ташкил этилади ва тегишли қонунларда белгилаб қўйилган ваколатлар асосида фаолият юритадилар. Ўзбекистон Республикасида ноқонуний ташкилотлар тузиш қатъиян ман этилади.

Давлатимиз Асосий қонунининг 57-моддасида қуйидагилар таъкидланган: Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат

бирлашмаларнинг тузилиши ва фаолияти тақиқланади. Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш қатъиян ман қилинади.

Давлат органларининг турлари

Давлат идоралари хилма – хил бўлиб, улар турли вазифа ва функцияларни амалга оширади. Улар *фаолияти мазмуни ва мезон-ларига кўра турлича таснифланади*:

1) Давлат фаолиятининг амалга ошириш шакли бўйича: *вакиллик, ижроия, суд органлари ва прокуратура органлари*.

Вакиллик органлари. Ўзбекистон Республикасида марказий ва маҳаллий вакиллик органлари мавжуд. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси республикада қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи давлатнинг олий вакиллик органидир. Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ ўз ваколатида белгиланган ҳар қандай масалани ўз муҳокамасига қабул қилиш ҳуқуқига эга.

Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар, вилоят ва туманлардаги халқ депутатлари кенгашлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳисобланади.

Ижроия органлар. Вазирлар Маҳкамаси – иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларнинг самарали фаолият кўрсатишига, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Олий Мажлиснинг қарорларини ижро этилишини, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинган фармон, фармойиш ва қарорларни бажарилишини таъминловчи ижро органи. Ижро этувчи органлар вазирликлар ва давлат қўмиталаридан иборат шаклда таркиб топган.

Суд органлари. Ўзбекистон Республикасида беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикасининг Олий суди ва бошқа судларидан иборат.

Прокуратура органлари – Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикаси бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширадилар. Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, давлат назорати идоралари, ҳокимлар, шунингдек, кимнинг тасаруфида бўлишидан ва мулкчилик шаклидан қатъий назар, муассасалар, ҳарбий қисмлар, жамоат бирлашма-

лари, мансабдор шахслар, фуқаролар қонунларни аниқ ва бир хилда ижро этишлари устидан назоратни амалга оширадилар.

2) Юқоридан қуйига қараб бўйсинувига (иерархияга) кўра: *марказий ва маҳаллий давлат органлари*. Ўзбекистон Республикасида давлат органлари поғонама-поғона бўйсиниш тамойили асосида ташкил этилган бўлиб, маҳаллий органлар марказий органларнинг бўйсинувида бўлади. Марказий давлат органлари чиқарган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар маҳаллий давлат органлари учун мажбурий аҳамиятга эга бўлади. Шунингдек, маҳаллий давлат органлари томонидан қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар марказий давлат органлари томонидан бекор қилиниши мумкин. Масалан, Вазирлар Маҳкамасининг барча қарор ва фармойишлари Республиканинг бутун вилоят ҳокимлари учун мажбурий аҳамият касб этади, вилоят ҳокимининг қарори фақатгина у раҳбарлик қилаётган вилоят ҳудудида амал қилади ва бу қарорни юқори турувчи ташкилот – Бош вазир ёки Президент бекор қилиш ҳуқуқига эга.

3) Ваколат муддатига кўра: *Доимий ва вақтинчалик давлат органлари*.

Доимий органлар – фаолият муддати чекланмаган, доимий фаолият олиб боровчи давлат органлари. Ўзбекистон Республикасидаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларини доимий фаолият олиб боровчи органлар сифатида кўрсатиш мумкин. Масалан, Ички ишлар идоралари, Солиқ ва Божхона идоралари.

Вақтинчалик органлар – жамиятдаги бирор-бир муҳим вазифани муайян бир муддатда амалга оширувчи ва мазкур ишлар якун топиши билан ўз фаолиятини тўхтатувчи органлар ҳисобланади. Масалан, турли хил табиий офатлар юз берганда ёки оммавий тартибсизликлар юзага келганда давлат томонидан ушуб хавфларни бартараф этиш бўйича Ҳукумат комиссияси ёки «оператив штаб» ташкил этилади. Мазкур комиссия ёки оператив штаб юзага келган муаммоларни бартараф этиш бўйича муайян бир муддатда фаолият юритади.

4) Шаклланиш манбасига кўра: *бирламчи ва иккиламчи давлат органлари*.

Бирламчи давлат органлари – халқ томонидан тўғридан-тўғри сайлаш орқали ташкил этиладиган органлар. Ўзбекистон Республикасида Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси сайлаш йўли билан ташкил этилади.

Иккиламчи давлат органлари – халқ томонидан сайлаш йўли билан ташкил этилган орган ёки шахслар томонидан шакллантириладиган давлат органлари. Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси халқ сайлаган Президент ва Олий Мажлис томонидан шакллантирилади.

5) Ваколатни амалга ошириш тартибига кўра: *коллегиал органлар ва якка тартибда ваколатни амалга оширувчи органлар*.

Коллегиал органлар – ушбу органлар ўз иш фаолиятини жамоавий тарзда, яъни коллегиал асосда ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида қонунларни қабул қилиш жараёнида депутатларнинг жамоавий муҳокама-си ва умумий овози асосида қонунлар қабул қилинади.

Якка тартибда фаолият юритувчи давлат органлари – мазкур идора раҳбарлари хизмат фаолиятида муайян бир иш юзасидан жамоа билан маслаҳатлашув ёки муҳокама қилиш шаклидан маълум бир маънода мустақил бўлади ва ўзи якка ҳолда қарор қабул қилади. Бунга Президент, Бош вазир, Прокурор, ҳоким ва бошқаларни мисол тарзида айтиб ўтиш мумкин.

VIII боб. ХУҚУҚ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТ

1-§. «Хуқуқ» тушунчаси ва унинг моҳияти

Хуқуқ мураккаб ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, турли-туман нуқтаи назардан талқин этилади. Энг машҳур ёндашувларни умумлаштириб, хуқуқ – эркин ва тенг субъектлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг тарихан шаклланган, ундан четга чиқиш давлат мажбурлови воситалари билан бартараф этилиши мумкин бўлган тартибнинг норматив ифодаси, деган хулосага келиш мумкин.

Хуқуқ – мураккаб, серқирра ва кўп маъноли ҳодиса. *Биринчидан*, умумижтимоий маънодаги хуқуқ (маънавий хуқуқ, халқлар хуқуқи ва ш.к.), *иккинчидан*, махсус юридик маънодаги, давлат билан боғлиқ юридик восита сифатидаги хуқуқ фарқланади.

Хуқуқ (соф юридик маънода) – ижтимоий манфаатларни ифодаловчи, давлат томонидан ўрнатиладиган ҳамда таъминладиган ва ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юридик нормалар тизими.

Хуқуқ нафақат энг муҳим, балки ўта мураккаб ижтимоий ҳодисалар қаторига киради. Рим юристлари хуқуқнинг маъносини тушуниш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини аниқлашга ҳаракат қилиб, хуқуқ мазмуни фақат бир белги ёки хусусият билан чекланмаслигига эътиборни қаратган эдилар. Улардан бири – Павел, хуқуқ бир неча маънода қўлланилишини таъкидлаб ўтган: биринчиси – хуқуқ «ҳамиша одилона ва оқилона бўлган нарса»ни англатади – бу табиий хуқуқ; иккинчиси – хуқуқ «муайян давлатда ҳаммага ёки кўпчиликка фойдали бўлган нарса» маъносида келади – бу фуқаролик (цивил) хуқуқи.

Қадимги юнон ва рим файласуфлари томонидан таърифланган хуқуқ ва одиллик, хуқуқ ва эзгуликнинг узвий алоқаси ҳақидаги қоидалар ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. «Сиёсий муносабатларни тартибга солувчи норма» бўлган хуқуқ, қадимги юнон мутафаккири Аристотель таъбири билан айтганда, «адолат мезони» бўлиб хизмат қилиши лозим. Хуқуқни ўрганувчи, энг аввало, *jus* (хуқуқ) сўзи қаердан келиб чиққанини; у «*justitia*» – ҳақиқат, адолат сўзидан олинганлигини ёдда тутиш керак, – деб ёзган эди қадимги рим юристи Ульпиан.

Машхур давлат арбоби ва ҳуқуқшунос М.Т.Цицероннинг фикрича, ҳуқуқ асосида табиатга мос бўлган ҳақиқат ётади. Бунда ҳақиқат абадий, ўзгармас ва ҳам бутун табиатнинг ва ҳам инсон табиатининг ажралмас хусусиятидир. «Ҳақиқий қонун» – табиатга мос, оқилона, барча инсонларга татбиқ этиладиган, доимий, абадий қоида бўлиб, инсонларни ҳамиша бурчни бажаришга чорлайди, буйруқ бериш ва тақиқлаш билан жиноят содир этишдан қайтаради; лекин, керак бўлмаган чоғда ростгўй одамларга ҳеч нарсани буюрмайди ва уларга ҳеч нарсани тақиқламайди.

Табиий ҳуқуқ қоидалари ҳозирги замон ҳуқуқшунослик назарияси ва амалиётида ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Бу қоидалар кўпгина давлатларнинг конституциявий қонунчилигида ўз аксини топган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида «яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи» эканлиги бевосита кўрсатилган (24-модда). Шу тариқа мазкур ҳуқуқ давлат ёки бошқа орган томонидан инъом этилмаслиги, балки ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган табиий сабабларга кўра мавжуд бўлиши таъкидланган.

Ҳуқуқнинг моҳияти ва мазмуни ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланишига, шунингдек унинг таърифига бошқа омиллар ҳам катта таъсир кўрсатади. Бунда ҳуқуқнинг жамият ва давлат ҳаётидаги ўрни ва ижтимоий вазифаси билан боғлиқ омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ҳуқуқ – юксак ижтимоий қадрият ва бутун инсоният маданиятининг кўрсаткичи. Бунга БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йил 10 декабрда қабул қилган Инсон ҳуқуқлари умум жаҳон декларацияси, 1966 йил 16 декабрда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт каби давримизнинг улкан умуминсоний аҳамиятга молик халқаро ҳужжатлари ишонч ҳосил қилиш имконини беради.

Ҳуқуқ бутун жамият ёки, ҳеч бўлмаса, унинг катта қисмининг манфаатларини акс эттирувчи қоидалар давлатлар томонидан қабул қилинувчи ҳужжатлар, чунончи: конституциялар, қонунлар, баъзи қонун ости ҳужжатларида ҳам ифодаланади. Амалда ҳар бир давлат конституциясида бутун жамият манфаатларига тегишли талаблар ва қоидалар акс этади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, ҳамманинг қонун олдида тенглиги (18-модда), ҳар кимнинг яшаш

ҳуқуқи (24-модда), эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи (25-модда), меҳнат қилиш, дам олиш, малакали тиббӣ хизматдан фойдаланиш, таълим олиш каби ҳуқуқлари мустаҳкамлаб қўйилган.

Ҳуқуқ давлат томонидан ўрнатиладиган ва қўриқланадиган, мамлакат аҳолисининг умумий ва шахсий манфаатларини ифодаловчи ва ижтимоӣ муносабатларни давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида амал қилувчи умуммажбурий хулқ-атвор қоидалари тизимидир.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, юридик адабиётларда «ҳуқуқ» тушунчасини таърифлашга нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас. Ҳуқуқ ҳақидаги фикр-мулоҳазалар хилма-хиллиги у ҳақда аниқ тасаввурнинг шаклланиш жараёнига таъсир кўрсатувчи кўплаб омиллар мавжудлигидан келиб чиқади.

2-§. Ҳуқуқнинг белгилари

Ҳуқуқ таърифларининг кўплигига ижобӣ ҳодиса сифатида қараш керак. Бу ҳолат ҳуқуқ тарихини ўрганиш, уни нафақат турғун – ўзгармас ҳолатда, балки (динамикада) ривожланиш ҳолатида ҳам кўриш имконини беради.

Ҳуқуққа турли ёндашувларнинг таҳлили унинг қуйидаги муҳим хусусиятлари ва белгиларини қайд этиш имконини беради:

1. Ҳуқуқ – нормалар ёки хулқ-атвор қоидалари тизими. Бошқа ҳар қандай тизим сингари, у ҳам бир тартибли, ўзаро узвий боғланган ва ўзаро таъсирга киришувчи қисмлардан ташкил топади. Тизимнинг айрим таркибӣ қисмлари ўртасида юзага келувчи алоқалар ягона мақсадларга эришишга қаратилиши лозим.

Нормалар тизимининг вужудга келиш ва фаолият кўрсатиш жараёни объектив омиллар билан бир қаторда субъектив омиллар ҳам мавжуд бўлишини назарда тутати. Бу ерда муайян мамлакатда илмӣ асосланган ҳуқуқӣ сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, қонунчилик ишлари режаларини тайёрлаш ва бажариш, давлат органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги, ҳуқуқни қўллаш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти жараёнида юристларнинг фаол иштироки тўғрисида ҳам гап бормоқда.

2. Ҳуқуқ – давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулланган нормалар тизими. Жаҳонда турли ижтимоӣ нормалар тизимлари жуда ҳам кўп. Бироқ, фақат ҳуқуқӣ нормалар тизимигина давлат

томонидан яратилади. Ҳуқуқ нормаларини ўрнатар экан, давлат бевосита ўз ваколатли органлари орқали иш кўради.

Ҳуқуқий нормалар тизимининг давлат томонидан ўрнатилганлиги ва маъқулланганлиги уларнинг давлатга тўла боғлиқлигини ва унга бўйсунлигини англатадими? Бу масалага икки хил ёндашув мавжуд.

Биринчи ёндашувга кўра, ҳуқуқ нормаларига «давлат талаблари» сифатида қаралади. Бунда давлат ҳуқуқ манбаи сифатида таърифланади. Давлат ҳокимияти ҳуқуққа тобе эмас, балки ундан устун бўлиб қолади. Шундай қилиб, давлатга бирламчи, ҳуқуққа – иккиламчи ҳодиса сифатида қаралади.

Иккинчи ёндашувга кўра, давлат, давлат ҳокимияти ҳуқуқий хусусият касб этади. Давлат ҳокимияти замирида факт эмас, балки ҳуқуқ ётиши керак. Давлат, гарчи у ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилса-да, ҳуқуқнинг манбаи бўлиши мумкин эмас. Чунки, давлат ҳокимиятининг ўзи ҳуқуқдан келиб чиқади, яъни унинг ваколатлари ҳуқуқ воситасида расмийлаштирилади. Давлат ҳуқуқдан эмас, балки ҳуқуқ давлатдан устун туради, уни мувозанатга солади ва чегаралайди.

Бундан ташқари, давлат ва ҳуқуқ ўзаро муносабатлари хусусиятига нисбатан бошқача ёндашувлар ҳам мавжуд. Унга кўра, ҳуқуқ нормалари давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти билан белгиланади, давлат томонидан қабул қилинади ёки тасдиқланади.

3. Ҳуқуқ – умуммажбурий хусусиятга эга нормалар ёки ҳуқуқ-атвор қоидалари тизими. Умуммажбурийлик (яъни, нормативлик) ҳуқуқ нормаларида ифодаланган талаблар жамиятнинг барча аъзолари томонидан бажарилиши шартлигини англатади. У ҳуқуқ нормаси билан бирга юзага келади, у билан бирга ривожланади ва ҳуқуқ нормаси ифодаланган ҳужжат бекор қилиниши билан бир вақтда барҳам топади.

Умуммажбурийлик нафақат оддий фуқаролар, мансабдор шахслар, турли нодавлат органлари ва ташкилотлари, балки давлатнинг ўзига нисбатан ҳам татбиқ этилади. Демократик ҳуқуқий давлатда давлат органлари фаолияти ҳуқуқ нормалари билан чекланади. Давлат ўз фаолиятини қонун талабларига қатъий мувофиқ тарзда ташкил этади.

4. Ҳуқуқ давлат томонидан муҳофаза қилинади ва таъминланади.

Ҳуқуқ нормаларида ифодаланган талаблар бузилган ҳолларда давлат мажбурлови қўлланилади.

Давлат ўзи қабул қилган ёки тасдиқлаган ҳужжатларга бефарқлик билан қарай олмайди, у мазкур ҳужжатларни амалга оширишга катта куч-ғайрат сарфлайди, уларни муҳофаза қилади ва бажарилишини кафолатлайди. Бунда кенг қўлланиладиган усуллардан бири – ишонтириш, иккинчиси – давлатнинг жисмоний ва руҳий мажбурлови ҳисобланади.

Жисмоний мажбурлов деганда, ҳуқуқ билан назарда тутилдиган, ҳуқуқий тартиботни сақлаш учун жисмоний куч ва воситалар қўлланишидан иборат бўлган зарурий чора-тадбирлар тушунилади. Руҳий мажбурлов деганда, шахс бўйсунмаган ҳолда қўлланиши қонун билан назарда тутилган чораларга йўлиқишдан қўрқиш биринчи ўринда туради. Айнан қўрқув фуқароларни ўз хулқ-атворини ҳуқуқ қонун талабларига мослаштиришга руҳан мажбур этади. Давлат ишонтириш ва мажбурловдан ҳуқуқ нормаларининг қўлланилишини таъминлаш учунгина фойдаланади. Бошқа барча ҳолларда ундан фойдаланишнинг эҳтимол тутилган имкониятигина муттасил саналади.

3-§. Ҳуқуқнинг таърифи ва унинг талқинига турли ёндашувлар

Ҳуқуқнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишини англаш кўп жиҳатдан қадимги грек ва рим файласуфлари ҳамда ҳуқуқшунослари номи билан боғлиқ. Пифагор, Гераклит, Демокрит, софистлар, Сукрот, Афлотун, Арасту, Полибий, Цицерон каби қадимги грек ва рим файласуфлари илк бора ҳуқуқни дунёвий тушунтиришга, уларни фалсафий, илмий-амалий, тарихий-сиёсий нуқтаи назардан тадқиқ этишга киришганлар ва кўп жиҳатдан бунга муваффақ ҳам бўлганлар. Бунга эса, улар илгари сурган ҳамда чуқур фалсафий, тарихий, сиёсий, ҳуқуқий асослаб берилган таълимотларнинг муҳим қирралари, орадан 2000-2500 йил ўтганига қарамасдан, бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаганлиги исботлаб турибди.

Қадимги грек сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари, давлатчиликнинг аста-секинлик билан қад кўтариши, инсонларнинг табақаларга – озод ва қулларга бўлиниши шароитида юзага чиқишига қарамасдан, эркинлик ғояси сифатида вужудга келди ва шаклланди. Эркинлик қадимги грек сиёсий-ҳуқуқий назарияси ва амалиётининг олий қадрияти, бош мақсади ва асосий ўрганиш предметиدير. Албатта, у

даврда эркинлик, том маънодаги эркинлик бўлмай, жамиятнинг табақаларга бўлинишига асосланган эркинлик ҳисобланган. Қадимги Грецияда кейинчалик тарихий шарт-шароитларнинг ўзгариши билан инсонларнинг куллар ва озод кишиларга бўлиниши танқид қилинади ва рад этилади. Эркинлик энди сиёсий-ҳуқуқий эмас, балки руҳий ходиса сифатида талқин этилади. Шу асосда табиий ҳуқуқ ва табиат қонунлари бўйича инсонларнинг тенглиги ва эркинлиги эълон қилинади. Бир сўз билан айтганда, қадимги грек мутафаккирлари ўз даврлари учун ҳам ва бугунги кун учун ҳам илғор бўлган юриспруденциянинг янги йўналишига асос солганлар.

Қадимги Рим сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари бу жиҳатдан грециялик ўз замондошларидан орқада қолгани йўқ. Рим ҳуқуқшунослари давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси ҳамда тармоқ ҳуқуқий фанлар (фуқаролик ҳуқуқи, давлат ва маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ) соҳасида сиёсий-ҳуқуқий муаммоларнинг жуда кенг мажмуасини ишлаб чиққанлар.

Рим ҳуқуқшунослари, ўз замондошлари бўлган грек мутафаккирларидан фарқ қилган ҳолда, ўзлари яшаётган ва фаолият кўрсатётган ижтимоий, тарихий ва сиёсий-ҳуқуқий борлиқни назарий тавсифлаб бердилар. Ҳуқуқий адабиётларда тўғри таъкидлаб ўтилганидек, Рим ҳуқуқшунослари теварак-атрофдан ажралиб қолган «кабинет олимлари» бўлмай, улар ҳам назарий, ҳам амалий фаолият кўрсатганлар. Улар халқ орасида бўлиб, ҳаётий муаммоларни жуда чуқур билганлар. Ҳуқуқшуносларнинг ҳуқуқий муносабатлар таҳлили ҳамда берган хулосалари ўзининг чуқурлиги, аниқлиги, мантиқийлиги ва ишончга сазоворлиги билан ажралиб турган.

Қадимги Рим ҳуқуқшуноси Ульпиан ҳуқуқни – (*yustitia*) ҳақ, ҳақиқат, яъни ҳар кимга ўзига тегишли бўлган ҳуқуқни беришга қаратилган доимий ва узлуксиз ирода сифатида тушунтиради. Ҳуқуқий адолатнинг умумий тушунчасидан, у қуйидаги ҳуқуқий қоидаларни келтириб чиқаради: виждонли (тўғри сўз) бўлиш, бошқа кишига зарар етказмаслик, ҳар кимга ўзига тегишли бўлганини бериш. Шундан келиб чиқиб, у юриспруденцияни «илоҳий ва инсоний ишларни англаш, адолат ва адолатсизликни билиш» сифатида тавсифлайди.

Шундай қилиб, Қадимги Грецияда юриспруденциянинг фалсафий, тарихий, сиёсий негизларига жиддий эътибор берилган бўлса, Римда унинг илмий-назарий, амалий-техникавий қирраларига алоҳида урғу берилган. Кишилиқ жамияти ҳамда унинг ажралмас

таркибий қисмлари бўлган ҳуқуқ ва давлатнинг кейинги ривожланиши, юриспруденциянинг таракқиётига ҳам катта таъсир кўрсатди. Ғарбий Европада бир неча асрлар ҳукм сурган диний мутаассибликнинг либерализм ғоялари билан алмашиши бунга туртки бўлиб хизмат қилди.

Академик В.С.Нерсисянц таъкидлаб ўтганидек, ҳуқуқий таълимотлар ва юриспруденция тарихи икки шаклдаги ҳуқуқни тушуниш ва ҳуқуққа бўлган ёндашувларнинг курашидан иборат. Ҳуқуқни бундай тушуниш ва ёндашувни шартли равишда **юридик** (jus – ҳуқуқ сўзидан олинган, ҳуқуқ ва қонунни фарқлашдан келиб чиқадиган) ҳамда **легистик** (Lex – қонун сўзидан олинган, ҳуқуқ ва қонунни айнанлаштиришдан келиб чиқадиган) шакллarga бўлиш мумкин. Бунда уларнинг ҳар иккиси ёки бирининг у ёки бу хусусиятларини ўзида мужассам этган кўплаб оралиқ шаклларнинг мавжудлиги истисно этилмайди¹.

Тилга олинган икки шаклдаги ҳуқуқни тушунишда икки хилдаги: ҳуқуқий ва легистик юриспруденция концепциялари мос келади. Булар: биринчиси, ҳуқуқ ва қонунни (позитив ҳуқуқни) бир-биридан фарқлашга ҳамда **ҳуқуқни юридик тушунишга** асосланувчи юриспруденция, бу тегишли тарзда давлатнинг юридик тушунчасини ҳам ўзида қамраб олади; иккинчиси, ҳуқуқ ва қонунни (позитив ҳуқуқни) айнанлаштирувчи ва **қонунни легистик тушунишга**, ўзида давлатнинг легистик тушунчасини ҳам қамраб олишга асосланувчи юриспруденциядир.

Ҳуқуққа легистик ёндашув *юридик позитивизм, нормативизм* каби кўринишларга эга. Ушбу ёндашувни инглиз мутафаккирлари Т.Гоббс, Ж.Остин, Германияда Р.Иеринг, Г.Кельзен, Россияда Г.Ф.Шершеневич ва бошқалар асослаб берган. Номлари кайд этиб ўтилган мутафаккирлар турли тарихий даврларда яшаб ўтган бўлишларига қарамай, улар илгари сураётган қуйидаги ҳолатлар уларни ўзаро яқинлаштиради: а) ҳуқуқ – давлат ҳокимиятининг маҳсули, ҳукмдорнинг буйруғи, талаби ва ҳ.к.; б) давлат ҳуқуқ билан боғлиқ бўлмаган; в) давлат ҳокимияти ҳуқуқ остида эмас, балки ундан устун туради; г) вужудга келиш нуқтаи назаридан давлат бирламчи, ҳуқуқ эса иккиламчидир ва ҳ.к.

¹ *Нерсисянц В.С.* Из истории правовых учений: два типа правопонимания // Политические и правовые учения: проблемы исследования и преподавания. – М., 1978; *Шу муаллиф.* Право и закон. – М., 1983.

Ҳуқуққа легистик ёндашув ҳуқуқни ўрганишда ҳам ўзига хос тарзда йўл тутди. У ҳуқуқни фалсафий талқинлардан, ҳис-туйғу, орзу-истаклар ва бошқалардан холи тарзда тадқиқ этиш лозимлигини уқтиради. Жумладан, немис ҳуқуқшуноси Р.Иеринг давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини билиш методологиясида тавсифлаш, тасниф ва фактлар талқинига алоҳида эътибор қаратиб, ҳуқуқий ҳодисаларни тарихий, тузилиш ҳамда функционал жиҳатдан кўриб чиқиш лозимлигини уқтиради.

Юридик позитивизмнинг бир шакли ҳисобланган нормативизмга асос солган австриялик ҳуқуқшунос Г.Кельзен эса «соф ҳуқуқ назарияси»ни шакллантириш мақсадида, позитив ҳуқуқни барча унга хос бўлмаган ҳодисалардан тозалаш лозим деб ҳисоблайди. Бунинг учун илмий билиш предметининг чегараси аниқ белгилаб қўйилиши лозим. Унинг фикрича, махсус ва ўзига хосликка эга бўлган ҳуқуқ (яъни юриспруденция деб аталувчи фан), *бир томондан*, «адолат фалсафаси»дан, *иккинчи томондан*, ижтимоий борлиқни билишга ёрдам берувчи фан – социологиядан ажратилиши ҳамда улардан фарқланиши керак.

Хар бир фан, жумладан юриспруденция ҳам, қандайдир эзгу истак, кадр-қиймат нуқтаи назаридан эмас, балки ўз ҳолича тавсифланиши лозим. Шу асосда Г.Кельзен юриспруденция фани предметини қуйидагилардан иборат деб билади: қонунчилик нормалари, уларнинг таркибий қисмлари ва ўзаро муносабатлари, ҳуқуқий тартибот, унинг тузилиши.

Ҳуқуққа легистик ёндашув тарафдорлари, ўз нуқтаи назарларидан келиб чиқиб, ҳар қандай қонунни, жумладан адолатсиз қонунни ҳам ҳуқуқий деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун уларнинг талқинига кўра, деспотик, тоталитар, авторитар давлатлар ҳам ҳуқуқий кўринишга эга ва демак улар ҳам «ҳуқуқий тартибот» ва «ҳуқуқий давлат»дир. Шундан келиб чиқиб, легистик ёндашув том маънодаги «ҳуқуқий давлат» ғоясини инкор этади. Г.Кельзеннинг таъкидлашича, бундай давлат ёлғон табиий ҳуқуқий тасаввурлардан келиб чиқади. Кўрсатиб ўтилган салбий жиҳатларига қарамай, ҳуқуққа легистик ёндашув қонун, қонунчиликни такомиллаштириш, қонунчилик талабларини ҳаётга жорий этиш механизмининг яратишда, уларнинг ички мутаносиблигига эришиш, жамиятда ҳуқуқий-тартиботни таъминлашда беқиёс аҳамиятга эга.

Ўз навбатида **ҳуқуқни юридик тушуниш** икки асосий йўналиш бўйича ривожланади. Улардан бири, **табиий ҳуқуқ назарияси**

бўлса, иккинчиси, академик В.С. Нерсисянц илгари сурган **хуқуқни либертар-юримдик (эркинлик) тушунишидир**. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳар иккала ёндашувнинг негизлари антик даврларга бориб тақалади.

Қадимги Греция ва Римда софистлар, Сократ, Афлотун, Арасту, Цицерон, рим юристлари, ўрта асрларда Г.Гроций, Б.Спиноза, Т.Гоббс, Ж.Локк, Ш.Монтескье, XX асрда Р.Штаммлер, Г.Радбрух каби мутафаккирлар табиий ҳуқуқ назариясининг мустақил концепция даражасига кўтарилишига ўз хиссаларини қўшганлар.

Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Амир Темур, Алишер Навоий каби аждодларимиз ҳам ҳуқуқни табиат ёхуд Оллоҳ томонидан инсонларга берилган имкониятлар мажмуи деб тушунганлар.

Мазкур ёндашувга кўра, ҳуқуқ **табиий ҳуқуқ** ҳамда илоҳий, позитив, сиёсий каби ҳуқуқларга бўлинади. Бунда эътиборли жиҳати шундаки, табиий ҳуқуқ назарияси асосчилари табиий ҳуқуқ ва позитив ҳуқуқни (инсонлар яратган) бир-бирига қарама-қарши қўядилар. Уларнинг фикрича, табиий ҳуқуқ абадий, ўзгармас, азалдан мавжуд. Инсонлар уларни англаш орқали ўз фаолиятларида қўллашлари лозим. Позитив ҳуқуқни эса, адашишга мойил бўлган, ҳис-туйғуга берилувчан инсонлар яратади ва у сунъийдир. Шунинг учун табиий ҳуқуқ позитив ҳуқуқдан устун туради ҳамда позитив ҳуқуқ табиий ҳуқуққа мослашиши лозим.

Мазкур назариянинг асосий ғоялари:

– ижобий ҳуқуқ, яъни давлат томонидан қабул қилинган қонунлар билан бир қаторда инсонга туғилишиданок тегишли бўладиган олий, ҳақиқий, «табиий» ҳуқуқ мавжуд. Ҳар қандай қонун ҳам ҳуқуқий бўлмаслиги мумкин;

– ҳуқуқ ва ахлоқ айнанлаштирилади, (мазкур назария намояндларининг фикрига кўра) адолат, ҳақиқат, озодлик, эркинлик, тенглик каби ахлоқий тушунчалар ҳуқуқнинг ўзагини ташкил этади ва ҳуқуқ ижодкорлиги ҳамда ҳуқуқни қўллаш жараёнини белгилаб беради;

– инсон ҳуқуқларининг манбаи қонунларда эмас, балки инсоннинг табиатида бўлиб, унга туғилишдан (ёхуд худонинг амри билан) эга бўлиш мумкин.

Ҳуқуқни бундай тушунишга Ўзбекистонда ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Ўзбекистон давлатининг қонунлари ҳам инсоннинг табиий ҳуқуқларини адолат, ҳақиқат, эркинлик, мустақиллик нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда белгиламоқда.

Табиий ҳуқуқ ёндашувининг илғор ва ижобий жиҳатларига, инсонларнинг тенглиги ва эркинлиги ғояси, адолат ва уни таъминлаш масаласи, инсонларнинг ажралмас ҳуқуқлари, ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, ҳокимиятнинг чекланганлиги, давлат ва фуқароларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланганлиги, ҳуқуқий давлат кабиларни киритиш мумкиндир. Айнан шунинг учун ҳам табиий ҳуқуқ назарияси ҳар бир тарихий давр учун жозибали бўлиб келган ва шундай бўлиб қолаверади.

Ҳуқуқни юридик тушунишни либертар-юридик шаклининг мазмун моҳиятини эркинлик ташкил этади. Эркинлик инсониятнинг минг йиллик тараққиёти, сиёсий-ҳуқуқий назариялар ва амалиёти натижасида шаклландир. Эркинлик қадимги грек сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида шакллантирилиб, янги давр Европасида ҳам ҳуқуқни фалсафий тушунишда марказий ўринни эгаллаб келган ва бу давом этмоқда. Бунда Ф.Вольтер, Ш.Монтескье, Ж.Локк, И.Кант, Г.Гегель, Шеллинг, Фихте каби буюк мутафаккирлар илгари сурган ғоялар катта илмий-амалий аҳамиятга эга. Россиялик олим С.С.Алексеев ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, айнан И.Кантнинг ғоялари эркинликни фалсафий тушунтириш учун асос бўлиб хизмат қилган¹.

Академик В.С.Нерсисянц юриспруденция ва ҳуқуққа ёндашувнинг юридик шакли доирасида ҳуқуқ ҳамда давлатнинг либертар-юридик тушунчасидан келиб чиқади. У ҳуқуқни эркин шахсларнинг расман тенглиги, яъни инсон эркинлигининг зарурий ва умумий шакли сифатида талқин этади. Ҳуқуқнинг мазкур умумий тушунчаси орқали юриспруденцияни либертар-юридик концепциясининг ягона предмети доирасида унинг ҳар иккала объекти – ҳам эркинликнинг норматив шакли сифатида позитив ҳуқуқ (умумий қоидаларнинг ҳукмронлиги ўрнатилганда), ҳам мазкур эркинликнинг ташкилий, институционал, ҳокимият шаклидаги давлат қамраб олинади.

Ҳуқуққа «социологик» ёндашув XIX асрнинг иккинчи ярмида «эркин ҳуқуқ» мактаби доирасида шаклланди. Европада бундай ёндашувнинг намояндалари Е.Эрлих, Ф.Жени, С.А.Муромцев ва бошқалардир. Бу йўналиш ҳуқуқ нормалари ижтимоий тараққиёт талабларига жавоб бермай қолган шароитда вужудга келди ва ривожланди. Ҳуқуққа социологик ёндашувда, асосий эътибор,

¹ Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С.447.

ҳуқуқ нима? деган саволга жавоб топишга эмас, балки ҳуқуқ ҳаракатига қаратилади. Унга кўра, ҳуқуқни нормалардан эмас, балки ҳаётнинг ўзидан излаш лозим. Ёзилган қонунлар бўш товуш, тўлдирилиши лозим бўлган идишга ўхшатилади. Қонунни судьялар, амалдорлар ҳуқуқ билан тўлдирадилар.

Австрия ҳуқуқшуноси Е.Эрлих «эркин ҳуқуқ» таълимотини яратиб, социологик юриспруденциянинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Ҳуқуқ асосларини жамиятдан, уни ташкил этган оила, савдо уюшмалари, жамоа ва давлат каби уюшма ва иттифоқлардан излаш лозим. Ҳуқуқнинг вужудга келиши, ривожланиши ва моҳиятини тушуниш учун, энг аввало, ижтимоий уюшмаларда мавжуд бўлган тартиботни ўрганиш керак. Ҳуқуқни тушунишдаги бошқа ёндашувларнинг камчилиги шундаки, улар ушбу тартиботдан эмас, балки ҳуқуқий кўрсатмалардан келиб чиққанлар. Қадимги ва ҳозирги давр жамиятларида ҳуқуқ, уруғлар, оилаларда ҳамда уюшма ва иттифоқларнинг ички тузилишини белгилаб берувчи ва уларнинг битими, шартномаси ва низомлари билан ўрнатилган норма ва кўрсатмаларида мавжуд бўлган тартибдир. Агарда қонунларда муайян ҳолат бўйича низони ҳал этиш бўйича аниқ кўрсатма бўлмаса, мазкур уюшма ёки иттифоқнинг низомига, яъни иттифоқнинг ҳуқуқий фактга тўғридан-тўғри алоқаси бўлган ҳуқуқий нормаларига мурожаат этиш лозим. Мана шу нормалар ва фактлар «тирик» ҳуқуқдир¹.

Мазкур ёндашув қуйидаги ғояларга асосланади:

1. Ҳуқуқ табиий ҳуқуқларда ҳам эмас, қонунларда ҳам эмас, балки қонунларни ҳаётга татбиқ этишда намоён бўлади, рўёбга чиқади.

2. Ҳуқуқ – юридик хатти-ҳаракатлар, юридик амалиёт, ҳуқуқий тартибот, қонунларнинг қўлланишидир. Ҳуқуқ бу ҳуқуқнинг субъектлари – жисмоний ва юридик шахсларнинг амалий хулқ-атворларидир.

3. «Жонли ҳуқуқ»ни даставвал судьялар ўзининг юрисдикцияси доирасидаги фаолиятида яратади. Улар «қонунлар мазмунини» ҳуқуқ билан тўлдиради ва судьялар реал ҳаётида ҳуқуқ ижодкорлигини амалга оширади.

Социологик ёндашув тадқиқотчилар ва қонун чиқарувчи идора учун яхши самара бериши мумкин. Ҳуқуқни билиш, фойдали ва

¹ Тихонравов Ю.В. Основы философии права: Учебное пособие. – М., 1997. – С.534.

самарали қонунни ишлаб чиқиш учун амалдаги қонунчиликни мукаммал ўрганиш зарур. Ҳаётга татбиқ этилган ёзма ҳуқуқ нормаларини ўрганиш уларни такомиллаштиришнинг энг маъқул йўлидир. Ҳаётга татбиқ этилган ҳуқуқ – ижтимоий муносабатларни қонун билан тартибга солишдаги нуқсон ва камчиликларни аниқлаш манбаидир.

Ҳуқуқнинг психологик назарияси. Ҳуқуққа ёндашувда айрим олимлар ҳуқуқий нормалар ва ҳуқуқий муносабатлар билан бирга ҳуқуқий онгни ҳам «ҳуқуқ» тушунчасига киритадилар. Шу боис ҳуқуқнинг психологик назарияси келиб чикди, у фанда ва амалиётда мустақилликка даъвогар бўлса-да, аслида ҳуқуқий реализм ғоялари ва бошқа назариялар билан боғлиқликда яшаб келмоқда.

Мазкур назария XX асрда мантикий тўла шаклланган бўлиб, Петражицкий, Росс, Рейснер ва бошқалар бу назариянинг Европадаги намояндаларидир. Мазкур назариянинг асосий ғоялари:

инсон психикаси (руҳияти) – ижтимоий тараққиёт – жамият, давлат, ҳуқуқ, ахлоқнинг ривожланишини белгиловчи омил;

«ҳуқуқ» тушунчаси ва моҳияти қонун соҳиби фаолияти орқали эмас, психологик қонуниятлар – ҳуқуқий эҳтирослар (императив – атрибутив характер), яъни нимагадир ҳуқуқий ваколат (атрибутив норма), нимадир қилиш бурчи (императив норма) мажмуи орқали киритилади, деб ҳисобланади;

барча ҳуқуқий ҳис-туйғулар иккига – ижобий (давлат томонидан ўрнатиладиган) ва интуитив (шахсий) ҳуқуқий ҳис-туйғуларга бўлинади. Интуитив ҳуқуқ инсон хулқ-атворининг ҳақиқий тартибга солувчиси бўлиб, «ҳақиқий» ҳуқуқ сифатида қаралиши керак.

Бироқ, ҳуқуқни тушунишга психологик ёндашув назариясининг асосчиси Л.И.Петражицкий ҳуқуқни объектив ва субъектив, интуитив ва позитив, расмий ва норасмий турларга бўлиб тушунтиради. Юридик амалиётда, хусусан қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида психологик назария хулосаларидан самарали фойдаланиш мумкин. Ҳуқуқ нормалари ҳаракатининг психологик механизмини билиш ниҳоятда муҳим, чунки у ҳуқуқни амалга оширишда ҳуқуқни қўлловчи субъектнинг касбий мўлжалларининг тўғри ва аниқ бўлиши, ҳуқуқни қўллаш мотивларининг асосли бўлишини назарда тутади.

Ҳуқуқни тушунишга тарихий ёндашув. Ҳуқуқни тушунишга тарихий ёндашув XVIII аср охири ва XIX аср бошларида мантиқан шаклланди. Унинг асосий намояндалари Густав Гуго (1764-1844), К.Савинь (1779-1861), Г.Пухта (1798-1846) ва бошқа олимлардир.

Мазкур ёндашув тарафдорлари табиий ҳуқуқий таълимоти ҳамда қонунчилик ҳокимияти органларининг ҳуқуқ яратувчи фаолияти натижасида сунъий равишда яратиладиган позитив ҳуқуқ ғоясини танқид қиладилар. Уларнинг фикрича, ҳуқуқ ўз-ўзидан вужудга келади, шу нуқтаи назардан у тилнинг келиб чиқишига ўхшайди. Тил шартнома, бирор шахс ёки давлат органининг кўрсатмаси билан ўрнатилмагани, худо томонидан ато этилмагани каби, ҳуқуқ ҳам фақат қонун ижодкорлик фаолияти билан эмас, балки халқнинг турмуш шароитлари асосида тегишли нормаларнинг тасодифий шаклланиши билан ҳам вужудга келади.

Ҳуқуқий нормаларнинг ва институтларнинг шаклланиши ва тараққиёти объектив ривожланиш натижасидир. Ушбу ривожланиш ўз-ўзидан, давр талаби ва эҳтиёжларига мувофиқ амалга ошади. Шунинг учун инсонлар бу жараёнга аралашмасликлари лозим. Ҳуқуққа тарихий ёндашувнинг машҳур вакили К.Савиньининг фикрича, миллий руҳнинг ҳаракати билан ҳуқуқ ҳам тасодифий ривожланади. Тараққиётнинг биринчи босқичида ҳуқуқ одатлар шаклида намоён бўлади, иккинчисида ҳуқуқшунос олимлар томонидан ишлов берилади, бунда у ўзининг илдизи – халқнинг умумий эътиқоди билан алоқасини йўқотмайди. Халқ руҳи билан суғорилмаган ҳуқуқ, жамиятда яшаб кета олмайди.

Мазкур назариянинг асосий ғоялари:

– ҳуқуқ – тарихий ҳодиса бўлиб, тил каби фақат бирор кишининг келишуви ёки кимнингдир кўрсатмаси билан эмас, муайян тарихий шароитдан келиб чиқади ва ривожланади.

– ҳуқуқ – даставвал ҳуқуқий одатлар (юридик оқибатлар келтириб чиқарувчи, тарихан шаклланган хулқ-атвор қоидалари)дир. Қонунлар «миллий руҳ», «халқ онги» замирида ҳуқуқдан келиб чиқувчи қоидалар мажмуидир.

– бу назария намояндалари инсон ҳуқуқларини инкор этиб, йирик ер эгалиги ҳукмрон бўлган вақтда инсоннинг табиий ҳуқуқларини тан олиши мумкин бўлмаган.

Ҳуқуқни тушунишга интегратив ёндашув. Ҳуқуқни тушуниш бўйича ҳар хил ёндашувлар билан танишув ҳуқуқнинг кўп қиррали тушунча эканлигини тасдиқлаб турибди. Бу ёндашувлардан бирор-тасини мутлоқлаштириш ёки бутунлай воз кечиш мақсадга мувофиқ эмас. Уларнинг ҳар биридан бирор фойдали жиҳатни топиш имкони бор. Ҳуқуқни қўллаш ва ҳуқуқни ижод қилиш жараёнида бу назария-

ларнинг барча ибратли жиҳатларини бирлаштириш, умумлаштириш туфайли, ҳуқуқни тушунишда интегратив (умумлаштирувчи) ёндашувга эҳтиёж туғилади. Бироқ, бунда барча нуқсонларини умумлаштиришнинг олдини олиш лозим бўлади.

Интегратив ёндашув асосида ҳуқуқни мукаммал қилувчи, ривожлантирувчи, инсон, давлат, жамият талабларига жавоб берувчи жиҳатларни умумлаштиришга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Бу ҳуқуқнинг шаклига ҳам, мазмунига ҳам тааллуқли хусусиятларни қидиришни зарур қилиб қўяди.

Ҳуқуқ амалда мутлақо мукаммал талабга жавоб берадиган ҳодиса бўлмай, вақт ва макон шарт-шароитларига қараб ўзгаришлар, тўлдиришлар, янгиланишларга дуч келади. Шу боис ҳуқуқ ижодкорлигининг самарали бўлишини таъминлаш мақсадида ҳуқуққа ҳар хил ёндашувлардан фойдаланиш, ҳуқуқнинг ҳар хил таърифларини ўрганиб, уларни синтез қилиш яхши самара беради. Ҳуқуқ нима деган баҳслар асосида жуда кўп амалий муаммолар: ҳуқуқнинг асослари, ҳуқуқнинг манбалари, ҳуқуқнинг таъсир доираси, ҳуқуқнинг самарадорлиги, ҳуқуқдаги зиддиятлар ва бошқа масалалар ҳал қилинади.

Хулоса қилиб, ҳуқуқнинг интегратив таърифини келтирамиз. Ҳуқуқ – жамиятда тан олинган ва расмий муҳофаза билан таъминланган тенглик ва адолат меъёрлари, эркин хоҳиш-иродаларини мутаносиблаштирувчи, уларнинг ўзаро курашларини ҳамда ўзаро муносабатларини тартибга солувчи меъёрлар мажмуидир.

IX бoб. ХУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР

1-§. «Хуқуқий муносабатлар» тушунчаси, тузилиши ва турлари

Жамият ҳаёти турли-туман ижтимоий муносабатлар (мас. сиёсий, ахлоқий, диний, ҳуқуқий ва бошқалар) мажмуидан иборат. Мазкур ижтимоий муносабатлар мос равишда ижтимоий нормаларнинг муайян тури билан тартибга солинади. Масалан, сиёсий муносабатлар сиёсий нормалар, ахлоқий муносабатлар ахлоқ нормалари, диний муносабатлар диний нормалар ва ҳоказо.

Ижтимоий муносабатларнинг муайян қисми ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиниб, уларга барқарорлик, изчиллик, мақсад сарийўналтирилганлик хусусиятларини бахш этиб туради. Ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқ нормалари ёрдамида тартибга солинадиган қисми *ҳуқуқий муносабатларни* ташкил қилади.

Хуқуқий муносабатлар — субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар билан ўзаро боғлиқ бўлган шахслар (яъни, ҳуқуқ соҳиблари) ўртасидаги ҳуқуқ нормалари ва муайян юридик фактлар асосидаги алоқадир.

Хуқуқий муносабатлар юзага келиши учун *моддий асослар* (томонларнинг хоҳиш-истаги, манфаати) ва *юридик асослар* (мазкур ижтимоий муносабатни тартибга соладиган тегишли ҳуқуқ нормасининг мавжудлиги; томонларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлишлиги; юридик фактнинг мавжудлиги) бўлиши лозим. Масалан, эркак ва аёл ўртасида оилавий-ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши учун икки томоннинг никоҳга розилиги ва биргаликда яшаш манфаати (моддий асослар), никоҳни тартибга соладиган оила кодексидаги тегишли моддалар, эркак ва аёлнинг никоҳ ёшига етганлиги ва ақли расолиги, ҳамда никоҳнинг ФХДЁда қайд этилиши (юридик асослар) талаб этилади.

Хуқуқий муносабатларнинг белгилари:

— ҳуқуқий муносабат — ижтимоий тусдаги муносабат бўлиб, фақат ижтимоий субъектлар (инсонлар ва улар томонидан ташкил этилган ташкилотлар) ўртасидагина юзага келувчи алоқалардир;

— ҳуқуқ нормалари асосида юзага келади;

— иродавий ҳарактерга эга (чунки муносабат юзага келиши учун камида битта томоннинг истаги талаб қилинади);

– давлат томонидан қўриқланади ва таъминланади;
– муайян предмет ёки ашёга нисбатан юзага келади ва шу асосда субъектлар ўзларига тегишли субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларни амалга оширадилар.

Ҳуқуқий муносабатларни қуйидаги мезонлар бўйича таснифлаш мумкин:

- 1) тартибга солинадиган ҳуқуқ соҳаларига кўра: конституциявий, маъмурий, фуқаролик-ҳуқуқий, жиноят-ҳуқуқий, меҳнат, оилавий ва б.;
- 2) ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунига кўра: тартибга солувчи, қўриқловчи;
- 3) муносабатларнинг аниқлик даражасига кўра: мутлоқ, нисбий;
- 4) ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг сонига кўра: оддий ва мураккаб;
- 5) мажбуриятлар характерига кўра: суст, фаол;
- 6) давомийлигига кўра: қисқа муддатли, узоқ муддатли;
- 7) ҳуқуқий муносабатларнинг тавсифига кўра: моддий ва процессуал.

2-§. Ҳуқуқий муносабатлар таркиби объект, субъект, субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар

Ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини ташкил этувчи, уларнинг вужудга келиши учун зарур бўлган бир қатор таркибий элементлар мавжуд.

Ҳуқуқий муносабатларнинг таркибий элементлари:

1. Ҳуқуқий муносабат объекти;
2. Ҳуқуқий муносабат субъекти;
3. Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбурият.

Ҳуқуқий муносабат объекти – ҳуқуқий муносабат иштирокчилари (субъект)нинг диққат-эътибори, манфаати қаратилган моддий ва шахсий номулкий неъматлар, маънавий ижод натижалари, шахс хулқ-атвори ва ҳаракатларидир.

Ҳуқуқий муносабатнинг объектлари қуйидагилар:

1. Моддий неъматлар (буюм, мулк мас, уй-жой, автомашина, қимматбаҳо тақинчоқлар ва б.);
2. Шахсий номулкий неъматлар (инсон ҳаёти, соғлиқ, шаън, кадр-қиммат ва б.);
3. Маънавий ижод маҳсуллари (муסיқа, кашфиётлар, асарлар, электрон дастурлар ва б.);

4. Ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқ-атвори (ахлоқ тузатиш жазоси тайинланган шахснинг ҳуқ-атвори).

Ҳуқуқий муносабат субъектлари – ҳуқуқий муносабатларда ўз субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлари орқали иштирок этувчи томонлардир.

Ҳуқуқ субъекти – ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлган **жисмоний** ёки **юридик шахслардир**.

Жисмоний шахслар – деганда муайян давлат фуқаролари, чет эл фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар тушунилади.

Юридик шахслар – ўз мулкида, хўжалик юритишда ва оператив бошқарувда алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкӣ ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилотлар (корхона, ташкилот муассаса ва б.).

Жимоний ёки юридик шахс **қачонки ҳуқуқ ва муомала лаёқати**-га эга бўлгандагина ҳуқуқий муносабат субъекти бўла олади.

Ҳуқуқий лаёқат – бу шахснинг ҳуқуқ нормаларига мувофиқ субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эга бўлишидир. Бошқача айтганда, ҳуқуқий лаёқат жисмоний ва юридик шахсларнинг субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эга бўлиш имконияти, қонунда кўзда тутилган турли муносабатларга киришиш қобилиятидир.

Инсонларда ҳуқуқий лаёқат улар туғилган пайтда пайдо бўлиб, вафот этгунга қадар давом этади. Ушбу лаёқат у вафот этиши билан тугайди. Ҳуқуқ лаёқати баъзи ҳолларда фуқаро туғилмасдан ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, туғилмаган фарзанд номига қолдирилган мерос қабилар.

Юридик шахсларда эса **ҳуқуқий лаёқат** ва **муомала лаёқати** бир вақтда, яъни у тузилган пайтдан бошлаб вужудга келади ва тугатилгандан сўнг барҳам топади.

Муомала лаёқати – жисмоний ва юридик шахсларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзлари бевосита амалга ошира олиш лаёқати ҳисобланади. Муомала лаёқати фақат суд томонидан чекланиши мумкин.

Умумий қоидага кўра, барча жисмоний шахслар ҳуқуқ лаёқатига эга ҳисобланади аммо, ҳаммаси ҳам муомала лаёқатига эга

бўлавермайди. Жисмоний шахсларнинг муомала лаёқати у вояга етгач, яъни ўн саккиз ёшга тўлганда тўла ҳажмда вужудга келади.

Айрим ҳуқуқ тармоқларида ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати бир вақтда пайдо бўлади. Масалан, давлат ҳуқуқи соҳасида асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш ўн саккиз ёшдан бошланади.

Меҳнат-ҳуқуқий муносабатларида ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати 16 ёшдан, никоҳ-оила муносабатларида 18 ёшдан (Ўзбекистон Республикаси Оила кодексига кўра аёллар 17 ёшдан) қатнаша оладилар. Жиноий-ҳуқуқий муносабатларида жиноий жавобгарликка тортилиш 16 ёшдан, оғир жиноятларда ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати 14 ёшдан, баъзан ҳатто 13 ёшдан пайдо бўлади (масалан, жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатда қасддан одам ўлдириш жиноятида).

Ҳуқуқий муносабат субъекти ўз хатти-ҳаракати, ножўя хулқ-атвори ва ҳуқуқбузарлик оқибати учун, етказилган зарар учун жавобгарлик ўтай олиш қобилиятига ҳам эга бўлиши лозим. Гап **деликт лаёқати** ҳақида бормоқда. «Деликт» лотинча delictum иборасидан олинган бўлиб, шахснинг содир этилган ҳуқуқбузарлиги, жинояти учун жавоб бера олиш лаёқатини англатади. Мазкур лаёқат соҳиби ҳисобланаётган шахс ақли расо, руҳий жиҳатдан соғлом бўлиши ва ўз хатти-ҳаракатлари оқибати учун тўла жавобгарликни адо этишга лаёқатли бўлиши лозим.

Ҳуқуқий муносабатга киришган иштирокчилари ўзаро субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишади

Субъектив ҳуқуқ – бу субъектнинг содир этиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатининг тури ва ўлчовидир. Бошқача айтганча, субъектив ҳуқуқ – ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ нормасида назарда тутилган ҳаракатни содир қилишга ҳақли эканини ёки бошқа иштирокчидан маълум ҳаракатларни амалга оширилишини талаб қилиш ваколатини англатади. Масалан, мулкдорнинг ўз мол-мулкига эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ёки уни эркин тассарруф этиш ҳуқуқи, соддароқ айтганда автомашина эгасининг унга эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва истаган пайтда уни сотиб юбориш ҳуқуқи ёки қарз шартномаси бўйича пулни қайтаришни талаб этиш ҳуқуқи ва б.

Юридик мажбурият – муайян ҳуқуқий муносабат иштирокчиси лозим хулқ-атворининг қонун билан белгиланган мезони (субъектнинг содир этиши лозим бўлган хатти-ҳаракати тури ва ўлчови).

Юридик мажбурият ўз мазмунига кўра субъектдан муайян ҳаракатларни содир этиш ёки, аксинча, содир этишдан ўзини тийишни назарда тутиши мумкин. Масалан, фуқароларнинг қонунда белгиланган солиқ ва йиғимларни тўлаш мажбурияти (бунда субъектдан муайян ҳаракатларни содир этиш талаб этилмоқда) ёки конституциявий тузимни зўрлик билан ўзгартиришни масқад қилган, шунингдек, ижтимоий, миллий, диний ирқий адоватни тарғиб қилувчи уюшмаларни тузиш ва унинг фаолиятида иштирок этиш тақиқиланади (бу ерда субъектдан муайян ҳаракатларни содир этишдан ўзини тийиш назарда тутмоқда).

3-§. «Юридик факт» тушунчаси ва турлари

Ҳуқуқий муносабатлар юридик нормалар асосида келиб чиқади. Бироқ, ҳуқуқий нормалар ўз-ўзидан, бевосита ҳуқуқий муносабатларни пайдо қилмайди. Нормалар фақатгина ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишининг шартларини, ҳолатларини ва чегараларини белгилаб беради. Ҳуқуқий муносабатларнинг мавжуд бўлиши **юридик фактлар**, деб аталувчи муайян ҳаётий ҳодисалар билан боғлиқ. Юридик фактлар ҳуқуқий муносабатларнинг зарурий шарти, конкрет талаби сифатида майдонга чиқади.

Юридик фактлар – ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи ҳолатлардир. Ҳар қандай ҳуқуқий муносабат муайян юридик фактлар асосида вужудга келади. Баъзи ҳолатларда эса юридик факт амалдаги ҳуқуқий муносабатларни ўзгартиши ёки уни барҳам топтириши ҳам мумкин.

Юридик фактларни турли меъзонлар асосида таснифлаш мумкин.

Келтириб чиқарувчи оқибатларига кўра:

- ✓ ҳуқуқни вужудга келтирувчи
- ✓ ҳуқуққа барҳам берувчи
- ✓ ҳуқуқни ўзгартирувчи фактлар фарқланади.

Айрим юридик фактларнинг содир бўлиши ҳуқуқнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Масалан, харидорнинг сотувчи номидаги уй-жойни қонунда белгиланган тартибда нотариал идорадан ўз номига расмийлаштириб олиши (нотариусдан расмийлаштириш бу юридик факт) унда мазкур уй-жойга нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтиради.

Шундай юридик фактлар ҳам борки, уларнинг содир бўлиши маълум бир ҳуқуқларнинг тугатилишига сабаб бўлади. Масалан,

ижра шартномаси асосида бирор объектдан фойдаланиб келаётган шахс, шартномада назарда тутилган ижара муддати тугагандан сўнг (шартномадаги ижара муддатининг тугаши юридик факт) ушбу объектдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Юридик фактларнинг муайян турлари борки, у ҳуқуқни ўзгартиради. Масалан, турмуш қуришга аҳд қилган эркак ва аёл никоҳлари то ФХДЁ идораларида рўйхатдан ўтказилгунга қадар (никоҳнинг ФХДЁдан ўтиши юридик факт) ўз мол-мулкларига мустақил эгалик қилишган бўлса, расмий никоҳдан сўнг эндиликда турмушдан кейинги даврда орттирилган мол-мулкка улар биргаликда эгалик қилишади.

Ирода белгисига кўра юридик фактлар икки гуруҳга бўлинади:

- ✓ ходисалар
- ✓ ҳаракатларга (ҳаракатсизликларга).

Ҳодисалар – ҳуқуқ субъектларининг хоҳиш-иродасидан қатъи назар юз берадиган ҳаётий ҳолатлар ҳисобланади. Масалан, инсон туғилиши, вафоти, турли табиий офатлар – ёнғинлар, сув тошқинлари, зилзила, ва ҳ.к. Ушбу табиий офатлар натижасида инсонлар ҳалок бўлиши мумкин, уларнинг мол-мулкига зиён етади ва натижада уларга етказилган зарарни қоплаш, мол-мулкларини мерос қолдириш, суғурта пулини тўлаш ва бошқа ҳолатлар билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар юзага келади.

Ҳаракат (ҳаракатсизлик) – кишилар хоҳиш иродасига боғлиқ бўлган юридик фактлардир. Улар бир неча турга ажралади: ҳуқуққа мувофиқ ва ҳуқуққа ҳилоф ҳаракатлар. Амалдаги қонун нормалари асосида вужудга келадиган ҳамда шу нормалар билан тартибга солинадиган ҳаракатлар ҳуқуқий (ҳуқуққа мувофиқ) ҳаракатлар, деб аталади. Масалан ишга ёки олий ўқув юртига ўқишга кириш, никоҳни рўйхатдан ўтказиш ва б.). Ҳуқуқий нормалар талабларига зид, уларни бузувчи ҳаракатлар ҳуқуққа ҳилоф (ғайриқонуний) ҳаракатлар ҳисобланади. Бунга ҳуқуқбузарликларнинг барча турлари мисол бўлади. Барча ноқонуний ҳаракатлар учун қонун доирасида айбдор шахслар юридик жавобгарликка тортилади.

Ҳуқуққа мувофиқ ҳаракатлар, ўз навбатида, икки турга бўлинади:

- юридик ҳужжатлар (актлар);
- юридик хатти-ҳаракат.

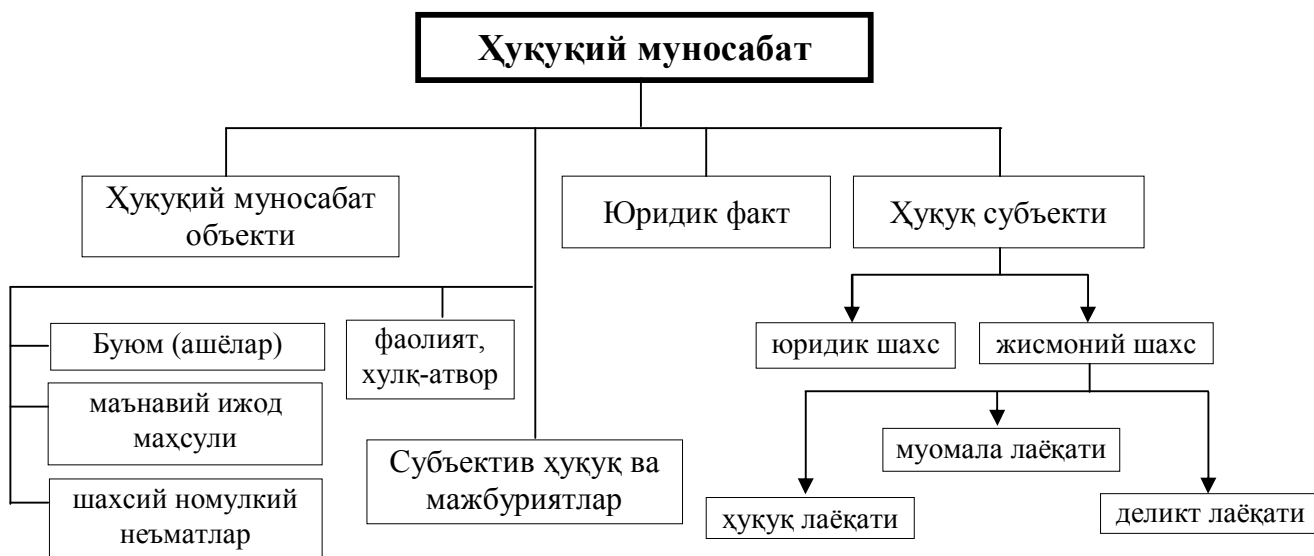
Юридик ҳужжатлар (актлар)га суд ҳукмлари ва ҳал қилув қарорлари, бошқарув қарорлари, фармойишлар ва буйруқлар, фуқаролик

битимлари, шартномалар, васиятномалар, битимлар ва ҳ.к. мисол бўлади.

Юридик хатти-ҳаракат юридик ҳужжатлардан фарқли ўлароқ, қилмишлар бевосита ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириш (ўзгартириш, барҳам бериш)га қаратилмайди, лекин шунга қарамай қонунга кўра муайян ҳуқуқий оқибатларга олиб келади. Юридик ҳаракатда муайян ҳаракатни содир этаётган шахснинг маълум ҳуқуқлар ёки бурчларни эгаллаш нияти эмас, балки бундай ҳаракатнинг объектив натижаси (сценарий ёзилиши, топилма ва ҳ.к.) юридик аҳамиятга моликдир. Масалан, ижодкор илмий ёки бадиий асар яратди, дейлик. Бунда ижодкор ҳуқуқий оқибатлар вужудга келтиришни истагани ёки исталмаганидан қатъи назар, қонун муаллифлик ҳуқуқий муносабатлари пайдо бўлишини шарт қилиб қўйган. Демак, ижод маҳсулининг яратилиши – юридик фактдир.

Баъзан ҳуқуқий муносабатлар юзага келиши (ўзгариши, барҳам топиши) учун юридик фактлар мажмуи (юридик таркиблар ёки комплекс юридик фактлар) талаб қилинади: масалан, никоҳ тузиш учун муайян ёшга тўлиш, никоҳни рўйхатга олиш тўғрисида ариза бериш, никоҳни фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида рўйхатдан ўтказиш зарур.

Ҳуқуқий муносабат таркиби

Х 606. ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

1-§. «Ҳуқуқий онг» тушунчаси ва таркибий қисмлари

Ҳуқуқий онг, билим ва маданиятга эга бўлиш жинси, тили, ёши, ирки, миллий мансублиги, эътиқоди, келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, ҳар бир Ўзбекистон фуқароси учун ғоят катта аҳамиятга эга. «Ҳар бир фуқаро, ҳар бир инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши билиши ва уни ҳимоя қила олиши зарур. **Одамларни ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билимлар билан қуроллантириш асосий вазифалардан бири бўлиши шарт.** Токи, жамиятнинг ҳар қайси аъзоси ўз ҳуқуқи, ўз бурчи ва масъулиятини пухта билмас экан, уни ҳаётий эҳтиёж сифатида англамас экан, бизнинг ислохот, янгиланиш ҳақидаги барча сўзларимиз, саъй-ҳаракатларимиз бесамар кетаверади»¹.

Бинобарин, ҳуқуқий онг ижтимоий онг шакли сифатида намоён бўлади. Зеро, авваламбор, «Одамнинг ижтимоий ҳаётни тушуниши, сезиши, унга муносабати унинг онгида юз беради. Сиёсий онг, ижтимоий онг иборалари ана шундан келиб чиққандир. Воқеликнинг киши миёсида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва албатта, маълум мақсадга йўналган ҳолда акс этиши онгнинг зухуридир. Онг, шунингдек, кишининг руҳий, сиёсий, фалсафий нуктаи назарлари, диний, бадиий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади. Ижтимоий онг деганда ана шулар назарда тутилади»².

Айни пайтда ижтимоий онгнинг турли шакллари мавжуд бўлиб, одамлар улар ёрдамида атрофни ўраб турган табиатни, жамиятни ўрганадилар. Шу муносабат билан сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний, ҳуқуқий онг шакллари ажратиб кўрсатилади.

Ҳуқуқий онг — бу ижтимоий онгнинг шаклларида бири бўлиб, кишиларда ҳуқуққа, қонунчиликка, ҳуқуқ-тартиботга ва бошқа ҳуқуқий ходисаларга нисбатан бўлган ғоялар, ҳис туйғулар, тасаввурлар йиғиндисидир.

Ҳуқуқий онг: биринчидан, ҳуқуқнинг жамият эҳтиёжларини ифодаловчи манбаидир; иккинчидан, ҳуқуқни ижтимоий воқеликка

¹ Каримов И.А. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуғ. — Т., 1998. — Б.59.

² Иброҳимов А., Султонов Ҳ., Жўраев Н. Ватан туйғуси. — Т., 1996. — Б.30-31.

татбиқ этишнинг зарур омилларидан биридир; учинчидан, шахсларнинг хулқ-атвори ҳуқуқ нормаларига қай даражада мос келишини тушуниб олишга кўмаклашади, баҳолаш воситаси сифатида хизмат қилади.

Ҳуқуқий онгни мамлакат фуқароларининг ҳам амалдаги ҳуқуққа, юридик амалиётга, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари, мажбуриятларига, ҳам орзу қилинган ҳуқуққа ва бошқа ҳуқуқий ҳодисаларга муносабатини ифодаловчи ҳуқуқий сезгилар, ғоялар, баҳолар, тасаввурлар тизими сифатида таърифлаш мумкин.

Ҳуқуқий оннинг асосий таркибий элементлари: **ҳуқуқий руҳият** (психология) ва **ҳуқуқий мафкура** (идеология) дир.

Ҳуқуқий руҳият жамиятдаги мавжуд ҳуқуқий муҳитнинг бевосита таъсири остида вужудга келади ва ҳуқуқий оннинг биринчи, бошланғич поғонаси ҳисобланади. Ҳуқуқий оннинг айнан шу даражасидан ҳуқуқий реалликни англаш, у билан дастлабки танишув бошланади.

Жумладан, янги қонуннинг қабул қилиниши ёки эскисининг бекор қилиниши муносабати билан қувониш ёхуд дилсиёҳлик, юридик нормаларни қўллаш тажрибасидан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ҳаракатларидан кўнгил тўлиши ёки норозилик, юридик тақиқларнинг бузилишига муросасиз ёхуд лоқайд муносабат – буларнинг ҳаммаси ҳуқуқий ҳиссиётлар (эҳтирослар) бўлиб, улар жамланиб, ижтимоий онда ҳуқуқий руҳият муҳитини ташкил этади.

Айни пайтда ҳуқуқий руҳият ҳуқуқий таъсирнинг кўпинча пинҳоний, энг чуқур, бевосита идрок этиш қийин бўлган соҳасидир. Шунинг учун ҳам у кўп ҳолларда ҳуқуққа, қонунларга нисбатан шундай жавоб ҳаракатини тақозо этадики, бу билан бирор-бир қонун чиқариш дастурининг муваффақиятини белгилаб беради ёхуд унинг инқирозига сабабчи бўлади. Давлатнинг ҳуқуқий сиёсатида аҳолининг юридик руҳиятини инкор этиш кўплаб давлат тадбирларининг барбод бўлиши билан тугаганлигини кўрсатувчи далиллар мавжуд.

Бундан ташқари, таркибий жиҳатдан ғоят мураккаб бўлган юридик руҳият беихтиёр, англашмаган хатти-ҳаракатларнинг каттагина соҳасини – **руҳий ҳодисалар ва жараёнларнинг бутун бир олами**ни ўз ичига оладики, улар таъсирини субъект ўйлаб ҳам ўтирмайди.

Ҳуқуқий руҳиятнинг бир кўриниши сифатида англамаган ҳаракат воқеликни билишнинг ички ҳиссиёт, руҳий жазава, ижтимоий асабийлашув (саросима) каби шаклларида, шунингдек, сабаблари инсон томонидан идрок этилмайдиган интилишлар, хатти-ҳаракатлар ва мақсадларда ўз аксини топади.

Демак, ҳуқуқий руҳият – ижтимоий онгнинг ҳуқуқий тартибга солиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган соҳасидир. Ҳуқуқ назариятчилари ҳам, шунингдек, тармоқ юридик фанлари мутахассислари ҳам уни ўрганиш билан доимий шуғулланиб келадилар.

Ҳуқуқий мафкура оламни руҳий идрок этишдан фарқли ўлароқ, воқеликни илмий-назарий ифодалаш ва ўзлаштириш даражасига мос келади.

Ҳуқуқий мафкура бир сафга тизилган илмий қоидалар, зоялар, назариялар ва таълимотлар мажмуи бўлиб, улар биргаликда ҳуқуқий тизимнинг ривожланиш ҳолатини акс эттиради.

Агар негизида кишиларнинг руҳий кечинмалари ётадиган ҳуқуқий руҳиятга таққослайдиган бўлсак, мафкура ундан яхлит ижтимоий тузилма сифатида ҳуқуқнинг мақсадга йўналтирилган илмий, фалсафий англаниши билан фарқ қилади.

Ҳуқуқий мафкура ҳуқуқни билиш даражаси ва табиатига кўра ҳуқуқий руҳиятдан анча юқори туради. Агар ҳуқуқий руҳият ҳуқуқий ҳодисаларнинг ташқи, кўпинча ҳиссий жиҳатини, муайян бир қисмини қайд этадиган бўлса, ҳуқуқий мафкура ҳуқуқнинг моҳиятини, ижтимоий мазмунини, табиатини очиқ беришга, уни мукаммал маданий-тарихий **фалсафа ва ақида** кўринишида тақдим этишга интилади.

2-§. Ҳуқуқий онгнинг турлари, даражалари ва функциялари

Ҳуқуқий онг мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Субъектлар нуқтаи назаридан ҳуқуқий онг, одатда, **индивидуал, гуруҳий ва жамоавий (оммавий)** онгга бўлинади. Шу ўринда ҳуқуқий онгнинг индивидуал ва ижтимоий шакллари кенг тарқалганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Индивидуал ҳуқуқий онг – бу ҳар бир шахс, алоҳида инсонга хос ҳуқуқий билимлар, баҳолар, ҳиссиётлар ва туйғулар мажмуи ҳисобланади. Индивидуал ҳуқуқий онг доимо ноёб ва бетакрордир. Ҳар бир инсон ўзининг билиш қобилятлари, шахсиятнинг психологик турлари оқибатида амалдаги ҳуқуқни ўзича қабул қилади, уни

баҳолайди, қонуний ёки қонунга зид равишда хатти-ҳаракат қилиш истагини билдиради. Ҳатто бир хил шароитда ўқийдиган юридик олий ўқув юртли талабалари турли ҳуқуқий онгга эга. Масалан, баъзи талабалар чуқур билимга эга бўлса, бошқалари ўртача билимли бўлади, айрим талабалар жамиятда амал қилаётган ҳуқуқ-тартиботни қўллаб-қувватласа, бошқалари бетараф ёки тескари муносабатда бўлади, учинчилари эса танқид остига олади ва ҳоказо.

Индивидуал ҳуқуқий онг фуқаролар томонидан юридик аҳамиятга молик хатти-ҳаракатлар содир этилганда, ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилганда, қонуний манфаатлар ҳимоя қилинганда, турли кўринишдаги ҳуқуқий ҳужжатлар тайёрланишида яққол намоён бўлади.

Касб-кори ҳуқуқшунос бўлганларнинг ҳуқуқий онгги қарор лойиҳалари, буйруқ, ҳукм, ажрим каби ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрланганда рўёбга чиқади. Ҳуқуқшунос олимларнинг индивидуал ҳуқуқий онгларини рўёбга чиқариш шакли монография ва рисола-лар, мақола ва диссертация ишлари, ҳисоботлар саналади.

Алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқий онги – моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқишда иштирок этишига, бу бойликларни тақсимлаш ва истеъмол қилиш усулларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг ижтимоий ҳуқуқий онги фаол ҳаётда жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар томонидан қабул қилинадиган мурожаатнома, декларация, дастурларда қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, ижтимоий қатлам, гуруҳ етакчиларининг илмий ва илмий-оммабоп нашрларида, оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш орқали ва бошқа шаклларда намоён бўлади.

Ижтимоий ҳуқуқий онг – бу жамият ёки унинг алоҳида ижтимоий табақалари, гуруҳлари томонидан илгари суриладиган ҳуқуқий тасаввурлар, тамойиллар, тушунчалар, назариялар, ҳиссиётлар йиғиндиси. Ҳозирги жамиятнинг асосий ҳуқуқий тамойиллари сирасига мавжуд имкониятлардан фойдаланган ҳолда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, иқтисодий, сиёсий, илмий ва бошқа ижодий фаолиятнинг тенг ҳуқуқлилиги, инсонпарварлик, эркинлик, қонун устуворлигини тан олиш каби-ларни киритиш мумкин.

Агар ҳуқуқий онг савияси нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, у ҳолда бу жиҳатга кўра *одатий, илмий ва профессионал (касбий-малакавий)* ҳуқуқий онг турларига бўлинади.

Одатий ҳуқуқий онг бевосита одамларнинг ҳаётий шарт-шароитлари, уларнинг ҳаётий тажрибалари асосида шаклланади. Унда руҳий элементлар – ҳиссиётлар, эҳтирослар катта роль ўйнайди.

Профessional ҳуқуқий онг – профессионал ҳуқуқшунослар, яъни махсус маълумот ва тайёргарликнинг амалий тажрибаси талаб қилинадиган касб эгалари ҳуқуқий онгдир. Ҳуқуқшунослар учун ҳуқуқий тайёргарлик катта аҳамиятга эга. Бу тайёргарлик, албатта, ҳатто қонунга сўзсиз итоат этувчи фуқаролар даражасидан анча юқори бўлиши, ҳуқуқ тамойиллари ва нормалари бўйича билимларининг кўлами, теранлиги, расмийлаштирилган моҳияти билан ажралиб туриши, энг муҳими эса – улар ҳақиқатан ҳам шу билим ва кўникмаларини амалиётда қўллай олиш қобилиятига эга бўлишлари лозим.

Илмий ҳуқуқий онг – ҳуқуқни тизимга солиб, назарий ўзлаштиришда ифодаланувчи ғоялар, концепциялар, қарашлардан иборат. Ҳозирги жамиятда ҳуқуқ, қонун ҳужжатлари, сиёсий-конституциявий муносабатларни ривожлантириш йўллари билан белгилашда илмий ҳуқуқий онгга кенг устуворликлар берилган. Юридик йўналишдаги илмий тадқиқот институтлари ҳам умумфуқаровий, ҳам идоравий олий ўқув юртлари тизимида фаолият кўрсатувчи ҳуқуқшунос олимлар ушбу ҳуқуқий онгнинг яратувчилари ва соҳибларидир, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз.

Ҳуқуқий онгнинг функциялари деганда, шахсни ҳуқуқий доирада ижтимоий фаол юриш туришига таъсир этувчи асосий йўналишлар тушунилади. «Ҳуқуқий онг функциялари» тушунчасини унинг субъекти фаолияти натижасида юзага келадиган тизимлашган ғоялар сифатида таърифлаш мумкин.

Ҳуқуқий онг ўзининг кўп функционаллиги билан алоҳида ажралиб турадиган ижтимоий сиёсий ҳодисадир. Унинг функциялари ҳуқуқни яратиш ҳамда ҳуқуқни татбиқ этиш жараёнининг ташкилий ҳуқуқий механизмида намоён бўлади.

Ҳуқуқий онг функцияларининг асосий белгилари, уларнинг давлат моҳияти ва ижтимоий вазифалари билан бевосита боғлиқлиги, маълум тарихий босқичларда турлича бўладиган, давлатнинг оёққа туриш, мустаҳкамланиш ва ривожланиш жараёнида ўзгариб борадиган вазифаларни давлат ва жамият мақсадларида ҳал қилишга йўналтирилганлиги билан тавсифланади.

Ҳуқуқшунос олимлар ҳуқуқий онгнинг **ахборот олиш, баҳолаш ва тартибга солиш функцияларини** кўрсатадилар. Ҳуқуқий

онгнинг ҳуқуқий тартибга солиш механизмидаги мақсадларига кўра унинг функцияларини қуйидагича таснифлаш мумкин: **рағбатлантирувчи функцияси; ижтимоий назорат функцияси; тарбиявий функцияси; башорат қилиш функцияси ва бошқалар.**

Ахборот олиш функцияси жамият барча аъзоларининг турли шаклдаги ҳуқуқий билимларга эга бўлишида намоён бўлади. Ҳуқуқий онгнинг ахборот олиш функцияси кетма-кет пайдо бўлувчи руҳий ҳодисалардан тузилган: *биринчидан*, у асосан сезиш, эшитиш ва кўришдан вужудга келади; *иккинчидан*, қабул қилиш, хотира, эсда сақлаш, хотирадагиларни қайта тиклаш, таниш жараёнлари воситасида ҳуқуққа оид билимларни тўплайди ва уларни ҳар қил ҳуқуқий тасаввурлар шаклида ифода этади; *учинчидан*, тафаккур олий даражадаги билиш жараёни ҳисобланиб, ҳуқуқий ғоялар, тушунча ва эътиқодлар унинг маҳсулидир.

Баҳолаш функцияси ҳуқуқий онгнинг ўсиши натижасида инсонларнинг ҳуқуқий ва ҳуқуққа зид бўлган кўринишларни бир-биридан ажрата олишишга эришишига хизмат қилади.

Тартибга солиш функцияси эса, шахсларнинг юқори даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлиши, уларни ҳуқуққа асосланган ҳолда ҳаракат қилишларини таъминлайди.

Айрим адабиётларда ҳуқуқий онгнинг гносеологик, бошқарув ва ҳуқуқий шакллантириш функциялари алоҳида шаклда ажратиб кўрсатилади¹.

Гносеологик функция объектив борликдаги мавжуд ҳуқуқий ҳолатларни билишни тавсиф этади. Бошқарув – ўз феъл-атворини ҳуқуқ талаблари билан қиёслаш воситасида ўз хатти-ҳаракатларини ўзгартиришдир.

Ҳуқуқий онгнинг ўзини бошқариш функцияси инсон орзу-интилишларини оқилона рўёбга чиқариш ҳуқуқий онгнинг амалий томони ҳисобланиб, у ирода орқали амалга оширилади. У ҳуқуқий билимларни аниқлаш, ички туйғулар билан мавжуд ҳуқуқий эътиқодлар, мавжуд объектив борлик, жамиятда амал қилаётган ҳуқуқий нормаларни мувофиқлаштириш, мақсадни аниқлаш, қарор қабул қилиш ва қарорни ижро этиш кабиларни ўз ичига олади. Ҳуқуқий онг қабул қилаётган ҳуқуқий ахборотни «қайта ишлаш» ва ўзлаштиришда инсон феъл-атворини бошқарувчи мураккаб механизм-

¹ Саидов А.Х., У.Таджиханов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т., 2001. – Б.327.

лар муҳим ўрин эгаллайди, у манфаатни англаш, мақсадни аниқлаш, асослар тизими ва истагини намоён этиш каби ҳолатларни ўз ичига олади.

Ҳуқуқий онгинг шакллантириш функцияси – ўз хулқи хатти-ҳаракатларини шакллантириш, уюштириш, ташкил этишдан иборат бўлиб, у жуда муҳим ҳисобланади.

Ҳуқуқий нигилизм Нигилизм (нигилизм, яъни лотинча «*nihil*» сўзидан олинган бўлиб, «ҳеч нарса» деган маънони англатади) умуман субъектлар (гуруҳлар, қатламлар)нинг муайян қадриятларга, нормалар, қарашлар, орзу-интилишларга, инсон ҳаётининг айрим, кўпинча эса барча томонларига салбий муносабатини ифодалайди.

Ижтимоий хулқ-атворнинг шаклларида бири бўлган нигилизм мавжуд ижтимоий ҳаёт шакли ва ахлоқий нормаларни, маданий мерос ҳамда идеалларни инкор этиш демакдир. Инкор этиш нигилизм барча шаклларида умумий белгиси ҳисобланади. Бироқ нигилистик инкор этиш билан диалектик инкор этиш ҳар хил ҳодисалар эканлигини назарда тутиш лозим. Зеро, эскилик ва турғунликни, разолат ва зулмни табиий тарзда инкор этувчи нигилизм нигилизм ҳисобланмайди. Масалан, чоризм, большевизм ва ижтимоий жабр-зулмга қарши курашган, миллий истиқлолни ўйлаган жадид боболаримиз – Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулҳамид Чўлпон, Бобоохун Салимов ва бошқаларни тарих тараққийпарварлар сифатида баҳолаши бежиз эмас.

Ҳуқуқий нигилизм – ижтимоий нигилизмнинг кўринишларидан биридир. У моҳиятан ҳуқуққа, қонунларга, норматив тартибга салбий, инкор қилувчи, ҳурматсизлик муносабатида бўлиш демакдир. Сабабият нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, бу моҳият аҳолининг юридик жаҳолати, мутаассиблиги, ҳуқуқий тарбиясизлигида ўз ифодасини топади. Бошқача айтганда, бу ўринда гап жамиятда ҳуқуққа нисбатан талабнинг йўқлиги ҳақида бормоқда.

Ҳуқуқий нигилизм фаол ва турғун, доимий ва муваққат бўлиши мумкин. Баъзан у оддий норозилик кўринишида намоён бўлади ёки шахсий сабаблар билан белгиланади (масалан, шахс ҳукм қилинганлиги учунгина суддан норози бўлади, ўзи содир этган қилмиш учун муайян жазо назарда тутилган қонунни ёмон деб билади).

Нигилизм субъектнинг ўз ижтимоий-ҳуқуқий ҳолатидан қониқмаслиги, уни ўз имкониятларига мос деб билмаслиги натижасида ҳам юзага келади.

Айни пайтда тергов, прокуратура ва суд амалиётидаги камчиликлар ҳам ҳуқуқий нигилизмга, ҳуқуқий онгнинг бузилишига сабаб бўлиши мумкин. Донишмандларнинг қайд этишларича, миллатни маънавий жиҳатдан бузишнинг икки усули бор: а) айбсизларни жазолаш ва б) айбдорларни жазоламаслик. Жамиятда юксак ҳуқуқий маданиятни, қонунийлик ва адолатлилик туйғусини шакллантириш бундай нуқсонларни бартараф этиш йўллариандир.

Ҳар қалай, ҳуқуқий нигилизм қонун талабларини онгли равишда инкор этишдан иборат бўлса-да, у жинояткорона мақсад билан амалга оширилмайди. Ёвуз мақсаднинг мавжудлиги ҳуқуқий онгнинг бутунлай *бузилган, энг оғир шакли*ни келтириб чиқаради.

Ҳуқуқий идеализм. Агар ҳуқуқий нигилизм ҳуқуқни назар-писанд қилмаслик ёки уни инкор этиш ҳисобланса, ҳуқуқий идеализм ҳуқуқни ҳаддан ташқари юксак баҳолаш, идеаллаштиришни англатади. Иккала ҳодиса ҳам ҳуқуқий саводсизлик, ҳуқуқий онг яхши ривожланмаганлиги, сиёсий-ҳуқуқий маданият пастлигининг натижасидир. Гарчи ҳуқуқий идеализм ҳуқуқий нигилизм каби кўзга яққол ташланмаса-да, бу ҳодиса давлатга, жамиятга ҳуқуқий нигилизмдан кам зарар етказмайди.

Маълумки, қонун муайян фактнинг расмий эътироф этилишидир. У фақат амалда шаклланган муносабатларни қонунийлаштиради, холос. Шу маънода ҳуқуқ иктисодий тузумдан ва у билан белгиланган жамиятнинг маданий ривожланиш даражасидан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Демак, жамиятимизда ўтказилаётган ислохотлар ҳуқуқий жиҳатдан яхши таъминланиши лозим. Акс ҳолда, қонунларнинг кучсизлиги ҳуқуқий нигилизмни, қабул қилинаётган қонунларга, улар вазиятни яхши томонга ўзгартиришга қодирлигига ишончсизликни келтириб чиқаради. Қонунлар ишламаса, уларга муносабат совуқ бўлади, қонунлар обрўси тўкилса, ҳокимият нуфузига ҳам путур етади.

Дарҳақиқат, ҳуқуқий идеализм кўпчилик одамларда юзага келган муаммоларни ҳал қилишнинг қонуний, кенгроқ маънода – парламент-конституциявий йўлларига, янги илғор институтларга ишонч уйғотди. Айниқса, мустабид шўро тузуми даврида узоқ вақт ҳуқуққа прагматик ёндашув (унга қурол, восита, дастак сифатида қараш) ҳукм сурганлиги ҳам ҳуқуқий идеализмнинг авж олишига имконият яратди. Шунга мувофиқ тарзда ҳуқуққа «оғир юк» ортилди, унга катта умидлар боғланди. Табиийки, бу умидлар ўзини оқламади.

Зотан, ҳуқуқни идеаллаштириш уни илоҳийлаштириш билан баробардир. Бу муқаррар тарзда қонунлар ва қонуности ҳужжатларининг кўпайишига олиб келади, барча муаммоларнинг ечими шу ҳужжатларда деб қаралади. «Энг кўп қонунлар энг бузук давлатда амал қилади», деб таъкидлаган эди донишмандлардан бири. Ўз-ўзидан равшанки, амалий, оқилона чора-тадбирлар билан мустаҳкамланмаса, юзлаб ёки минглаб қонунлар ҳам вазиятни ўнглай олмайди.

Шундай қилиб, бир-бирини озиқлантирувчи ҳуқуқий нигилизмга ҳам, ҳуқуқий идеализмга ҳам барҳам бериш муҳим ва зарурдир. Зеро, ҳуқуқий нигилизм ҳам, ҳуқуқий идеализм ҳам ҳуқуқий маданиятсизликнинг умумий нохуш кўринишидир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам: 1) қонунлар назар-писанд қилинмайди, очиқ-ойдин бузилади, ижро этилмайди, қадрланмайди, иззат-ҳурмат қилинмайди; 2) аксинча, қонунларга барча муаммоларни бир зумда ҳал қилишга қодир мўъжизакор кучга эга бўлган ҳужжат сифатида қаралади. Демак, уларни бартараф этмасдан туриб ҳуқуқий давлат ғоясини рўёбга чиқариш мумкин эмас.

Умуман олганда, ҳуқуқий онг одамларнинг амалдаги ҳуқуқ ва бошқа ҳуқуқий ҳодисаларга муносабатларини ифодаловчи қарашлари, ғоялари, тасаввурлари, ҳис-туйғулари йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Эндиликда ҳаммада – бутун жамиятда, барча фуқароларда зарур ҳуқуқий онгни кўнгилдагидек шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади. Бироқ халқ орасида саводсизлар бўлганда ёки ҳуқуқ тушунарсиз тилда ёзилганда, қонунлар матни халққа бориб етмаганда ёки ҳуқуқнинг мазмуни ўта мураккаб, чалкаш ва мужмал ифодаланганда халқ ўз ҳуқуқларини билиш имкониятидан бебаҳра қолиши, ҳаёт тарзи эса хатарли тус олиши мумкин. Чунки ҳуқуқ – ҳар бир онг-шуурли инсонга дахлдор ҳодиса. Шу боис ҳуқуқ билимга, зеҳнга ва ўзини ўзи идора қилишга бўлган қобилият ва салоҳиятга таянади. Айниқса, ривожланган ҳуқуқий онгда ҳуқуқнинг объектив мазмунини аниқлаш ва тушунишга бўлган комил ишонч янада ортади.

3-§. «Ҳуқуқий маданият» тушунчаси ва даражалари

Маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий кадриятлар тизими сифатида ҳуқуқий маданият ҳуқуқий ҳолат ривожининг эришилган даражасида, норматив ҳуқуқий ҳужжатларда, ҳуқуқий онгда ўз ифодасини

топади. Уларга мувофиқ равишда қонунга итоаткор ҳаёт тарзи шаклланади ҳамда мамлакатда ҳуқуқ-тартибот режимини ўрнатувчи ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш амалга оширилади.

Шу ўринда яна бир жиҳатга эътиборни жалб этишни истардик. Ҳуқуқий маданият маданиятнинг бошқа сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний соҳалари ва тармоқлари билан ўзаро алоқада ўз таъсирини ўтказди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос мазмунида ҳам умумий маданиятга, ҳам унинг алоҳида тармоқларига доир хусусиятлар ва хоссалар, албатта, намоён бўлади. Шу ҳолат билан боғлиқ равишда барча маданиятларнинг ўзаро таъсири катта аҳамият касб этади. Ҳақиқатан ҳам демократик давлатда қонунга итоаткор ҳуқ-атворни таъминлаш учун бир вақтнинг ўзида буни ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий онг орқали амалга ошириш керак бўлади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданият мураккаб, серқирра ҳодиса бўлиб, у, биринчи навбатда:

- * ҳуқуқий онгнинг муайян даражаси, яъни ҳуқуқий воқеликни онгли равишда тушуниб, ўзлаштиришни;

- * умумий маданий асослар, юксак маданийлик даражаси, миллий негизлар ва манбалар, тарихий хотира, урф-одатлар ва анъаналарни;

- * аҳоли томонидан қонунларни билишнинг тегишли даражаси, ҳуқуқ нормаларига ҳурматнинг юқори даражасини, улар нуфузини;

- * ҳуқуқий фаолият, ҳуқуқий ижодкорлик, ҳуқуқни муҳофаза этиш, бошқарув ва бошқа органлар ишининг самарали усуллари;

- * фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг қонунга итоаткорлигини талаб этади.

Ҳуқуқий маданият — бу кишиларнинг ҳуқуқий билим даражаси, ҳуқуққа нисбатан онгли муносабати, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва унга риоя қилишидир.

Ҳуқуқий маданият жамият умумий маданиятининг узвий таркибий қисмидир. Шу боис, **ҳуқуқий маданият** деганда, жамиятнинг ҳуқуқий ҳаёти, унинг ҳуқуқий воқелиги, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳуқуқий онг ривожига эришилган даражасини ифодаловчи маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий қадриятлар тизими ҳамда унга мувофиқ тарзда қарор топадиган қонунга итоатгўйлик ва мамлакатда ҳуқуқ-тартибот муҳитини ўрнатиш учун ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг амалга оширилиши тушунилади.

Ҳуқуқий маданият маданиятнинг бошқа сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний соҳалари ва тармоқлари билан ўзаро алоқада ўз таъсирини ўтказади. Ҳуқуқий маданиятнинг мазмунини ҳуқуқни билиш, ҳуқуққа муносабат, ҳуқуққа риоя қилишга одатланиш, ҳуқуқий фаоллик ташкил этади.

Ҳуқуқий маданият **субъектив таркибига кўра** шахс (индивидуал), гуруҳ, жамият ҳуқуқий маданиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шахс ҳуқуқий маданияти ҳуқуқни ҳурмат қилиш, ҳуқуқдан лозим даражада хабардорликни назарда тутати. Ҳуқуқий маданиятга эга шахс: 1) юридик нормаларни муайян даражада билиши; 2) ижобий ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуқни ҳурмат қилиши; 3) ҳуқуқни ҳурмат қилишга асосланган ҳуқ-атвор билан тавсифланади.

Гуруҳ ҳуқуқий маданияти айрим ижтимоий гуруҳларга, хусусан, профессионал юристларга хос. У мазкур гуруҳнинг ҳуқуқий онгига боғлиқ. Унга жамиятда эътироф этилган ҳуқуқий қадриятлар, айрим шахсларнинг ҳуқуқий интилишлари бевосита таъсир кўрсатади.

Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти — бу жамият яратган маънавий қадриятларнинг таркибий қисмидир. У ўз ичига ҳуқуқий мулоқот ва ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий воситаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқ-атвор ҳамда ҳаракатларнинг барча турларини қамраб олади. У ижтимоий онг даражаси, қонунчиликнинг ҳолати ва хусусияти, мамлакатда мавжуд ҳуқуқий тартиботнинг мустаҳкамлик даражаси билан белгиланади. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти аҳолининг умумий маданий даражаси билан бевосита боғлиқ, у аҳоли маданиятининг сиёсий, маънавий, эстетик ва бошқа турлари билан ўзаро алоқадордир.

Ҳуқуқий маданият инсон (фуқаро) ҳуқуқлари ва эркинликларининг тўлиқлиги, ривожланганлиги ва таъминланганлиги; қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот ҳолати; жамиятда юридик фан ва юридик таълимнинг ривожланиш даражаси билан тавсифланади.

Юқоридагилар билан бирга, субъектларнинг ҳуқуқий маданияти савиясига (даражасига) кўра одатдаги, профессионал (касбий), назарий турларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Одатдаги даража ҳуқуқий маданият одамларнинг кундалик ҳаёти доираси билан чегараланади. У инсонларнинг кундалик фаолиятида субъектив ҳуқуқларни рўёбга чиқариш, юклатилган вазифаларни бажаришида намоён бўлади.

Касбий даражадаги ҳуқуқий маданият юридик фаолият билан ўз касбий фаолиятини амалга ошириш жараёнида доимий

шуғулланувчи шахсларга хосдир. Мазкур даража ҳуқуқни билиш ва ҳуқуқий муаммолар, ҳуқуқий фаолиятнинг мақсад ва вазифаларини тушуниш даражасининг юқорилиги билан тавсифланади.

Назарий даража – бу нафақат ҳуқуқни билиш, балки унинг теран хоссалари ва кадриятлари, амал қилиш механизми, ҳуқуқнинг самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни тушунишнинг юксак даражасидир.

Мустақиллик йилларида халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 25 июндаги «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 29 августдаги «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» ва ушбу соҳага оид бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилинганлиги бунинг яққол исботидир.

Ҳуқуқий маданият миллий ва умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми сифатида ўзига нисбатан ғамхўрларча муносабатга, ўзининг минтақавий ва дунё миқёсидаги, умумижтимоий, миллий, умуминсоний барча таркибий қисм ва бўлакларини асрашга, уларнинг кўпайтириб борилишига муҳтождир.

Ҳуқуқий маданият шахс камолотининг муайян сифат поғонасини билдиради. У ўз доирасига ғоявий савия (билим ва тафаккур маданияти, ижтимоий тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш, янги ижтимоий ҳодисаларни аввалги тўпланган билимлар асосида ижодий англаш қобилияти), ҳиссий-руҳий даража (билимларнинг ҳақиқийлигига бўлган ишонч) ҳамда фаол хулқ-атвор даражасини қамраб олади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданият деганда, ҳуқуқий билим ва унинг табиатини, ҳуқуқий тизим баҳосини, шунингдек, ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар соҳасини тартибга солувчи ижтимоий кадриятлар, нормалар, анъана ва андазалар мазмун-моҳияти тушунилади.

XI боб. «ХУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ» ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

1-§. «Хуқуқ ижодкорлиги» тушунчаси

Бизга маълумки, давлат фаолиятининг энг муҳим вазифалари ҳуқуқда ўз ифодасини топади. Ҳуқуқ эса давлат томонидан яратилади. Ҳуқуқ орқали давлат ўз вазифаларини бажаради. Ҳуқуқ ижод этиш давлатнинг юридик қоидалар яратишга қаратилган фаолиятидир. Давлат ушбу фаолият орқали халқнинг иродасини қонун даражасида ифода этади, ижтимоий бошқарув ва сиёсий раҳбарликни амалга оширади. Ҳуқуқ нормаларининг яратилиши, юридик кучи, шакли, қуйидан юқорига бўйсунуш муносабатлари давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлик функцияси билан бевосита боғлиқ. Бинобарин, давлатнинг вазифаси, типи, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш шаклларида қатъи назар, ҳуқуқ ижодкорлиги давлат томонидан амалга оширилади. Давлат ва жамиятдаги барча эҳтиёжлар ҳуқуқ ижодкорлиги орқали тартиблаштирилади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги – бу энг аввало, ваколатли давлат органларининг норматив-ҳуқуқий актларини яратиш, уларга ўзгартириш қиритиш ёки уларни бекор қилишга қаратилган фаолиятидир.

«Ҳуқуқ ижодкорлиги – жамият ва давлатнинг ҳуқуқий эҳтиёжларини аниқлаш ва баҳолаш, ваколатли субъектларнинг ҳуқуқий актларни белгиланган тартибда шакллантириши ва қабул қилишини қамраб олувчи жараён». Ушбу таърифда қуйидаги муҳим жиҳатларга урғу берилган:

1) ҳуқуқий тартибга солишни талаб этадиган ҳолат ёки жараённи англаш, ўрганиш ва таҳлил этиш;

2) у ёки бу ҳуқуқий актни қабул қилиш ваколатига эга бўлган органни (субъектни) аниқлаш;

3) қабул қилиниши мўлжалланаётган актнинг шаклини танлаш;

4) тегишли процедура доирасида ҳуқуқий актни тайёрлаш, қабул қилиш ёки ўзгартириш. Албатта, санаб ўтилган бу жиҳатлар ўзаро боғлиқ ва яхлит жараёндир.

Умуман олганда, **ҳуқуқ ижодкорлиги** – давлат органлари, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ нормаларини яратиш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларидир. Ҳуқуқ ижодкорлиги натижасида давлат ва жамият учун муҳим бўлган ижтимоий

муносабатлар тартибга солинади. «Ҳуқуқ ижодкорлиги характери жиҳатдан давлат аҳамиятига молик бўлган фаолиятдир. У жамиятни бошқаришни жуда муҳим воситаси бўлиб, давлат тури, шакли, механизми ва функциялари билан боғлиқ».

Ҳар қандай давлат фаолиятида ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни муҳим аҳамият касб этади. У бутун мамлакат хоҳиш-иродасини ифода этиб, уларнинг орзу-умидлари, интилишлари, маънавий ва миллий руҳиятини қонунларда акс эттиради. Бундан кўриниб турибдики, қонунлар давлатдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамият касб этар экан.

2-§. Ҳуқуқ ижодкорлиги турлари

Ҳуқуқий ижодкорликнинг қуйидаги турларини кўрсатиш мумкин:

1. Халқнинг бевосита ҳуқуқ ижодкорлиги (умумхалқ референдуми);
2. Давлат органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги (Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва б.);
3. Мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги (Президент, вазирлар, ҳокимлар ва б.);

Ҳуқуқий ижодкорлик субъектлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: халқ, давлат органлари (ҳокимият ва бошқарув органлари), мансабдор шахслар.

1. Халқнинг бевосита ҳуқуқий ижодкорлиги. Унинг энг ёрқин кўриниши референдум – давлат ва жамият ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича умумхалқ овоз беришидан иборат. Ҳуқуқий ижод тури сифатида референдум ҳуқуқий нормаларни ўрнатиш бўйича халқ иродасининг бевосита акс этиши сифатида кўринади. Шунга кўра, референдум натижалари давлатнинг қайсидир органи томонидан тасдиқланишга муҳтож эмас, агарда референдум қарорининг ўзида бошқача муддат ўрнатилмаган бўлса, у эълон қилинган куниданоқ кучга киради.

Референдум йўли билан қабул қилинадиган норматив ҳужжатлар худди қонунлар каби олий юридик кучга эгадир. Референдум ҳуқуқий ижодкорликнинг самарали тури бўлиши мумкин. У ортиқча поғоналарсиз ва бўлиши мумкин бўлган тузатишларсиз бевосита мамлакат фуқароларининг референдумга чиқарилган у ёки бу масалани ҳуқуқий тартибга солиш ва шу бўйича дарҳол якуний қарор чиқаришга имкон беради. Шу билан бирга референдум анча қимматга тушадиган жараён бўлиб, каттагина ташкилий-техник чиқимни талаб қилади.

2001 йилдаги Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»ги қонунининг 1-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг референдуми Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва бошқа қарорларни қабул қилиш мақсадларида жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан фуқароларнинг умум-халқ овоз бериши ҳисобланади.

Референдум сайловлар билан бир қаторда халқ иродасининг бевосита ифодасидир. Референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлади ва фақат референдум йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин. Референдум Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ўтказилади. Референдум фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродасини умумий, тенг ва тўғридан-тўғри билдириши асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг референдумда иштирок этиши ихтиёрий ва эркиндир. Ўзбекистон Республикаси фуқароларини референдумда иштирок этишга ёки иштирок этмасликка мажбур қилиш мақсадида уларга, шунингдек хоҳиш-иродасини эркин билдиришига таъсир кўрсатишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари референдумда тенг асосларда иштирок этадилар. Ҳар бир фуқаро бир овозга эга бўлади. Референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш очиқ ва ошкора амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари референдумда бевосита иштирок этадилар. Фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродасини билдириши назорат қилинишига йўл қўйилмайди.

2. Давлат органларининг ҳуқуқий ижодкорлиги. Бу – ҳуқуқий ижоднинг асосий шаклидир. *Давлат органларининг ҳуқуқий ижодкорлиги* – давлат органларининг ҳуқуқ нормаларини яратиш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган фаолиятидир. Давлат органларининг деярли ҳаммаси ўз ваколати даражасида мазкур иш билан шуғулланадилар. Давлат органлари ваколат даражасининг ҳажми ва кўлами улар қабул қилган норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг юридик кучини белгилайди. 2012 йил 24 декабрдаги олий орган томонидан қабул қилинган «Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуннинг 4-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган органлар ҳисобланади, деб белгилаб берилган.

Олий давлат органлари тегишли равишда қуйидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлар ва қарорлар;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлар ва фармойишлар;

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар буйруқлар ҳамда қарорлар;

маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорлари.

3. Мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий ижодкорлиги. Ҳозирги Ўзбекистон қонунчилигида давлат ва нодавлат муассасаларининг раҳбар ҳодимлари ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий мақомини тўлароқ ҳажмда акс эттира оладиган, универсал тушунча йўқ. Мансабдор шахс – бу давлат ҳокимияти, бошқаруви ёки нодавлат ташкилотда маълум бир мансабни эгаллаган, ўзига юксатилган функцияларни бажариш учун ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ва унга амал қилишни таъминлаш ҳуқуқи берилган шахсдир. Ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ва амал қилишини таъминлаш бўйича нодавлат ташкилотлари раҳбарларининг (хўжалик, тижорат, ижодий ва ҳ.к.) ваколатлари меҳнат, фуқаролик, молия ва қонунчиликнинг бошқа соҳаларидан келиб чиқади. Мансабдор шахсларининг ҳуқуқий ижод фаолияти фақатгина ҳуқуқий норматив ҳужжатлар тайёрлаш ва қабул қилишдангина иборат. Уларнинг ҳуқуқни қўллаш ҳақидаги ҳужжатлари ҳуқуқий ижодкорликка табиийки, алоқаси йўқ. Қуйидагилар мансабдор шахслар ҳисобланади: вазирлар, бошқарма раҳбарлари, бўлим, корхона, ташкилот, нодавлат ташкилотларнинг раҳбарлари, депутатлар ва ҳоказолар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакатда барча давлат органлари ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойиш қабул қилади.

Ҳуқуқий ижодкорлик жараёнида қуйидаги функциялар амалга оширилади:

янги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши, яъни қонунчиликнинг янгиланиши; эскириб қолган юридик нормаларнинг бекор қилиниши; ҳуқуқий бўшлиқларни тўлдириш. Бу функцияларнинг амалга оширилиши қонунларни ривожлантириш вазифасини ҳал қилишга имкон беради.

Ҳуқуқ ижодкорлиги тамойиллари: илмийлик; профессионализм; қонунийлик; демократизм; ошкоралик; тезкорлик.

Қонун ижодкорлиги принциплари:

- коллегиялик (жамоа бўлиб муҳокама қилиш) принципи.
- халқ ҳокимиятчилиги принципи. Халқ ҳокимиятчилиги ёрдамида фуқаролар қонун ижодкорлиги фаолиятида бевосита иштирок этадилар.
- қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига ҳавола этиш принципи.
- Конституция ва қонун устунлиги принципи. Жорий қонун ҳужжатларининг Конституцияга қатъий мос бўлишига эришиш талаб этилади.
- ижтимоий тараққиёт талабларига мувофиқ равишда қонунчиликни мунтазам равишда янгилаб бориш принципи.
- илмийлик принципи.

3-§. «Қонун ижодкорлиги жараёни» тушунчаси

Қонунчилик жараёни деганда парламентнинг ўз ваколатидан келиб чиққан ҳолда қонунни қабул қилиш, уни ўзгартириш ёки жамият ҳаётида узоқ муддат давомида амалда бўлиб, ижро этилиш одатий ҳолга айланган одат, ахлоқ ёки бошқа ижтимоий нормаларни санкциялашга қаратилган фаолияти тушунилади.

Қонун давлат ҳокимияти фаолиятининг маҳсули сифатида вужудга келади. Давлат иродасининг олий ифодаси бўлмиш қонун, ҳокимиятнинг алоҳида ваколатли органи томонидан амалга ошириладиган мураккаб жараён натижасида яратилади.

Қонунчилик жараёни — давлат олий вакиллик органининг Конституцияда белгиланган тартибда янги қонунлар яратишга, амалдаги қонунларга қўшимча ва ўзгартириш киритишга қаратилган, шунингдек, эскирган қонунларни бекор қилиш борасидаги ҳаракатлари йиғиндиси бўлиб, у қонун билан тартибга солиниши зарур бўлган муносабатларни аниқлаш, қонун лойиҳасини тайёрлаш, уни муҳокама этиш ва қабул қилишни ўз ичига олади.

Қонун чиқариш функцияларини амалга ошириш парламент, парламент палаталарининг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи шуни назарда тутадик, жамият барча ижтимоий табақаларининг манфаатларини, бутун миллат манфаатларини тўлиқ ифода этувчи қонунчилик ҳокимияти органи бошқа давлат органлари томонидан чиқариладиган бошқа ҳуқуқий

хужжатларга нисбатан каттароқ юридик кучга эга бўлган норматив-хукукий хужжатларни қабул қилишлари лозим. Айнан парламент томонидан қабул қилинувчи қонунлар бошқа барча давлат органлари учун зарурий хукукий негизни вужудга келтиради, мазкур органларнинг ўзаро ҳамда фуқаролар ва уларнинг бирлашмалари билан муносабатларини белгилаб беради.

Қонун ижодкорлиги хукуқ ижодкорлигининг асосий шакллари-дан бири бўлиб, жамият ва давлат эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда қонунчилик ташаббуси, қонунлар лойиҳаларини муҳокама қилиш, қабул қилиш, имзолаш ва матбуотда эълон қилиш босқичларидан иборат бўлган жараён ҳамда давлат олий вакиллик органининг ушбу жараёни таъминлашга қаратилган махсус фаолиятidir.

4-§. Қонун ижодкорлиги жараёнининг босқичлари

Қонун ижодкорлик (қонун чиқариш) жараёни бир неча босқичларни ўз ичига олади.

1. Қонун чиқариш ташаббуси – маълум давлат ташкилотлари ва мансабдор шахсларнинг қонунлар чиқариш ва уларнинг лойиҳасини кўриб чиқиш учун қонун чиқарувчи органга киритиш ҳукуқидир. Конституция қонун чиқариш ташаббуси субъектларини белгилаб берган.

Қонунчилик ташаббуси деганда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кўрсатилган қонунчилик ташаббуси ҳукуқига эга бўлган субъектларнинг қонун лойиҳалари бўйича билдирган фикр ва мулоҳазалари ва қонун лойиҳасини бирламчи кўринишини тайёрлаши тушунилади. Кўриниб турибдики, қонунчилик ташаббускорлиги ижтимоий фикрни ифодалаш усуллари-дан асосийсидир. Қонун ташаббускорлик ҳукуқи субъектлари қонун лойиҳасига ўзгартишлар киритиши ёки тайёр қонун лойиҳаларини ҳам олий органга киритиш ҳукуқига эгадирлар. Қонунлар лойиҳасини ҳар хил органлар ва алоҳида мансабдор шахслар тайёрлайди. Кўпинча, қонун ижодкорлик амалиётида соҳавий ва идоравий принциплар қўлланилади. Бунда асосан, қонун лойиҳалари шу органлар соҳасига тўғри келган органлар томонидан тайёрланади.

Қонун лойиҳаларини бундай ишлаб чиқиш тартиби ҳали мукамал эмас, чунки бу ерда идоравий манфаатларни кенгайтириш аниқ кўринади. Масалаларга хонаки овоз бериш, айрим ҳолларда бунга

ваколатли бўлмаган давлат тузилмалари, мансабдор шахсларнинг аралашishi ҳам учраб туради. Табиийки, Олий Мажлиснинг қонун чиқарувчи органга айлантирилиши унинг қўмиталарда, муқобил асосда бир қанча қонунларни ишлаб чиқилишига олиб келди. Лекин вазирликлар ва идораларни улар фаолиятини тартибга солувчи қонун лойиҳасини ишлаб чиқишдан тўлиқ четлаштириш ҳам нотўғри бўлур эди.

2. Қонун лойиҳасини муҳокама қилиш – бу қонун чиқарувчи орган мажлисида қонун лойиҳасини киритган идора вакилининг маърузасидан кейин бўлади. Қонун чиқарувчи орган ишида иштирок этаётган депутатлар қонун лойиҳасига баҳо берганларидан кейин унга ўзларининг қўшимчаларини киритадилар. Ўзбекистон Республикасида қонунлар муҳокамаси икки босқичда амалга оширилади. Биринчиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тегишли қўмиталарида алоҳида муҳокама қилинади, иккинчиси эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатида алоҳида муҳокамадан ўтказилади.

3. Қонун қабул қилиш депутатларнинг бевосита овоз бериш йўли орқали амалга оширилади. Парламентнинг кўпчилик аъзолари овоз берса қонунлари қабул қилинган деб ҳисобланади. Конституциявий қонунларни қабул қилишда барча депутатлар, сенаторлар умумий сонининг камида учдан икки қисми овоз берган тақдирда қабул қилинади. Баъзи ҳолларда қонун лойиҳалари бўйича номманом овоз бериш ҳам ўтказилади. Қоида тариқасида Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қуйидаги фикрлар баён этилган: Қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинади ва Сенат томонидан маъқулланади. Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенатга юборилади. Сенат қонунни кўриб чиқади ҳамда уни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Сенат томонидан рад этилган қонун Қонунчилик палатасига қайтарилади. Агар Қонунчилик палатаси депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонунни яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади.

4. Қонуннинг имзолаш ва эълон қилиш. Қонун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланади. Қонунлар Президент томонидан имзоланганидан сўнг эълон қилинади. Қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқул-

лангач, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзола-
ниб, қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилин-
ган тақдирда, юридик кучга эга бўлади. Қонуннинг расмий равишда
эълонқилиниши – ҳар қандай қонуннинг кучга кириши асосидир.
«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборот-
номаси», «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг тўплами»,
«Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари Ўзбекистон Республи-
касининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
палаталарининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти-
нинг фармонлари эълон қилинадиган расмий манбалардир.

Юқорида саналган принциплардан ташқари, олий қонунчилик
органининг профессионал даражада иш олиб бориши, жамият
ҳаётининг барча соҳаларида савияси юксаклиги, демократик тарзда
иш юритиш урф одатларига эга эканлиги, кўп партиявийлик (фрак-
циячилик) асосида фаолият кўрсатиш тажрибасини ўзлаштирган-
лиги каби бир қатор омиллар ҳам қонунчилик фаолиятининг
ижобий қарор топишига ўз таъсирини кўрсатади. Бундан ташқари,
қонун ижодкорлиги жараёнида бевосита иш олиб борувчи субъект-
ларнинг кучли билим ва малакага эга бўлиши ҳам бу жараёнга
тегишли равишда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

ХII бoб. ХУҚУҚ МАНБАЛАРИ (ШАКЛЛАРИ)

1-§. «Хуқуқ шакли» (манбаи) тушунчаси ва мазмуни

Хуқуқ шакллари (манбалари) муаммоси тадқиқи бир мунча зийраклик ва изчил изланишни талаб қилади. Чунки, бир гуруҳ олимлар норматив-хуқуқий ҳужжатлар, урф-одатлар, прецедентларни хуқуқнинг шакллари деб аташса, бошқалари буларни манбалар деб ҳисоблашади. Аввал бошданок, биз ҳам ҳозирги замон кўпчилики хуқуқшунослари қатори ҳар иккала тушунчани қўллаш мумкин, деган нуқтаи назарга қўшилишимизни айтиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Хуқуқнинг манбаи деганда, умумий маънода хуқуқнинг ифода этилиш шакли тушунилади. Хуқуқшуносликда «хуқуқ шакли» ва «хуқуқ манбаи» каби ўхшаш тушунчалар мавжуд ва уларнинг ҳар бири ўзига хос аҳамият касб этади. Ушбу тушунчаларнинг ўзаро нисбати ҳусусида баҳс юритар эканмиз, авваламбор, уларнинг этимологиясига эътибор қаратиш ҳамда ўзаро алоқадорлиги ва фарқини аниқлаб олиш лозим. Юридик адабиётда баъзан хуқуқ шакли ва манбаи синоним тушунчалар сифатида талқин этилса, бошқа ҳолларда мазкур тушунчаларнинг бир-биридан кескин фарқ қилиши баён этилади.

Хуқуқ шакли – давлат билан хуқуқ ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди. Унда хуқуқнинг ташқи ифодаланиши тушунилади. Хуқуқ манбаи дейилганда, хуқуқ нормасининг пайдо бўлиши ва амал қилишига имкон берувчи замин (резервуар) тушунилади. Таниқли рус хуқуқшуноси Г.Ф. Шершенович Хуқуқ шакли – маълум маънода хуқуқни ўзида акс эттирувчи, унинг олдинги вақтда чиқарилган манбаи, яъни асоси деб таърифлаган.

«Хуқуқ» тушунчасида махсус хуқуқий мазмунни эмас, балки унинг мавжуд бўлишининг ички шаклини ҳам тушунмоқ лозим. Агар хуқуқнинг мазмуни бўлиб, умумий юриш-туриш қоидалари йиғиндиси тушунилса, унинг ички шакли ҳар бир алоҳида хуқуқ нормасининг ташкил топиш усуллари ва барча хуқуқ нормаларининг бир тизимга бирлашишини англатади. Хуқуқнинг ташқи шакли ёки манбаи эса, давлат иродасини ўзига хос тарзда расмийлаштириш, шакллантириш усуллари йиғиндисидир. «Хуқуқ манбаи» тушунчасини унинг

ташқи ифодалаш шакли нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда, нормалар ҳокимият тепасида турган халқ ёки маълум бир сиёсий кучнинг иродасини қонун даражасига кўтарувчи восита сифатида тушунилади.

Жамиятнинг моддий шарт-шароити, ҳуқуқни яратадиган куч сифатида майдонга чиқади. Шакл доимо мазмунга эга бўлиши керак, акс ҳолда ўз кадр-қимматини йўқотади. Юридик адабиётда келтириб ўтилишича, ҳуқуқ шакллари қуйидаги хусусиятлар билан тавсифланади: у фуқаролар иродасини норматив тарзда мустаҳкамлаши зарур; мавжуд ижтимоий-иқтисодий базис билан белгиланади; халқ манфаатларига хизмат қилувчи сиёсий ҳокимиятни таъминлаши зарур; манфаатларни ифодалашнинг энг демократик шакли сифатида қонунлар аҳамиятини тасдиқлаши лозим.

Ҳар қандай ижтимоий ҳодиса каби ҳуқуқ ҳам маълум шаклда ўз ифодасини топади. Ҳуқуқ шаклини таҳлил этиш халқ иродасини қонун даражасига қандай усуллар билан кўтарилганлигини англашга кўмаклашади.

Ҳуқуқ шакли, давлат иродасининг ҳамма учун мажбурийлик усулига қараб белгиланади. Шунга қараб, ҳуқуқнинг тўртта тарихий шакли мавжуд: ҳуқуқий одат, юридик прецедент, норматив-ҳуқуқий акт ва норматив шартнома.

2-§. Ҳуқуқ шакллари(манбалари)нинг турлари

Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ахлоқ, одат, анъана, расм-русм ва ҳуқуқ каби турли хил нормалар асосида тартибга солинади. Одат нормалари асосида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш алоҳида аҳамият касб этади.

Одат — доимий такрорланиши натижасида кишилар онгида шаклланган хулқ-атвор қоидаси. Жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи манбалар тизимида одат ва ҳуқуқий одатни фарқлаш лозим. Кундалик турмушдаги барча одатий қоидалар ҳам ҳуқуқий одат сифатида шаклланавермайди.

Маълумки, ибтидоий жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишда одат нормаларидан кенг фойдаланилган ва даврлар ўтиши билан одат ўз ўрнини ҳуқуққа бўшатиб бера бошлади. Бу даврни шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин:

биринчи босқич — одатнинг мутлақ ҳукмронлик даври. Бу даврда жамиятдаги барча ижтимоий муносабатлар одат орқали тартибга

солинган, яъни бу даврда ҳуқуқ умуман бўлмаган, чунки бунда ҳуқуқни юзага келтирувчи давлат ҳам бўлмаган.

иккинчи босқич – одат ва ҳуқуқнинг биргаликда амал қилган даври. Бу даврда давлат пайдо бўлиб, аста-секинлик билан ҳуқуқ нормалари вужудга кела бошлаган, яъни ҳуқуқ ўз-ўзидан, пайдо бўлиб, зудлик билан одат асосида тартибга солинаётган ижтимоий муносабатларни қамраб олган эмас, аксинча босқичма-босқич, аста-секинлик билан одат ўрнига, давлат томонидан яратилган ҳуқуқ нормалари кела бошлаган.

учинчи босқич – ҳуқуқнинг мутлақ ҳукмронлик даври. Бу даврда одат ўз ўрнини давлат томонидан яратилган ҳуқуққа бўшатиб берган ва ҳозирга қадар ҳуқуқ тўла ҳукмронлик қилмоқда.

Ҳозирги вақтда одат фақат ҳуқуқ етарли тарзда тартибга сола олмаётган бўшлиқларни тўлдириш мақсадида қўлланилмоқда.

Ҳар қандай одат ҳам ҳуқуқий одатга айлана олмайди, балки у маълум бир гуруҳ, синф ёки бутун жамиятнинг манфаатларига мос келган тақдирдагина, ижтимоий фойдали ва давлат томонидан қўллаб-қувватланган (маъқулланган) ҳолдагина *ҳуқуқий одат* бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий одат, бошқа ижтимоий нормалардан ўзининг давлат томонидан тасдиқлангани, бажарилишининг мажбурийлиги ва давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланиши билан ажралиб туради.

Одат ўтмиш билан бугунги кунни боғлаб туради. Жамиятда шундай одатлар борки, давлат уларни қўллаб-қувватлайди ва рағбатлантиради. Масалан, оммавий ҳашар тадбирлари, наврўз байрами ва бошқалар.

Одат инсонлар ўртасида бир хил ҳолатнинг кетма-кет такрорланиши натижасида шаклланади. Одатнинг давлат томонидан маъқулланишигина унга расмий, юридик аҳамият бахш этади, шунда у умуммажбурий талабга айланади ва у давлатнинг кучига таянади.

Ҳуқуқий одат ҳуқуқнинг тарихан таркиб топган дастлабки манбаи бўлиб, давлат пайдо бўлгунига қадар инсонлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солган.

Ҳуқуқий одат – узоқ давр мобайнида амалда бўлиши натижасида шаклланган ва давлат томонидан умуммажбурий қоида сифатида тан олинган юриш-туриш қоидасидир.

Мамлакатимиз мисолида оладиган бўлсак, Ўзбекистоннинг мустақилликкача бўлган даврида «Наврўз», «Қурбон ҳайити», «Рўза ҳайити» каби диний байрамлар одат тарзида, айрим ҳолларда

яширин равишда ўтказилар эди. Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритгач, йўқотилган миллий ва маънавий қадриятларни тиклаш мақсадида Республика Президентининг ташаббуси билан «Наврўз», «Қурбон ҳайити» ва «Рўза ҳайити» каби миллий қадриятларимизни расмий равишда байрам сифатида эътироф этиб, шу кунларни дам олиш кунлари, деб эълон қилди ва меҳнат қонунчилигида дам олиш кунлари сифатида белгилаб қўйилди. Мамлакатимиздаги айрим одат қоидалари, нафақат ҳуқуқий одатга, балки умуммажбурий бўлган ҳуқ-атвор қоидасига айлантирилди.

Ҳуқуқ манбалари тизимида ҳуқуқий одатнинг роли ва ўрни турли давлатларда турлича бўлган. Масалан, Англияда ҳуқуқий одат ўз кучи билан сақланмаслиги, балки давлатнинг кучи билан қўллаб-қувватлаб турилганлиги ҳақида шубҳага ўрин йўқ.

Ҳуқуқшунос олимлар ўртасида ҳуқуқий одатни давлат ҳокимиятига асосланмаслиги хусусида алоҳида қараш мавжуд, улар ўз фикрларини қуйидаги омиллар билан исботлашга ҳаракат қиладилар.

Уларнинг фикрича, ҳуқуқий одат давлат пайдо бўлмасдан олдин ҳам бўлган, чунки ибтидоий жамият даврида ҳам одамлар ва жамоалар ўртасидаги айрим ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий одатга асосланган ҳолда тартибга солинган. Масалан, бир шахснинг қабилада ўрнатилган тартиб-қоидани бузиши, уни қабила олдида изза қилишга сабаб бўлган. У оғир қилмиш содир этган тақдирда эса қабиладан ҳайдаб юборилган. Умуман, кўриниб турибдики, одат ҳукмрон бўлган вақтларда давлатнинг мажбурлов кучисиз ҳам ижтимоий муносабатлар тартибга солинган.

Ҳуқуқий одат қуйидаги хусусиятларга эга:

биринчидан, маҳаллий аҳамиятга молик, чунки ҳуқуқий одат унча кўп бўлмаган бир гуруҳ одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солади, яъни маълум бир уруғ ёки қабила иродасини ўзида ифода этади;

иккинчидан, ҳуқуқий одат, қисман дин билан боғлиқ бўлиб, кўпгина муносабатларни тартибга солишда динга асосланади ва таянади. Жумладан, ўз отасини урган фарзанд нафақат қонун билан жазоланади, балки унинг қилмиши бир вақтда оғир гуноҳ саналиб, худонинг қаттиқ қаҳрига учрашига сабаб бўлиши эътироф этилади.

Ҳуқуқий одат ҳуқуқ манбаи сифатида жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳозирга замон давлатларида унчалик катта ўринга эга эмас ва айни вақтда ўзининг ижтимоий аҳамиятини йўқотган.

Ҳуқуқий одат ҳозирги вақтда, асосан ер, мерос, никоҳ ва оилавий муносабатларни тартибга солишда Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг айрим давлатларида қисман қўлланилмоқда.

Тарихдан шу нарса маълумки, ҳуқуқ шаклларининг роли суд амалиётига бориб тақалади. Юридик прецедент ҳуқуқ шакли (манбаи) сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Ҳозирги даврда дунёнинг англосаксон ҳуқуқий тизимида асосланувчи давлатларида юридик прецедентнинг ҳуқуқ манбаи сифатида ўрни бекиёсдир. Аммо Европа қонунчилиги ва роман-герман ҳуқуқий тизимида мансуб давлатлар суд амалиётини ҳуқуқ шакли сифатида тан олмайдилар. «Прецедент» – лотинча *praecedens* сўзидан олинган бўлиб, «илгарида бўлувчи», «олдинда боровчи» деган маънони англатади.

Юридик прецедент деб, маъмурий ёки суд органининг муайян иш бўйича чиқарилган ёзма ёки оғзаки қарорини, келгусида худди шунга ўхшаш ишларни кўриб чиқишда асос сифатида қўлланишига айтилади.

Юридик прецедент турлари шартли равишда *маъмурий прецедент* ва *суд прецеденти*га бўлинади.

Маъмурий прецедент – маъмуриятнинг жамиятни бошқарув соҳасидаги айрим ишлар юзасидан қабул қилган қарорини, келгусида худди шунга ўхшаш ишга асос сифатида қўллаши учун хизмат қилиши тушунилади.

Суд прецеденти – суд органининг бирор-бир иш юзасидан қабул қилган қарорини, келгусида худди шунга ўхшаш ишга нисбатан намуна тарзида қўллашига айтилади.

Ҳуқуқшунослик умумий маънода ҳуқуқий прецедент сифатида талқин этилса-да, унинг таркибидаги суд ёки маъмурий прецедентлар бир-биридан кескин фарқ қилади. Албатта, ҳуқуқнинг прецедент шакли сифатида суд ёки маъмурий органлар янги ҳуқуқий нормалар яратиш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳуқуқ ўзининг мураккаблиги билан фарқ қилади. Бундан ташқари, бу ерда мансабдор шахснинг суийъстемоллик қилиши эҳтимоли сақланиб қолади.

Анъанага кўра суд қарорлари прецедент сифатида қуйидагича бўлиши мумкин:

биринчиси, қонун ва одат нормалари тўғри келмай қолган тақдирда янгидан ҳуқуқ нормалари яратилади, бу инглизларда **original precedent** деб номланади, ушбу прецедент нормалари ижтимоий

муносабатлардаги янги ҳолатларни тартибга солувчи манба бўлиб хизмат қилади. Бунда судьялар қонунчиликдаги мавжуд бўшлиқни тўлдириш мақсадида ҳуқуқ нормасини яратадилар. Роман-герман ҳуқуқ тизимида мансуб давлатларда эса судьялар ҳуқуқ ижодкорлиги ваколатига эга бўлмай, фақатгина ҳуқуқни қўллаш билан шуғулланадилар.

иккинчиси, оригинал (асл) нормаларнинг маъносини тушунтириб берувчи прецедент инглиз тилида **declaratoruo precedent** деб номланиб, у мавжуд ҳолатларни тартибга солувчи, асослантирувчи манба бўлиб, муайян иш бўйича суднинг олдин қабул қилинган ҳукмига асосланган ҳолда бошқа ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун аввалгисини намуна, эталон сифатида қўллайди.

Иккинчи ҳолатда сўз янги норма ҳақида бормокда. Нима учун суд қарори прецедент сифатида нормага айланиши мумкин? Чунки, ҳаётда ҳуқуқдан ташқари прецедент ҳам катта роль ўйнайди. Ҳақиқатдан ҳам, кишилар доимо ҳаётий тажрибага асосланадилар. Бу ҳолат мусулмон ҳуқуқидаги асосий манбалардан бири – Ҳадиси шарифни эслатади.

Шундай қилиб, суд қарорлари хусусий ишга тааллуқли бўлиб, икки ёқлама аҳамиятга эга бўлиши мумкин:

биринчидан, суд фаолияти натижасида маълум бир ҳодисани ҳал қилиш мумкин;

иккинчидан, бу суд қарори келгусида бўладиган ҳодисаларга ҳам худди шу қарорни намуна сифатида ишлатиш имконини беради.

Иккинчи ҳолда суд қарори ҳуқуқ нормаси бўлиб хизмат қилади, чунки у олдинги қабул қилинган қарорга (прецедентга) асосланади.

Юқорида таъкидланганидек, суд амалиёти, яъни суд прецеденти ҳуқуқ шакли ҳисобланадиган мамлакат Англиядир, шу боис юридик прецедент бир вақтда *инглиз одат ҳуқуқи* деб ҳам номланади. Англияда тўпламда ёзилган суд прецедентига асосланиш худди қонун моддасига асослангандек юридик аҳамиятга эга. Бунга ўхшаш ҳолатларни Европа қитъасида учратмаймиз. Масалан, Франция ҳуқуқшунослигида, француз юристлари суд амалиётини ҳуқуқ нормаси сифатида ҳеч қачон тан олмаган. Уларнинг фикрича, суднинг обрўси қанчалик баланд, унинг қарори қанчалик тўлиқ бўлмасин, у ҳеч қачон ҳамма фуқаролар учун мажбурий бўлган қоидаларни ярата олмайди.

Шуниси эътиборга молики, роман-герман ҳуқуқ назарийчилари ҳуқуқнинг прецедент шаклини ҳеч қачон тан олмаганлар,

чунки улар суд ва маъмурий органлар ҳуқуқни ижод қилишлари эмас, балки уни қўллаш фаолияти билан шуғулланишлари лозим, деб ҳисоблайдилар.

Англо-саксон ҳуқуқий тизимига кирувчи давлатларда судьялар томонидан шакллантирилган ва суд прецедентларида ифодаланган нормалар ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятининг бевосита маҳсули – турлитуман норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардир. Бундай ҳужжатлар ҳуқуқ ижодкорлиги субъектларининг юридик нормаларини ифодалайди. Мамлакатимизда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар турлари Ўзбекистон Республикасининг 2000 йилда қабул қилинган «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунида юридик мустаҳкамланган. Аммо ўтган даврда қонун ижодкорлиги жараёни кенгайгани ва мураккаблашгани, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг асосланганига ва сифатига нисбатан талаблар сезиларли даражада ошгани бу соҳада қонунийликни таъминлашнинг янги ва янада самарали механизмларини яратишни, қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунларга, социал-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ислохотлар эҳтиёжларига мос бўлишини тақозо этмоқда.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат деганда, давлат ваколатли органларининг ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий тусдаги қоидаларни ўрнатувчи, ўзгартирувчи ёки бекор қилувчи ҳуқуқ ижодкорлик ҳужжати тушунилади. Ҳуқуқнинг норматив ҳужжат шакли демократик ҳуқуқий жамият шароитида мамлакат ҳўжалик, сиёсий, маданий ва маънавий ҳаётига давлат йўли билан раҳбарлик қилишнинг энг мақбул шаклидир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ўзининг қуйидаги уч хусусияти билан ижтимоий нормаларнинг бошқа турларидан ажралиб туради: 1) норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ваколатли давлат органлари томонидан яратилиб, барча учун умумий мажбурий қоидаларни ўрнатади, ўзгартиради (такомиллаштиради) ёки бекор қилади; 2) уларда ҳуқуқий қонданинг мазмуни, яъни ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчлари ифода этилади; 3) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган қоидалар бажарилмаган ёки бузилган тақдирда муайян ҳуқуқий оқибатлар келиб чиқади, қоида бўйича, давлатнинг мажбурлов кучи ишга солинади.

Юридик устқурма мураккаб ва серқирра бўлганлиги сабабли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар турли мезонлар бўйича туркумланиши (тасниф қилиниши) мумкин. Бундай мезонлар қуйидагилар бўлиши мумкин:

ҳуқуқий тартибга солиш предмети ёки тартибга солинаётган ижтимоий муносабатларнинг тури;

ҳуқуқ ижод этувчи субъект;

ҳуқуқий ҳужжатнинг юридик кучи;

ҳуқуқий ҳужжат амал қиладиган ҳудуд;

ҳуқуқий-норматив ҳужжатнинг юридик номланиши.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни туркумлаш усуллари, услублари ва йўллари ҳам турличадир. Туркумлашнинг жуда кенг тарқалган илмий усуллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: алифболи-предметли кўрсаткичлар; иерархияга (поғонали мутаносибликка) асосланган туркумлаш, у оддий ва ўнликлар бўйича бўлиниши мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар уларни чиқарадиган давлат органларининг мавқеи, ҳужжатларнинг юридик кучига кўра қуйидаги туркумларга бўлинади:

қонунлар (Конституция ва жорий қонунлар);

Президент фармонлари, қарор ва фармойишлари;

Ҳукумат қарор ва фармойишлари;

давлат ва хўжалик бошқарув органларининг қарор, буйруқ ва йўриқномалари;

маҳаллий вакиллик ва ижроия органларининг қарорлари ва фармойишлари.

Ушбу туркумлашда келтирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида тўхталиб, уларнинг хусусиятлари, ўзаро муносабатлари ва фарқларини кўрсатиб ўтамыз.

Қонун норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида қонунлар асосий ўрин эгаллайди. Қонун ҳуқуқнинг энг муҳим шакли бўлиб, унда ҳуқуқнинг ҳамма сифатлари мужассамлашади. Албатта, «қонун» ибораси серқирра ва маънодордир. Бу ўринда сўз юридик қонунлар хусусида бормокда. Қонун давлат олий вакиллик органларининг энг юқори юридик кучга эга бўлган актидир. Конституция (Асосий қонун) қонунлар орасида асосий ўрин эгаллайди. Унда жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий асослари, сиёсий тизими мустаҳкамланади, шунингдек давлат ҳокимияти ва бошқарув механизми, фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари белгилаб берилади. Конституция жамиятнинг ҳуқуқий тизимини, бутун қонунчиликнинг ўзаги ва юридик заминини ташкил этади. Жорий қонунлар-

нинг барчаси конституция қоидалари ва принциплари асосида ҳамда уларнинг ижроси манфаати йўлида чиқарилади.

Қонун олий юридик кучга эга. Бу сифат қуйидагиларда намоён бўлади:

қонунни уни қабул қилган олий вакиллик органидан бошқа ҳеч ким ўзгартира олмайди, бекор қила олмайди ёки янгисини ўрната олмайди;

бошқа барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонунга қатъий мувофиқ ҳолда қабул қилинади ва амалга оширилади;

бирор-бир қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжат қонунга зид бўлса, у қонунга мувофиқ ҳолга келтирилади ёки бекор қилинади;

қонун олий юридик кучга эга бўлган ҳужжат бўлганлиги сабабли уни қабул қилган органдан бошқа ҳеч ким қўшимча тарзда тасдиқлаши ва ҳаракатдан тўхтатаб қўйиши мумкин эмас.

Қонун давлат нуқтаи назаридан энг муҳим деб ҳисобланган ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва тартибга солиш воситасидир. Унда мазкур муносабатлардаги қонунларнинг норматив мажбурий характери ва сиёсий-ҳуқуқий меъёри ўз ифодасини топади. Қонунлар фақат сиёсатнинг ифодаси, сиёсий чора бўлиб қолмай, бекиёс ижодий ва тарбиявий вазифани бажарувчи катта маънавий бойлик ҳамдир.

Ўзбекистонда қонун ҳуқуқнинг асосий шакли бўлиб, у давлат олий ҳокимият вакиллик органи томонидан махсус белгаланган тартибда қабул қилинади. У давлат муайян ҳолатлар (муносабатлар)га татбиқ қилиш учун чиқарадиган, айнан ўхшаш турдаги ҳолатларга такрор-такрор қўлланиладиган, барча фуқаролар, мансабдор шахслар, давлат органлари, корхона, муассаса ва ташкилотлар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган умумий қоидаларни ўз ичига олувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир.

Республика қонунларида янгиланаётган ижтимоий тузумимизнинг, ҳуқуқий давлат барпо этишнинг энг муҳим принциплари, ривожланишимизнинг йўналишлари ва дастурий вазифалари ўз аксини топади. Бундай муҳим принциплар, аввало, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамланган. Масалан, давлат суверенитети принципи, халқ ҳокимиятчилиги принципи, инсон ҳуқуқларининг устуворлиги принципи, қонунийлик принципи, демократизм принципи, давлат билан шахснинг ўзаро бурчдорлиги принципи, Конституция ва қонуннинг олийлиги принципи, ҳокимият-

лар тақсимпаниши принципи, ижтимоий адолат принципи, қонун ва суд олдида барчанинг тенглиги принципи, айбсизлик презумпцияси, фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш принципи ва бошқалар.

Шундай қилиб, қонун ижтимоий тараққиёт қонуниятларининг юридик шаклдаги тавсифини ўзида акс эттирган ва энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи, бевосита халқ иродасини ифодаловчи, белгиланган тартибда давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи томонидан ёки референдум йўли билан қабул қилинадиган ва олий юридик кучга эга бўлган норматив ҳужжатдир.

Қонуннинг юридик хусусиятлари ичида унинг нормативлиги алоҳида аҳамият касб этади. Нормативлик қонуннинг муҳим белгиси ва хусусияти ҳисобланади. Ҳуқуқий ҳужжатларнинг бошқа шакллари ҳам норматив бўлиши мумкин, бироқ улар қонунчалик қатъий кучга эга бўлмай, тезкор ижро этилувчи ёки ҳуқуқни муҳофаза этувчи бўлиши мумкин. Қонуннинг норматив ҳужжат эканлиги қуйидаги икки жиҳат билан характерланади. *Биринчидан*, у қонун чиқарувчи органнинг ҳуқуқий қоида ўрнатиш хусусидаги амр-фармойиши, иродаси, қарорини мустаҳкамлайди; *иккинчидан*, реал ҳаётга қатъий ва мунтазам ҳуқуқий таъсир этиш шакли, воситасидир. Қонун нормаларининг мавжудлиги норматив-ҳуқуқий актда намоён бўлади.

Қонуннинг нормативлиги деганда, унинг барча учун умумий-мажбурий қоида, давлат талабининг ифодаси эканлигани ҳам тушуниш лозим. Бошқача айтганда, қонуннинг нормативлиги ундаги бир хил қонданинг барча учун норма, меъёр, мезон даражасига кўтарилишидир. Қонунда мустаҳкамланган қоида ҳамма ўхшаш ҳолларда бир хил талаб сифатида такрор-такрор амал қилаверади. Ҳар қандай ҳуқуқ амалда бир-бирига тенг бўлмаган ҳар хил одамларга бир хилдаги масштабни татбиқ қилишдир. Бу ерда «Норма» – лотинча «ногма» сўзидан олинган бўлиб, меъёр, қоида, аниқ кўрсатма, намуна, ўлчам демакдир. Унинг умумий ва мавҳум табиати ҳам ана шунда. Нормативлик эса муайян ҳаракат, фаолият ва муносабатнинг фақат норма талаби асосида амалга оширилишидир. Қонуннинг нормативлиги унда ифодаланган давлат иродасининг қатъийлиги, устунлиги ва олийлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Айнан шу ироданинг императив (бўйсундирувчи) мазмуни қонун воситаси билан умумий юриш-туриш ва хулқ-атвор мезонларини белгилайди.

Демак, қонуннинг нормативлиги: 1) унинг давлат ҳокимият мазмунидаги олий иродани ифода этишида; 2) энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилганлиги ва бундай тартибга солишнинг қатъий чегарасини белгилашида; 3) ҳамма учун бир хил умуммажбурий ҳаракат қоидасини ўрнатишида ва лозим бўлганда, давлат мажбурлов кучи билан таъминланганлигида; 4) махсус ваколатли давлат органи томонидан алоҳида белгиланган тамойил асосида яратилишидадир.

Президент фармонларининг ҳуқуқий мақоми. Ўзбекистон Президенти давлат ва ижроия ҳокимият бошлиғи сифатида республика ҳудудида мажбурий тарзда амал қилувчи фармонлар чиқаради. Президентнинг давлат механизмида ва ижроия ҳокимияти тизимида тутган қатъий ўрни унинг фармонларини норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида эгаллайдиган мавқеи, ролини белгилаб беради.

Президент фармонлари ижроия ҳокимияти тизимида энг юқори кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Анъанага кўра, фармон юридик кучи ва аҳамияти жиҳатидан қонундан кейинги ўринда туради. Бироқ, ҳокимиятлар тақсимланиши принципи давлат ва сиёсий тизимимизга жорий этилган ҳозирги шароитда фармонни оддийгина «қонуности акти» деб тушуниш тўғри бўлмайди. Бундай эскича талқинни тарк этиш керак. Фармон ижроия ҳокимиятининг Конституцияда белгиланган ўз ваколатларини амалга ошириш актидир. Шу боис уни «қонуности акти» эмас, балки «конституциявий даражадаги ҳуқуқий акт» деб ҳам аташ мумкин. Унинг қонун билан муносабатига келганда шуни айтиш лозимки, Президент ваколатига тааллуқли масала бўйича чиқарилган фармонни қонун билан ҳам бекор қилиш ёки бошқача ҳал этиш мумкин эмас. Масалан, Президент фармони билан тайинланган Бош прокурор ёки вазирни ҳеч бир қонун билан вазифасидан озод этиб бўлмайди. Бундай лавозимларга ҳатто қонун билан ҳам бирор шахсни тайинлаб бўлмайди. Бордию, шундай қилинган такдирда мазкур қонун Конституцияга зид бўлиб, юридик кучга эга бўлмайди, чунки бу Президентнинг конституциявий ваколатларига дахл қилиш бўлади. Ва аксинча, Конституцияда қонун билан тартибга солиниши кўзда тутилган масала бўйича фармон чиқариш мумкин эмас. Ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг қатъий талаби ана шундай.

Фармонлар, умумий қоидага кўра, Ўзбекистон Конституцияси ҳамда қонунларига мувофиқ ва уларнинг ижросини таъминлаш мақсадида чиқарилади.

Президент фармонлари юксак нуфузлилиги туфайли мамлакат иқтисодиётининг, аҳоли ижтимоий ҳаёти ҳамда давлат бошқарувининг қонунлар ва ҳукумат қарорлари билан қамраб олинмаган талайгина долзарб масалаларини тез ва самарали ҳал этиш имконини беради.

Президент фармонлари стратегик ва дастурий характерга эга бўлиб, уларда Ҳукумат, у ёки бу вазирлик, давлат қўмитаси йирик ва мураккаб бўлган муайян масалани қандай ҳал этиши кераклигининг аниқ режаси ва йўл-йўриқлари белгилаб берилади. Фармонлар Вазирлар Маҳкамаси ва давлат бошқарувининг бошқа бўғинлари фаолиятига раҳбарлик қилишнинг самарали воситасидир. Бироқ, фармонлар ҳукумат қарорлари ўрнини эгаллай олмайди. Ҳар икки турдаги бу ҳужжатлар Конституция ва қонунда белгиланган ваколатлар доирасида чиқарилади.

Фармон билан қонунга қўшимча ёки ўзгартириш киритиш мумкин эмас, у қонун асосида ва қонун ижросини таъминлаш мақсадида чиқариладиган ҳужжатдир. Шу ўринда қонун билан фармон ўртасидаги муносабатни аниқроқ баён этиш лозим:

Қонун парламентнинг, ҳокимият олий вакиллик органининг ҳужжатидир; фармон эса давлат бошлиғининг норматив-ҳуқуқий ҳужжати.

Қонун ҳамisha норматив характерга эга бўлади; фармон норматив ҳужжат бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Баъзан фармонлар индивидуал ҳужжат сифатида чиқарилади.

Қонун ўз юридик кучи жиҳатдан фармондан устун туради. Фармон норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар иерархиясида қонундан кейинги ўринни эгаллайди. Қонун билан фармоннинг қоидалари ўзаро зид келиб қолган тақдирда, қонун устуворлик қилади.

Шу ўринда қонуннинг ҳам, фармоннинг ҳам тартибга солиш предмети борлигини ёдда тутиш лозим. Конституцияга мувофиқ фармон билан ҳал этиладиган масала бўйича қонун чиқариш мумкин эмас ва аксинча. Бироқ, барча фармонлар парламент – Олий Мажлис Сенатининг тасдиғидан ўтиши лозим.

Қонун Конституцияда белгиланган алоҳида қатъий ўрнатилган тартибда (одатда тўрт мажбурий босқичли жараён натижасида) қабул қилинади. Фармонни қабул қилиш эса, қонун ижодкорлиги жараёнидаги сингари махсус босқичларни амалга оширишни талаб этмайди.

Ҳукуматнинг қарор ва фармойишлари. Ўзбекистон Конституциясининг 98-моддасига биноан, Республика Ҳукумати – Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди. Вазирлар Маҳкамаси конституциявий нормалар доирасида ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари норматив-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлиб, улар иқтисодиёт, ижтимоий-маданий ва бошқа ижроия органлари фаолиятини бошқаришга йўналтирилгандир. Ҳукумат қарорлари ва фармойишлари қонунга ёки Президент фармонига зид келиб қолса, қонун ёки фармон амал қилади. Ҳукуматнинг бундай қарори бекор қилиниши шарт бўлади.

Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари фақат унга Конституция ва қонун билан белгилаб берилган ваколат доирасидагина чиқарилиши мумкин. Президентлик ҳокимияти қарор топганидан буён, аксарият ҳолларда, фармонларда ҳукуматга топшириқлар ифодаланиб, унга тегишли қарор қабул қилиш вазифаси юклатилади.

Давлат бошқаруви органларининг ҳужжатлари. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Ҳукуматга итоат этувчи бошқа давлат бошқаруви органлари томонидан ҳам чиқарилади. Булар вазирликлар, давлат қўмиталарининг қарорлари, буйруқлари ва йўриқномалари бўлиши мумкин. Бундай ҳужжатларнинг таъсир кўлами, амал қилиш доираси ва юридик кучи уларни ўрнатувчи бошқарув органининг давлат органлари тизимида тутган ўрни ва ваколатлари билан белгиланади. Улар қонунга, фармонга ва ҳукумат қарорига мувофиқ ҳамда шу ҳужжатларнинг ижросини таъминлаш мақсадида чиқарилади. Бошқарув тизимидаги қуйи органнинг ҳуқуқий акти ундан юқори турувчи органнинг актига мувофиқ бўлиши шарт. Республика вазирликлари, давлат қўмиталари ва бошқа бошқарув органларининг қонунга, фармонга ва ҳукумат қарорига зид ҳужжатлари Вазирлар Маҳкамаси томонидан бекор қилиниши кўзда тутилади. Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколати доирасида Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг Ўзбекистон Конституцияси, қонунлари, Ўзбекистон

Президенти фармонларига ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига зид бўлган қарорлари ва фармойишларининг ижросини тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга.

Маҳаллий вакиллик ва ижроия органларининг ҳужжатлари. Маҳаллий вакиллик ва ижроия органлари Конституция, қонунлар, фармонлар, ҳукумат қарорлари, марказий давлат бошқаруви органларининг ҳужжатларига мувофиқ ҳолда ва уларни ижро этиш учун қарор ва фармойишлар қабул қиладилар. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатлар шу давлат органлари ҳокимияти таъсир этадиган ҳудуд доирасида амал қилади. Улар юқорида саналган ҳужжатларга зид бўлиб чиқса, тегишли тартибда бекор қилинади. Хусусан, Ўзбекистон Президенти Конституцияга биноан худди республика бошқарув органларининг ҳужжатлари сингари, ҳокимларнинг қабул қилган ғайриқонуний ҳужжатларини тўхтатади ва бекор қилади (93-модданинг 16-банди).

Юридик адабиётда ҳуқуқнинг манбаи сифатида ҳуқуқий одат, суд тажрибаси (суд прецеденти), халқаро шартномалар ҳам кўрсатилади. Одатлар фақат давлатнинг маъқуллаши туфайлигина ҳуқуқий одат сифатига эга бўлиши мумкин. Ҳуқуқий одатлар қонун ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар амал қилмайдиган шароитларда қўлланилиши мумкин. Суд тажрибаси мавжуд қонунларни такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга. Халқаро шартномаларга келганда, уларнинг мамлакат ички ҳуқуқий қоидаларидан устуворлиги тан олинади. Ўзбекистоннинг деярли барча қонунларида башарти халқаро шартнома ва битимларда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларидагидан ўзгача қоидалар белгаланган бўлса, халқаро шартнома ва битим қоидалари қўлланилиши белгилаб қўйилган.

Шундай қилиб, қонун республика норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ўртасида ўз юридик кучи жиҳатидан энг устувор ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам қонун жамият ҳуқуқий тизимининг ўзаги сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий муносабат иштирокчилари ўртасида ўзаро алоқаларни тартибга солувчи манба сифатида норматив шартномалар алоҳида мавқега эга.

Норматив шартнома деб икки ёки ундан ортиқ субъектлар ўртасида тузиладиган, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатадиган, ўзгартирадиган ва бекор қиладиган, оғзаки ёки ёзма шаклда ифодаланган ва тузилган битимга айтилади.

Норматив шартномалар ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи бошқа манбалардан фарқли ўлароқ ўзига хос хусусиятларга эгадир. Норматив шартномалар икки ёки ундан ортиқ субъектлар ўртасида, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа муайян бир соҳаларда тузилади.

Норматив шартномалар турли хил мезонлар асосида таснифланади. Жумладан, иштирокчилар сонига кўра *оддий* ёки *мураккаб* турлардан иборат бўлади. Оддий шартномада иштирок этувчи тарафлар фақатгина икки субъектнинг қатнашувини талаб этади холос. Мураккаб шартномада эса, бирор-бир масала юзасидан кўпчилик иштирокчиларнинг сони талаб этилади. Масалан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Европа Иттифоқи, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти каби ташкилотларга уюшиш мураккаб шартномалар асосида тузилган. Шунингдек, шартномалар ифодаланиш шаклига кўра ёзма ва оғзаки бўлиши мумкин. Оғзаки шартномалар асосан кундалик турмушимиздаги маиший хизмат соҳаларида тез-тез учраб туради. Масалан, йўловчи ва кондуктор ўртасидаги ўзаро муносабат ёки кичик ҳажмдаги олди-сотди муносабатлари юзага келган вақтда сотувчи ва харидор ўртасидаги ўзаро муносабатлар оғзаки шаклдаги шартнома асосида амалга оширилади. Жамиятдаги муҳим ва расмий муносабатлар фақатгина ёзма шаклдаги шартномалар асосида амалга оширилади. Давлатлараро шартномаларнинг барчаси ёзма шаклда тузилади.

Шартномалар тузилиш муддатининг давомийлигига кўра қисқа муддатли ва узок муддатли шартномаларга ҳам бўлинади. Оила ва никоҳ муносабатларида тузиладиган шартномалар узок муддатли бўлиб ҳисобланади. Қисқа муддатли шартномалар эса муайян ишни маълум бир вақт ичида амалга ошириш билан якунланадиган ҳолларда тузилади.

Дунё давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳеч бир давлатнинг қонун ёки қонун ости ҳужжати билан тартибга солинмайди. Халқаро муносабатларда шартнома ҳуқуқ манбаи сифатида майдонга чиқади. Халқаро шартнома – давлатлараро ёки бошқа шахслар ўртасидаги ўзаро келишув бўлиб, халқаро ҳуқуқ асосида тартибга солинади. Халқаро шартномалар тузилган вақтда ёки тан олинганида (ратификация қилинганида) унинг матнида ифодаланган мажбуриятларни тарафлар бажариши шарт эканлиги белгилаб қўйилади. Айрим ҳолларда давлатлар ўртасида тузилган шартнома-

лар амал қилиш муддати тугамасдан ҳам бекор қилиниши мумкин. Буни халқаро ҳуқуқда *денонсация қилиш* деб номланади.

Вена конвенциясининг 2-моддасида халқаро шартнома ҳуқуқи ҳақида шундай тушунча берилган: «Шартнома – бу давлатлар ўртасидаги келишув бўлиб, ёзма равишдаги халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинади».

Масалан, 1990 йилги 12 сентябрда «ГФР ва ГДРни ягона Германия давлатига бирлаштириш тўғрисида» тузилган халқаро шартнома икки давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ манбаи сифатида хизмат қилмоқда. ГДР билан ГФР давлатларини бирлаштирган халқаро шартнома уларнинг кейинги ҳаракатлари учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Халқаро-ҳуқуқий шартнома: келишув, акт, конвенция, декларациялар халқаро ҳуқуқнинг манбаи ҳисобланиб, давлатларнинг ўзаро сиёсий (ҳамдўстлик, ўзаро ёрдам, ҳужум қилмаслик, қуролсизланиш тўғрисидаги), иқтисодий (савдо, иқтисодий ёрдам кўрсатиш, қарз бериш, кредит бериш ҳақидаги), ҳамкорлигини тартибга солишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва махсус масалалар бўйича бир қанча шартномалар тузган ва бу борида 1995 йилда «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалар тўғрисида»ги қонуни қабул қилинган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, халқаро шартномаларнинг қоидалари Ўзбекистон қонунларига нисбатан устунликка эга.

Халқаро шартнома халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаларидан бири сифатида давлатлар ва халқлар ўртасидаги турли хил муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий ҳужжатдир. Халқаро шартномалар ҳуқуқи халқаро ҳуқуқнинг соҳаси сифатида майдонга чиқади.

3-§. Мусулмон ҳуқуқининг манбалари

Мусулмон ҳуқуқида диний матнлар, ақидалар ҳуқуқнинг манбаи бўлиб ҳисобланади. Мусулмон ҳуқуқининг асосий манбалари сифатида – Қуръон, Сунна, ижмоъ ва қиёс эътироф этилади.

Қуръон (араб. – қироат, ўқув)да ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалар ўз ифодасини топган.

Қуръон 114 сура (тизма)дан иборат бўлиб, ундаги ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар кейинчалик шариат (тўғри йўл, қонунчилик)га асос қилиб олинган.

Қуръон – мусулмон ҳуқуқининг асосий манбаи сифатида Оллоҳнинг ўз пайғамбарлари ва элчиларидан охиргиси Муҳаммад (с.а.в.)га фаришта Жаброил алайҳиссалом орқали йўллаган вахийлардан иборат бўлиб, мусулмонлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда ўрни бекиёс. Қуръонда белгиланган нормаларнинг бузилиши, муайян бир таъсир чоралари кўрсатишга сабаб бўлади. Қуръондаги таъсир чоралари айрим ҳоллардагина жазолайдиган даражага келтирилади. Бунда кўпроқ ердаги жазо эмас, балки виждоний дўзах кутади.

Қуръонга бугунги кунда мусулмон ҳуқуқининг ғоявий, диний асоси, унинг мафкуравий манбаи сифатида қаралади. Р.Шарллнинг таъкидлашича, мусулмон ҳуқуқи тарихан бевосита Қуръондан бошланмайди. У кўпинча муқаддас китобдан четлашган амалиёт асосида ривожланган.

Мусулмон ҳуқуқининг аҳамиятига кўра иккинчи манбаи Муҳаммад (с.а.в.) мулоҳазаларидаги илоҳийлаштирилган ҳодисалар таъсирида келиб чиққан оғзаки ривоятлар мажмуи – Суннадир.

Сунна (араб. – одат, анъана) – Муҳаммад пайғамбарнинг сўзлари, ишлари ва хатти-ҳаракатлари. Сунна ҳақидаги ривоятлар ҳадис (ривоят)ларда берилган ва улар тўплам қилинган.

Мусулмонлар Қуръон ва сунна юридик меъёрларининг келиб чиқиши илоҳий бўлиб, принцип жиҳатдан ўзгармасдир, деб ҳисоблайдилар. Лекин ҳаётда ижтимоий муносабатларнинг барчаси ҳам Қуръон ва Сунна асосида тартибга солинавермайди. Қуръонда 6666 оят мавжуд, аммо айрим адабиётларда оятлар сонини 6234 та ҳам деб эътироф этилган. Чунки, Қуръоннинг ёзилиши жараёнида тиниш белгиларидан турли тарзда фойдаланиш натижасида оятларнинг сони хар ҳил миқдорда бўлиши мумкин. Қуръоннинг мазмуни жами 7434 та сўзда ифодаланган бўлиб, уларнинг аксарияти диний-ахлоқий масалаларга тааллуқли. Айрим маълумотларга кўра, улардан 250 таси ҳуқуқий хусусиятга эгадир. Бу камчиликни тузатиш ҳам мусулмон ҳуқуқий таълимотининг давомчилари бўлган мусулмон илоҳиётчи-фақиҳларга ишониб топширилган. Улар Қуръон ва Суннанинг моҳиятини ўзгартирмаган ҳолда, Қуръоннинг талқини (тафсири)ни бериб, ҳуқуқ соҳасида пайдо бўладиган баҳслар натижасида келишилган фикрлар (ижмо)ни бера бошладилар.

Ижмоъ (араб. – яқдиллик билан қабул қилинган қарор) Қуръон ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган тақдирда ҳуқуқий масалани ҳал этишда фақиҳ (қонуншунос) ва мужтаҳид (интилувчи)лар тўпла-

ниб, ягона фикрга келган ҳолда фатво бериши (ҳукм чиқариши) тушунилади.

Мусулмон ҳуқуқшуносларининг фикрича, ижмо мусулмон ҳуқуқига мослаштириладиган мавзулардан баҳс этиб, унга янгидан пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш имконини берган.

Мусулмон ҳуқуқининг тўртинчи манбаи бўлган қиёсга ёки таққослаш бўйича хулоса чиқаришга янада катта аҳамият берилади. Бу усул маълум меъёрни, агар таққослашнинг мақсади ва асоси мазкур меъёр мақсади ва асосига мос келса, ўзи бевосита назарда тутган ҳодисага нисбатан қўллаш имконини беради.

Қиёсда Қуръон ва суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала, улардаги шунга ўхшаш масала бўйича берилган кўрсатмага таққослаш йўли билан шарҳ этилади.

IX – X асрларда мазҳаблар – мусулмон ҳуқуқининг таълим йўналишлари асосини тузган энг нуфузли ҳуқуқшунос олимларнинг асарлари мусулмон ҳуқуқининг асосий манбаи бўлиб қолди.

Мусулмон ҳуқуқи меъёрларининг каттагина қисми унинг таълим берувчи якуний ишланмасидир. Бунинг устига, агар таълимот аввал бошида муайян ҳодисалар бўйича ечимлар берган бўлса, кейинчалик унга ҳар қандай муайян ҳуқуқий меъёрни қўллашда бошланғич асос сифатида қаралган ва умумий, мавҳум қоидалар шакллантирила бошланган.

Қуръон, мусулмон ҳуқуқшунос-илоҳиётчилари асарлари бўлган Сунна, Ижмо, Қиёс – мусулмон ҳуқуқининг асосий манбаларидир. Айрим тадқиқотчилар бу ҳуқуқ манбаларига мусулмон ҳуқуқшунослари ишлаб чиққан шариат (хидоя), урф-одат, юриспруденция (амал), қонун меъёрларини ҳаётга жорий этиш бўйича қўлланмани ҳам киритадилар.

ХIII бoб. ҲУҚУҚ НОРМАСИ

1-§. «Ҳуқуқ нормаси» тушунчаси

Илмий адабиётларда ҳуқуқ нормаси кўпинча лозим бўлган хатти-ҳаракат қoидаси ёки бундай хатти-ҳаракат ўлчови сифатида эътироф этилади. Дарҳақиқат, ҳуқуқ ижтимоий муносабатларга таъсир этувчи восита сифатида доимо, муайян хулқ-атвор, хатти-ҳаракат қoидаси сифатида намоён бўлиб, у тегишли ҳаётий ҳолатларда ҳуқуқ субъектлари томонидан қайта-қайта қўлланишга мўлжаллангандир.

Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ тизимининг бошланғич, бирламчи таркибий элементи ҳисобланади. Маълумки, ҳуқуқ ўз ички тузилишига эгадир. Яхлит бир тизим сифатидаги ҳуқуқ тизими ўз ичига ҳуқуқ тармоқлари, институтлари ва нормаларини қамраб олади. Агар ҳуқуқни, ҳуқуқ тизимини бир бино деб қарайдиган бўлсак, ҳуқуқ нормаси унинг дастлабки ғишти сифатида, ёки бир жонли организмнинг энг кичик бир ҳужайраси сифатида намоён бўлади. Шу боис, унда ҳуқуққа хос бўлган муҳим белгилар жамланган бўлади. Ҳуқуқ нормаси ҳокимият тепасида турган сиёсий кучларнинг амри-ирода-сини ифодалайди; давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган бўлади; барча ҳуқуқ субъектлари томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади; зарур ҳолларда давлатнинг мажбурлов кучи билан ижроси таъминланади; норматив ҳужжатларда ва бошқа ҳуқуқ манбаларида ифода (баён) этилади.

Айни пайтда, ҳуқуқ нормасига яхлит бир тизимнинг дастлабки бўлаги сифатида ўзига хос жиҳатлар ҳам тегишлидир.

Аслида «норма» сўзи латинча «norma» сўзидан олинган бўлиб, у ўзбек тилида «қoида», «намуна», «андоза» маъноларни англатади. Дарҳақиқат, ҳар бир норма ўзида бирор-бир хатти-ҳаракат, хулқ-атвор қoидасини, муайян юриш-туриш моделини ифодалайди, Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасига биноан, «Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади». Бу ҳуқуқий нормада фуқароларнинг муҳим конституциявий ҳуқуқи бўлмиш судга ҳимоя сўраб мурожаат қилишга оид қoида мустаҳкамлаган.

Шундай қилиб, **ҳуқуқ нормаси** – барча ҳуқуқ субъектлари учун мажбурий бўлган, давлат томонидан ўрнатилган ва маъқулланган, ижтимоий муносабат қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзида ифодалаган хатти-ҳаракат қоидаси, ҳуқ-атвор намунаси.

Ҳуқуқ нормасида жамиятнинг, халқ ҳаётининг моддий шарт-шароитлари билан белгиланадиган эрки, ифодаси, манфаатлари ифодаланади. Ҳуқуқ нормаси шахсларнинг бир-бири билан бўладиган ўзаро муносабатларида қандай хатти-ҳаракат моделига, намунасига риоя этишлари лозимлигини, яъни қайси ҳаракатларни содир этиш ёки этмаслик мумкинлигини кўрсатади. Шу маънода ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий ҳуқ-атвор мезони сифатида майдонга чиқади. Унинг тартибга солувчи восита сифатидаги аҳамияти шундаки, муайян ҳуқуқ субъекти (хусусан шахс, орган, муассаса) ўз ҳаракатида ҳуқуқ нормасида мустаҳкамланган қоидага риоя этади ёки бошқа ҳуқуқ субъектидан ҳуқуқ нормасида белгиланган тегишли хатти-ҳаракатни содир этишни талаб қилади. Башарти, белгиланган ҳуқуқий қоида бажарилмаган тақдирда ҳуқуқбузувчига нисбатан таъсир чораси қўлланишига олиб келади.

Ҳуқуқ субъекти ҳуқуқ нормасида белгиланган хатти-ҳаракат намунасига риоя қилган ҳолатда ҳуқуқ нормаси хатти-ҳаракат ўлчови, хатти-ҳаракат мезони сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқ нормасида белгиланган қоида бузилганда эса, у ҳуқуқ субъектининг ҳаракатига баҳо бериш воситаси сифатида майдонга чиқади.

Маълумки, ҳуқуқнинг тартибга солувчилик роли катта тарбиявий аҳамиятга эга, шу боис ҳуқуқ нормаси ҳам, бўлиши мумкин бўлган ҳуқуқ бузилиши ҳолларининг олдини олишга хизмат қилади, чунки ҳуқуқ субъекти томонидан белгиланган хатти-ҳаракат қоида-сини бузиш, муқаррар равишда унга нисбатан таъсир чораларининг қўлланишига олиб келади.

Ҳуқуқ нормаси – ижтимоий нормаларнинг алоҳида туридир, у бошқа ижтимоий нормалардан (масалан, ахлоқий, диний нормалардан) бир қатор жиҳатлари билан ажралиб туради. Авваламбор, ҳуқуқ нормаси умумий характерга эга. У ижтимоий муносабат қатнашчиларининг барчасига, уларнинг хоҳиш-истагига боғлиқ бўлмаган ҳолда тегишли бўлади. Яъни ижтимоий муносабатларнинг маълум бир категориясига, туркумига тегишлидир (масалан, битимлар тузиш, пенсияга чиқиш тартиби, никоҳдан ўтиш ва ҳ.к.).

Ҳуқуқий норманинг умумий характерга эга эканлиги, авваламбор, шунда кўринадики, токи ҳуқуқий нормада кўзда тутилган

ҳолатлар юзага келаверар экан, бу норма ҳам қўлланаверади, қўлланилгач эса асло кучини йўқотмайди, бошқача қилиб айтганда, гўё нормадаги ҳолатлар юзага келишини «кутиб ётади». Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 179-моддасида мустаҳкамланган «сохта тадбиркорлик, яъни уставида кўрсатилган фаолиятни амалга ошириш мақсадини кўзламасдан ссудалар, кредитлар олиш, фойдани (даромадни) солиқлардан озод қилиш (солиқларни камайтириш) ёки бошқача мулкӣ манфаат кўриш мақсадида корхоналар ва бошқа тадбиркорлик тузиш»дан иборат хатти-ҳаракатнинг содир этилиши – ушбу модданинг «ҳаракат»га киришига олиб келади.

Ҳуқуқий норманинг яна бир муҳим жиҳати, унинг давлат эрки-иродасини, ҳокимона амрининг ифода этишида кўринади. Шу боис, ҳуқуқ нормаси – муайян муносабатлар ифодаси, ёки муайян ҳаракатни содир этишни маслаҳат берувчи тавсиянома булмай, балки, шу нормада кўрсатилган ҳолатлар юзага келганда қандай ҳаракат қилиш лозимлигини белгилловчи ҳокимона амр-иродадир.

Зеро, ҳар қандай ҳуқуқ нормаси ваколатли давлат органи томонидан ўрнатилади ёки маъқулланади, шу боис у давлат амри-иродасини ифодалайди, умуммажбурий қоида тариқасида амал қилади. Мабодо ҳуқуқ нормасида белгиланган хатти-ҳаракат қоида-си бажарилмаса, унинг бажарилишини таъминловчи давлатнинг мажбурлов чоралари ҳаракатга келади. Масалан, ҳуқуқ субъекти томонидан қонунга хилоф ҳаракатлар содир этилиши тегишли юридик жавобгарликнинг юзага келишига олиб келади, демак, ҳуқуқ нормаси давлатнинг кучига таянади.

Давлатнинг амр-иродаси – ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ субъектига муайян ҳуқуқларни берган тақдирда ҳам сақланиб қолади, чунки у ҳуқуқ субъектининг ҳуқуқлари кафили сифатида намоён бўлади.

Ҳуқуқ нормаси мазмунан ва ижтимоий аҳамияти боис давлат амри, иродасини ўзида ифодалайди. Унинг бу моҳият жиҳати, ўз навбатида, ҳуқуқий норманинг ифодаланиш шаклига қатъий талаб қўяди. Шу сабабли, ҳуқуқий нормалар шаклан аниқликка эга бўлади. Ҳуқуқий норма қонунларда шу каби бошқа расмий норматив ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланади, зеро, ҳуқуқ нормасини тўғри тушуниш ва ўринли қўллаш учун, у албатта пухта ишланган, аниқ ва ихчам шаклдаги қоида бўлиши керак. Ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ижтимоий нормалар ичида ҳуқуқ айнан

ўзининг шу жиҳати билан, яъни шаклан аниқ қоида эканлиги билан фарқ қилади.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормаси бу давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган, бажарилиши ҳамма учун мажбурий бўлган ва аниқ шаклда ифодаланган хатти-ҳаракат, юриш-туриш қоидасидир.

2-§. Ҳуқуқ нормасининг тузилиши

Ҳуқуқ нормаси ўз ички тузилишига эга, яъни ҳуқуқ нормаси мазмунан ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган бир неча таркибий қисмлардан иборат. Таъкидлаш лозимки, адабиётларда ҳуқуқий норманинг тузилиши масаласида турлича ёндашувлар мавжуд. Лекин, кўпчилик муаллифлар ҳуқуқий нормани уч элемент (унсур)-дан иборат, деган фикрни маъқуллашди.

Шундай қилиб, ҳуқуқий норма қуйидаги уч элемент (унсур)дан иборат:

1) гипотеза; 2) диспозиция; 3) санкция.

Гипотеза – ҳуқуқ нормасининг дастлабки таркибий элементи бўлиб, у ушбу ҳуқуқий норманинг қандай шароитларда ҳаракатга киришиши ва унинг диспозицияси қандай шароитларда амалга ошишини белгиловчи ҳаётий шарт-шароит ва мавжуд вазиятни кўрсатади, яъни ҳуқуқ нормасида белгиланган хатти-ҳаракат қандай шароитларда бажарилиши лозимлигини кўрсатади.

Гипотезада ҳуқуқ нормасида белгиланган қоида қай шароитда ва қай ҳолатда ҳамда ким томонидан амалга оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқий норманинг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қоиданинг кучга кириши учун зарур бўлган аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини топади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқи нормаси фуқароларнинг муомала лаёқати қайси ҳолда тўла вужудга келишини кўрсатади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 22-моддасида «Фуқаронинг тўлиқ муомала лаёқати у вояга етгач, яъни 18 ёшга етгач, тўла ҳажмда вужудга келади», деган қоида мустаҳкамланган. Яна бир мисол: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 66-моддасида «Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар», деб мустаҳкамланган. Биринчи мисолда «вояга етган», иккинчи мисолда эса «вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар» дейилган қисми ушбу ҳуқуқ

нормаларининг гипотезасидир, яъни «қачон? қай ҳолатларда қўлланилади?» деган саволга жавоб ифодаланган.

Диспозиция – ҳуқуқ нормасининг таркибий элементи бўлиб, унда ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади ва уларнинг бўлиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари вариантлари кўрсатилади. Диспозиция ҳуқуқий норманинг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганда ҳуқуқ субъектлари роя этишлари лозим бўлган қоида ифодаланган бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 66-моддасига мувофиқ, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар – бунда, демак, гипотезада кўрсатилган ҳолатлар, яъни фарзандларнинг вояга етиши ва меҳнатга лаёқатли бўлиши ҳолларининг мавжудлиги диспозициянинг амал қилишига шароит туғдиради, яъни фарзандларда ўз ота-оналарига ғамхўрлик қилиш мажбуриятини вужудга келтиради.

Санкция – юридик норманинг таркибий элементи бўлиб, у ҳуқуқий норма бузилган ёки мажбурият бажарилмаган ёхуд талаб этилган хатти-ҳаракат содир этилган ҳолда ҳуқуқни бузган шахсга нисбатан қўлланиладиган давлат таъсир чорасининг турини белгилайди. Санкция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик учун берилиши мумкин бўлган жазонинг ёки тавсия этилган ҳаракатни содир этганлик учун рағбатлантиришнинг тури ва ўлчови ифодаланган бўлади.

Шундай қилиб, юридик норманинг таркибий қисмлари қуйидагиларни ўрнатади:

Гипотеза – диспозицияда кўрсатилган қоиданинг ким ва қачон бажариши лозимлигини ва қайси шароитда бажариши лозимлигини кўрсатади; диспозиция эса – бажарилиши лозим бўлган қоида нимадан иборатлигини кўрсатади, унда ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг мазмунини акс эттиради; санкция эса – ҳуқуқ нормасини бажармаслик оқибатларини кўрсатади.

Таъкидлаш лозимки, ҳуқуқий нормаларнинг ҳаммасида ҳам унинг уч элементи биргаликда келавермайди. Кўпчилик конституциявий нормалар гипотеза ва диспозициядангина иборат. Конституциявий нормаларнинг санкцияси бошқа қонунчилик ҳужжатларида, тегишли кодексларда мустаҳкамланган бўлади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир», деган мазмундаги ҳуқуқий қоида мустаҳкамланган. Бу нормада инсонни ҳаётдан маҳрум этганлик учун қандай жазо берилиши кўрсатилмаган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 97-моддаси 1-қисмида қасддан одам ўлдирганлик учун ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган.

Айни пайтда, Жиноят ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларнинг махсус қисми, яъни ҳуқуқбузарликлар кўрсатилган қисмида жойлашган моддалар асосан диспозиция ва санкциядан иборат (жиноят ва маъмурий жавобгарлик кодексларнинг махсус қисми нормаларига қаранг), уларнинг гипотезаси мазкур кодексларнинг умумий қисмида, айрим ҳолларда бошқа қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган бўлади. Масалан, ЖКнинг 97-моддасида таъқиқланган жиноятнинг субъекти жиноят қонунчилигида белгиланган ёшга етган, ақли расо, мазкур жиноятни қасддан содир этган шахс бўлиши мумкин. Бу қоидалар ЖКнинг умумий қисмида кўрсатиб ўтилган.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормасининг таркиби – бу унинг ўзаро мазмунан узвий боғлиқ таркибий қисмлардан иборат бўлган ички тузилишидир.

3-§. Ҳуқуқ нормаларининг таснифи ва турлари

Ҳуқуқ нормаларининг илмий ва ўқув адабиётида турлича таснифлари ва гуруҳланишлари мавжуд. Ҳуқуқ нормаларини, уларда мустаҳкамланган қоидалар характериға қараб қуйидагича таснифлаш мавжуд:

1. Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар – яъни ҳуқуқ субъектиға қандай ҳаракатларни содир этиш *мумкинлигини* кўрсатувчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасига биноан, «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган диниға эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динға эътиқод қилмаслик ҳуқуқиға эға. Диний қарашларни мажбурий сингдиришға йўл қўйилмайди».

2. Мажбурият юкловчи нормалар – яъни қандай ҳараатларни содир этиш *лозимлигини* кўрсатувчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50 моддасига биноан, «фуқаролар атроф табиий мухитға эҳтиёткорона муносабатда бўлишға мажбурдирлар».

3. Ман қилувчи нормалар – яъни ҳуқуқ субъектига муайян хатти-ҳаракатларни содир этишини *ман қилувчи* нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасида «махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш тақиқланади», деб кўрсатилган ва бу қоида ман этиш характериға эгадир.

Булардан ташқари ҳуқуқ нормаларини бошқа қатор мезонлар асосида таснифлаш мумкин. Бунда, энг аввало, ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ тармоқлари бўйича бўлинади ва бундай гуруҳлаш ҳуқуқ нормаларини бир тизимға келтириш ва зарур ҳолларда кодификация қилиш учун муҳимдир.

Ҳуқуқ нормаларини *моддий* ва *процессуал* ҳуқуқ нормаларига бўлиш ҳам кенг тарқалган, бунда ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мазмунини аниқлаб берувчи нормаларни моддий ҳуқуқ нормалари гуруҳиға қўшамиз, ҳуқуқларни амалға ошириш ва мажбуриятларни бажариш, ижро этишнинг тартибини, бузилган ҳуқуқни тиклаш жараёнини белгиловчи нормаларни эса процессуал нормалар деймиз. Масалан, Фуқаролик кодексида фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мустаҳкамланган бўлса (яъни, моддий нормалар), бузилган ҳуқуқни тиклаш, етказилган зарарни қоплашға оид нормалар Фуқаролик-процессуал кодексида мустаҳкамланган бўлади (яъни, процессуал нормалар). Ҳуқуқ нормаларида хатти-ҳаракатни шакллантиришнинг мавҳумлигига қараб, *абстракт* (мавҳум, умумий) ва *казуистик* (нисбатан конкрет) нормалар фарқланади. Конкрет бир муносабат турини яхлит ҳолда тартибға соладиган нормаларни абстракт нормалар, деймиз. Бир муносабат турининг конкрет бир қисмини тартибға соладиган нормаларни эса казуистик нормалар, деймиз. Масалан, Конституциямизнинг «Асосий принциплар» деб номланган 1-бўлими нормалари абстракт, умумий мазмунға эга, Бу бўлимда Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ва сиёсий тузумининг асослари умумий тарзда мустаҳкамланган.

Кейинги бўлимларда эса асосий қоидалар нисбатан аниқлаштирилиб, уларға батафсил тўхталиб ўтилган: масалан, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари (2-бўлим), давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши (5-бўлим) ва ҳ.к.

Гипотезада мустаҳкамланган ҳолатнинг фактик жихатлари аниқ ёки нисбий аниқлигига қараб, ҳуқуқ нормаларини *аниқ* ва *нисбий аниқ* ҳуқуқ нормаларига бўламиз.

Гипотезанинг ҳажмига қараб, ҳуқуқ нормаларини *оддий* (аниқ бир ҳолат кўрсатилаган), *мураккаб* (икки ёки ундан ортиқ ҳолат кўрсатилган) ҳамда альтернатив (икки ҳолатдан бирининг мавжудлигига боғлиқ ҳолда нормани қўллаш мумкин бўлади) турларга бўлиш мумкин.

Диспозициянинг аниқлигига қараб, ҳуқуқ нормаларини: *мутлоқ аниқ*, *нисбатан аниқ* ва *бланкет* нормаларга бўлиш мумкин.

Мутлоқ аниқ ҳуқуқий нормаларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар аниқ белгиланган бўлади.

Нисбатан аниқ ҳуқуқий нормаларда эса ҳар бир конкрет ҳолатларда ҳуқуқ ва мажбуриятларни янада аниқлаш имконини беради.

Бланкет нормаларда эса – қайси қоидаларни бажариш зарурлиги (давлат стандартлари қоидалари, техника хавфсизлиги қоидалари) умумий тарзда кўрсатилади.

Ҳуқуқ нормалари санкцияларининг аниқлигига қараб, *мутлоқ аниқ*, *нисбатан аниқ* ҳуқуқий нормаларга бўлинади. Мутлоқ аниқ санкцияли ҳуқуқий нормаларда давлатнинг аниқ битта мажбурлов чораси кўрсатилади, масалан – етказилган зарарни қоплаш каби.

Нисбатан аниқ санкцияли ҳуқуқ нормаларида эса, турли хил жазо турларидан бирини ёки ҳуқуқий таъсир чораси турларидан бирини қўллашни назарда тутди. ***Бундай санкциялар муқобил (альтернатив) санкциялар*** ҳам деб юритилади. Жиноят кодексининг аксарият санкциялари альтернатив санкциялардир. Муқобил санкция «ёки-ёки» услубида баён этилади. Масалан, муайян жиноят учун ёки жарима жазоси, ёки озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланиши назарда тутилади.

Кумулятив санкцияли ҳуқуқ нормалари ўзида асосий жазодан ташқари қўшимча жазо берилишини ҳам назарда тутди, масалан, муайян жиноятни содир этганлик учун озодликдан маҳрум қилиш каби асосий жазодан бошқа яна мол-мулкни мусодара қилишни ҳам мустаҳкамлайди.

Ҳуқуқ нормалари яна ***асосий*** (дастлабки) ва ***ҳосила*** нормаларга бўлинади, биринчисида умумий характерга эга бўлган қоидалар мустаҳкамланса, (масалан, қонун нормалари), иккинчисида эса, умумий қоидаларни ривожлантирувчи, аниқлаштирувчи нормалар мустаҳкамланади (масалан норматив ҳужжатлар нормалари қонун нормаларини аниқлаштиради, конкретлаштиради).

Ҳуқуқ нормалари яна ҳаракати ҳудудига қараб, ***умумий ҳаракат килувчи***, ***маҳаллий миқёсда ҳаракат килувчи*** нормаларга бўлина-

ди. Бунда биринчиси бутун мамлакат ҳудудида амал қилса, иккинчисига кирадиган нормалар маълум ҳудудларда амл қилиши мумкин, масалан, экологик инқироз ҳудудларида, жуда баланд тоғли шароитда, чўл зонасида, радиактив хавф мавжуд бўлган зоналарда ва ҳ.к..

Ҳуқуқ нормалари субъектларига қараб, *умумий* ва *махсус* нормаларга бўлинади, бунда биринчиси ҳамма ҳуқуқ субъектлари учун тааллуққли бўлса, иккинчиси эса, аҳолининг муайян гуруҳи учун, ёки аниқ белгиланган доирадаги субъектларга, жумладан, пенсионерларга, ногиронларга, солиқ идораси ходимларига тааллуққли бўлади.

Ҳуқуқий тартибга солиш услубига қараб, ҳуқуқ нормаларини яна *императив*, *диспозитив* нормалар гуруҳларига бўлишади. Императив нормалар давлат амри характериға эға бўлиб, хатти-ҳаракат субъектиға белгиланган ҳаракат моделидан четға чиқишни ман этади, масалан, кўпгина маъмурий-ҳуқуқий нормалар шундай мазмундадир.

Диспозитив нормалар императив нормалардан фарқли ўларок, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-ҳаракатлари вариантлари, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди. Диспозитив нормалар кўпроқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида учрайди.

Ижтимоий муносабатларни тартибға солиш жараёнида бирор-бир муносабат бир эмас, балки бир неча ҳуқуқий нормалар таъсири объекти бўлиб қолиши мумкин ва бу ҳолда ўша нормаларнинг қайси бири билан ушбу муносабатни тартибға солиш масаласи зиддиятли бўлиб қолади. Бу ҳолатни ҳал этиш учун танланган норма – *коллизиян нормалар* яъни, бир-бириға қарама-қарши нормалар ҳисобланади. Шу боис коллизиян нормалар «ҳакам – норма» деб юритилади. Масалан, биронта муносабат қонун нормаси ва ҳукумат қарори билан турлича тартибға солинади. Бу ҳолда ушбу муносабат юридик кучи юқори бўлган норма – қонун нормаси билан тартибға солинади.

XIV боб. ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

1-§. «Ҳуқуқ тизими» тушунчаси ва унинг таркибий қисмлари

Жамият турфа хил ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборатдир. Ижтимоий муносабатлар хилма-хил бўлишига қарамасдан, айти пайтда, мазмунан муайян гуруҳларга бирлашади. Улар яхлит бир ижтимоий тизимни ташкил этади. Бу ўз навбатида ушбу муносабатлар тизимини тартибга соладиган ҳуқуқ нормаларининг ҳам тегишлича гуруҳланишини, тизимли хусусиятга эга бўлишини белгилайди.

Ҳуқуқ тизими – бу ҳуқуқнинг ички тузилиши, ички қурилиши, таркиби бўлиб, у ҳуқуқнинг қандай қисмлардан иборат эканлигини ва қисмлар ўртасидаги муносабат ҳамда нисбатни ифодалайди.

Ҳуқуқ тизими объектив табиатга эга. Бунинг маъноси шуки, мавжуд ижтимоий муносабатлар ва уларнинг реал манзараси ҳуқуқ тизимини белгиловчи омил ҳисобланади. Ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши, янгиланиши ҳуқуқ тизимида ўзининг айнан аксини, ифодасини топади, шу жиҳатдан ҳар бир давлатнинг ҳуқуқ тизими шу жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг инъикоси, ифодаси ҳисобланади. Маълумки, ҳар қандай ҳуқуқ давлат томонидан ўрнатилган ва бажарилиши ҳокимият воситалари билан таъминланадиган нормалар йиғиндисидан иборат. Айти вақтда, бу нормалар мажмуи бетартиб тарзда жамланган бўлмай, балки қисмлари ўзаро мувофиқлик, боғлиқлик асосида бирлашган. Бу тизим бир пайтда умумийлик ва алоҳидалик, мустақиллик ва боғлиқлик, ўхшашлик ва фарқланиш хусусиятларига эгадир. Ҳуқуқ тизимини ташкил этган нормаларнинг умумийлиги ва бирлиги уларда ифодаланган давлат иродасининг ягоналиги, вазифалари ва мақсадларининг муштараклиги билан белгиланади.

Ҳуқуқ тизими қуйидаги хусусиятларга эга:

- биринчидан, ижтимоий муносабатларнинг мазмунидан келиб чиқиб объектив равишда шаклланади;
- иккинчидан, у яхлит тизим сифатида ҳуқуқнинг ички тузилишини, яъни бу тизим қандай ички «қурилма»дан иборатлигини кўрсатади;
- учинчидан, ҳуқуқ тизими уни ташкил этувчи юридик нормаларнинг муайян гуруҳларга бирлашишини ифодалайди;

– тўртинчидан, ҳуқуқ тизимини ташкил этувчи юридик нормаларнинг ва улар бирлашган гуруҳларнинг ўзаро фарқланишини кўрсатади;

– бешинчидан, ижтимоий муносабатларнинг хусусияти ва уларнинг узига хослиги юридик нормаларнинг ҳам маълум даражада ихтисослашувига сабаб бўлади.

Ҳуқуқ тизимидаги структурали тузилмалар ўзининг ташкилий қурилиши ва алоқаларининг мураккаблиги билан бир-биридан фарқ қилади (Масалан, горизантал, вертикал, матрицали ва тўғри йўналишли алоқалар ва ҳ.к.) Тараққиётнинг ҳозирги ҳолатига мос келадиган таснифга кўра, ҳуқуқ тизими – ҳуқуқ нормалари, ҳуқуқ институтлари ва ҳуқуқ тармоқлари (соҳалари)дан иборатдир.

Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ тизимининг бирламчи элементи бўлиб, у давлат томонидан ўрнатиладиган, ҳокимият характерга эга бўлган ҳуққ атвор ва хатти-ҳаракат қондасидир. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ тузилмаси ичида бошланғич ўринда бўлиб, яхлит ҳуқуқда бўладиган ўзгаришларни ўзидан ўтказади. Шу боис унинг бошқа ҳуқуқ тизимининг бошқа тузилмаларига таъсири анча салмоқли, агар таъбир жоиз бўлса уни ҳуқуқнинг «ўлчов бирлиги», «бирламчи мезони» дейиш мумкин.

Ҳуқуқ институти ҳуқуқий нормаларнинг алоҳида гуруҳи бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг муайян турини тартибга солади. Одатда, ҳуқуқ институти ҳуқуқий нормаларнинг унча катта бўлмаган барқарор гуруҳи бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг маълум бир турини тартибга солади. Демак, агар ҳуқуқий норма ҳуқуқий материянинг бирламчи элементи бўлса, ҳуқуқ институти эса унинг дастлабки ҳуқуқий умумлашмасидир. Ҳар бир тармоқ ўз ичига бир қатор институтларни қамраб олади ва улар тармоқнинг таркибий қисми, бўлаги, бўғини сифатида намоён бўлади. Айни пайтда, муайян мустақилликка эга, зеро улар маълум даражада мустақил масалаларни тартибга солади. Ҳуқуқ институтларига мисол қилиб, маъмурий ҳуқуқда – мансабдор шахс институти; фуқаролик ҳуқуқида – даъво муддати, шартномалар, олди-сотди институтлари конституциявий ҳуқуқда-сайлов тизими, фуқаролик институти; жиноят ҳуқуқида – зарурий мудофаа институти, оила ҳуқуқида – никоҳ институти ва бошқаларни келтириш мумкин.

Ҳуқуқ институтларини турлича гуруҳлаштириш мумкин. Энг аввало, биз уларни ҳуқуқ тармоқлари бўйича ажратамиз: маъмурий ҳуқуқ институтлари, фуқаролик ҳуқуқи институтлари ва шу каби-

лар, Демак, қанча ҳуқуқ тармоғи бўлса, шунча йўналишдаги ҳуқуқ институтлари мажмуи мавжуд. Бунда институтларни турларга ажратиш мезони вазифасини ҳуқуқ тармоқлари ўтайди. Ҳаётда шундай бўладики, муайян бир ижтимоий муносабат бир ҳуқуқ тармоғи институти билан тартибга солиниб қолмасдан, бир неча тармоқ институтлари билан ҳам тартибга солиниши мумкин. Шу муносабат билан тармоқ институтлари ва тармоқлараро институтлар (аралашган), ҳамда оддий ва мураккаб (комплекс-мажмуавий), регулятив (тартибга солувчи), қўриқловчи ва таъсис этувчи (мустақамловчи) институтларга ажралади.

Ҳуқуқ тармоғи – бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар ва ҳуқуқ институтларининг умумий мажмуи. Ҳуқуқ тармоғи ҳуқуқни тизимлашнинг анча юқори даражаси ҳисобланади ва у маълум яхлитлик ва мустақиллик билан тавсифланади. Таъкидлаш лозимки, баъзи ўқув-илмий адабиётларда ҳуқуқ тизимининг юқорида кўрсатиб ўтилган тузилмавий элементларидан ташкари яна ҳуқуқ тармоқчаси (подотрасль) ва субинститутлар ҳам ажратилади.

Ҳуқуқ тизимида тармоқларнинг ажралиб чиқишига асос бўлиб, унга бўлган объектив зарурат ҳисобланади, давлат эса бу заруратни ўз вақтида англаб, уни расмийлаштиради, холос. Тармоқ қонун чиқарувчи томонидан ўйлаб топилмай, балки ижтимоий ва амалий эҳтиёж маҳсули сифатида шаклланади.

Ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу соҳасининг сифат жиҳатидан турдошлиги муайян ҳуқуқ тармоғининг шаклланишини тақозо этади ва шу боис у ёки бу ҳуқуқ тармоғининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ҳуқуқий тартибга солишга муҳтож бўлган ижтимоий муносабатларнинг тегишли соҳаси мавжуд ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ бўлади. Айни пайтда, ҳуқуқ тармоқлари ҳам ўзларининг ҳажми, ижтимоий муносабатларга таъсири ва умуман ҳуқуқий тартибга солишда тутган урни билан фарқланади ва бу фарқ куп жиҳатдан улар тартибга соладиган ижтимоий муносабатларнинг мазмуни ва аҳамияти билан белгиланади. Мустақил ҳуқуқ тармоғи ташкил топиши учун қуйидаги шартлар бўлиши лозим:

– у ёки бу муносабатларнинг ўзига хослигининг муайян даражаси;

– бу муносабатларнинг ҳажми, катталиги ва кўплиги;

– вужудга келган муносабатларни бошқа ҳуқуқ тармоқлари нормалари ёрдамида тартибга солишнинг имкони йўқлиги;

бу муносабатларни тартибга солишнинг алоҳида услубини қўллаш зарурлиги.

Анъанавий тарзда илмий-ўқув адабиётида ҳуқуқ тармоқларига қуйидагилар киритилади: конституциявий, маъмурий, молиявий, меҳнат, фуқаролик, оила, жиноят ҳуқуқлари, фуқаролик-процессуал, жиноят-процессуал ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, қишлоқ хўжалиги ҳуқуқи, экология ҳуқуқи ва бошқалар.

Шундай қилиб, ҳуқуқ тизими мураккаб, куп тузилмали ва ҳаракатчан яхлит тузилма бўлиб, ўз ичига, профессор С.С.Алексеев таъкидлаганидек, қуйидаги бир неча даражаларни олади:

- 1) алоҳида норматив қоида тузилмасини;
- 2) ҳуқуқий институт тузилмасини;
- 3) ҳуқуқий тармоқ тузилмасини;
- 4) ҳуқуқнинг яхлит умумий тузилмаси.

Буларнинг ҳаммаси бир бутун яхлитликда анча мураккаб ижтимоий таркибни ташкил этади.

Айни пайтда, ҳуқуқ тизими даражалари ўзаро мантиқан ва мазмунан боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини сабаб ва оқибат нисбати тарзида тақозо этади.

Оммавий ва хусусий ҳуқуқ. Таъкидлаш жоизки, жаҳон ҳуқуқий тизимларининг кўпчилигига у ёки бу тарзда ҳуқуқнинг хусусий ва оммавий ҳуқуққа ажратилиши хос. Хусусий ҳуқуқ алоҳида шахсларнинг эҳтиёжини қондириш ва манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган бўлса, оммавий ҳуқуқ эса давлатнинг умумий манфаатларини муҳофаза этади.

Хусусий ва оммавий ҳуқуқнинг шаклланиши қадимги Римга бориб тақалади. Унда *jus publicum* ва *jus privatum* ажаратилган бўлиб, уларга Рим юристлари тавсиф беришган. Масалан, Ульпианнинг фикрига кўра, оммавий ҳуқуқ Рим давлатининг ҳолатига, мақомига тааллуқли «*ad statum rei Romanae spectat*»; хусусий ҳуқуқ эса алоҳида шахслар фойдасига тааллуқлидир «*ad Singulorum itilitatem*»¹.

Ҳуқуқ ҳимоя этадиган манфаатлар мазмуни, характери хусусий ва оммавий ҳуқуқ соҳаларини ажратишнинг мезони ҳисобланган. Оммавий ҳуқуқ доирасига давлат манфаатини муҳофаза этувчи ҳуқуқий нормалар кирган, хусусий мулк соҳасига эса алоҳида шахслар манфаатини ҳимоя қилувчи нормалар кирган. Шуниси эътиборга

¹ Новицкий И.Б. Основы Римского гражданского права. – М., 1972.

молики, Римда оммавий ва хусусий ҳуқуқ ижтимоий муносабатларнинг тартибга солишнинг характериға кўра анча фикрланган. Хусусан, оммавий ҳуқуқ учун *jus publicum privatorum pactis mutari non protest*, яъни оммавий ҳуқуқ нормалари алоҳида шахсларнинг келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас, деган тамойил хос бўлган. Бундай нормалар императив нормалар, деб аталаган. Яъни, сўзсиз, мажбурий, ҳоким-она-буйруқ характеридаги нормалар.

Хусусий ҳуқуқ учун эса ваколат берувчи нормалар хос бўлган.

Моддий ва процессуал ҳуқуқ. Ҳуқуқ тизимидаги тармоқлар моддий ва процессуал ҳуқуққа ҳам бўлинади. Конституциявий, маъмурий, молиявий, ер ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва меҳнат ҳуқуқи ўз мазмуниға кўра моддий ҳуқуқ ҳисобланади ва улар инсонлараро, уларнинг хилма-хил тузилмалариаро реал таркиб топадиган муносабатларни тартибга солади. Бу муносабатлар мулк шакллари, мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш, тасарруф этиш, мулкни олиш ва сотиш, давлат бошқаруви соҳасидаги муносабатлар, фуқароларнинг меҳнат фаолиятлари, ҳуқуқ ва эркинликларини амалға ошириш билан боғлиқ ҳолда вужудға келади.

Процессуал ҳуқуқ тармоқларига эса жиноят-процессуал, фуқаролик процессуал ва хўжалик-процессуал ҳуқуқ тармоқлари киради. Улар турли низолар, келишмовчиликларни ҳал этишнинг, жиноят ва бошқа ҳуқуқбузарликларнинг тергов қилиниши ва судда кўришнинг, ташкилий масалаларини тартибға солади. Масалан, жиноят ҳуқуқи нормалари қандай қилмиш жиноят эканлигини ва шу хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик учун бериладиган жазонинг умумий асосларини белгилаб берса, жиноят-процессуал ҳуқуқи уни тергов қилиш, судда кўриш каби қатор таомилиға оид масалаларни ўз нормаларида мустаҳкамлайди. Моддий ҳуқуқ билан процессуал ҳуқуқ ўртасида узвий боғлиқлик борлиги яққол кўриниб турибди. Улар бир-бирини тақозо этади ва узвийликда бир бутун яхлитлик касб этади.

Шундай қилиб, ҳуқуқ тизими – бу ҳуқуқнинг объектив равишда шаклланган ички тузилиши бўлиб, у ҳаракатдаги, ўзаро бир-бири билан боғланган барча юридик нормалар, институтлар ва ҳуқуқ тармоқларини ўз ичига олади, ички узвийлик ва айни пайтда, тартибға соладиган муносабатларнинг хусусиятларидан келиб чиқадиган фарқлар билан характерланади.

Ҳуқуқ тизими таркибидаги энг йирик тузилма бу – ҳуқуқ тармоғидир. Ҳуқуқни ҳуқуқ тармоқларига ажратиш икки мезон,

яъни ҳуқуқий тартибга солишнинг предмети ва ҳуқуқий тартибга солишнинг услуги (методи) орқали амалга оширилади.

2-§. Ҳуқуқий тартибга солиш предмети ва услуги – ҳуқуқни тармоқ ва институтларга ажратиш мезони

Ҳуқуқий тартибга солиш предмети деганда, ҳуқуқ бевосита тартибга соладиган нарсa – ижтимоий муносабатлар тушунилади. Ижтимоий муносабатлар ўзининг хусусиятига кўра, юридик нормалар ўртасида алоҳида боғлиқликни вужудга келтиради, уларни яқинлаштиради. Шу боис ҳуқуқий тартибга солиш предмети ҳуқуқ нормаларини маълум тармоққа киритишда, гуруҳлашда асос бўлиб ҳисобланади. Ҳуқуқий тартибга солиш предмети тузилмаси қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

а) ҳуқуқий тартибга солиш предмети субъектлари (индивидуал ва жамоа);

б) субъектларнинг ҳуқ-атвори, хатти-ҳаракати, қилмиши;

в) атроф-муҳит объектлари: нарсалар ва ҳодисалар – булар юзасидан инсонлар бир-бирлари билан муносабатга киришадилар ва маълум манфаат юзасидан уларга қизиқиш билдирадилар;

г) муайян муносабатларнинг пайдо бўлиши ва барҳам топишининг бевосита сабабчилари бўлган ижтимоий фактлар: ходиса ва ҳаракатлар.

Демак, *ҳуқуқий тартибга солиш предмети* – бу ҳуқуқий таъсир доирасидаги барча муносабатлардир, бошқача айтганда, ҳуқуқий майдон доирасидаги муносабаталардир.

Ҳуқуқий тартибга солиш предмети – жамият аъзолари бўлмиш инсонлар ўртасида вужудга келадиган ва таркиб топадиган фактик, реал муносабатлар бўлиб, улар объектив равишда ҳуқуқий тартибга солинишга муҳтож бўладилар. Бундай муносабатлар хилма-хил ва кўп сонли, яъни, бошқарув, меҳнат, мулк, оила соҳаларида бўлиши мумкин. Улар мазмунан турлича бўлгани ҳолда, муайян умумий хусусиятлардан ҳам холи эмас. Умумийлик эса шахсий фикр қуйидагиларда кўринади:

1) инсонлар ва уларнинг турли жамоалари, бирлашмалари учун ҳаётий муҳим бўлган муносабатлардир;

2) муносабатлар стихияли тарзда бўлмай, балки доимо аниқ мақсадга йўналтирилган, иродавий муносабатлардир;

3) муносабатлар албатта, барқарор, қайта-қайта такрорланадиган, типик (хос ва мос) муносабатлардир;

4) муносабатлар инсонларнинг хатти-ҳаракати орқали ифодаланган ва шу боис уларнинг кечиши устидан четдан назорат олиб бориш мумкин.

Шундай қилиб, ижтимоий муносабатлар, аниқроғи, уларнинг мазмуни, ҳажми, ихтисослашганлиги, гуруҳлашганлиги ҳуқуқ тизимининг ҳам таркибий тузилишини, унинг ички «қурилмаси»ни белгилловчи бош омил ва асосий мезон бўлиб хизмат қилади.

Таъкидлаш жоизки, ҳар бир ҳуқуқ тармоғининг ҳуқуқий тартибга солиш предмети ўз хусусиятига эга. Шу боис бу ҳолат мазкур тармоқ объекти бўлган ижтимоий муносабатларнинг маълум турини тартибга солишнинг услубини ҳам ўзига хос бўлишини тақозо этади.

Ҳуқуқни тармоқларга ажратишнинг яна бир муҳим асоси ҳуқуқий тартибга солиш усулидир.

Ҳуқуқий тартибга солиш услуби – жамиятдаги мавжуд ижтимоий муносабатларга ҳуқуқ воситасида қўлланиладиган усул, восита ва йўллар мажмуи. Ҳуқуқий тартибга солиш усули узоқ тарихий жараёнда шаклланган муносабат бўлиб, давлат ундан ҳуқуқий нормаларни яратишда ва ижтимоий муносабат иштирокчилари ўртасидаги ҳуқуқий алоқаларни тартибга келтиришда фойдаланади. Агар ҳуқуқий тартибга солиш *предмети* ҳуқуқ нимани тартибга солади, деган саволга жавоб берса, ҳуқуқий тартибга солиш *усули* эса ҳуқуқ шу ижтимоий муносабатларни қандай, қайси йўл ва усул билан тартибга солади, деган саволга жавоб беради.

Ҳуқуқий тартибга солиш усули ҳуқуқни тармоқларга ажратишнинг қўшимча асоси бўлса-да, унинг ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигини оширишдаги роли каттадир.

Таъкидлаш лозимки, дарслик ва илмий адабиётларда ҳуқуқий тартибга солиш усулларининг турлари ва уларнинг таснифлари тўғрисида яқдиллик йўқ. Бироқ, турлича таснифларнинг мавжудлигига қарамасдан, уларнинг барчасини мазмунан икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- *автономия усули (диспозитив)*;
- *авторитар усул (императив)*.

Автономия усули асосан фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, меҳнат ва савдо ҳуқуқи, яъни хусусий ҳуқуқ таъсири дахлдор бўлган соҳаларда қўлланилади.

Авторитар усул эса давлат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, яъни оммавий ҳуқуқ таъсири даҳлдор соҳаларда қўлланилади.

3-§. Ўзбекистон Республикасидаги асосий ҳуқуқ тармоқларининг қисқача тавсифи

Юқорида таъкидланилганидек, ҳуқуқ тармоқлари – бу ижтимоий муносабатларнинг йирик яхлит бир соҳасини тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар мажмуидан иборат ҳуқуқ тизимининг тарибий қисмидир.

Ўзбекистонда ҳозирги пайтда мавжуд энг асосий ҳуқуқ тармоқларига ва уларнинг ўзига хос жиҳатларига, предмети ва тартибга солиш усули хусусиятларига, ҳар бир тармоқнинг ҳуқуқ тизимида эгаллаган ўрнига, уларнинг ўзаро фарқларига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳуқуқ тизимида етакчи ўринни конституциявий (давлат) ҳуқуқ соҳаси эгаллайди. Бу ҳуқуқ тармоғи давлатга оид энг муҳим, асосий бўлмиш муносабатларни тартибга солади ва шу боис унинг нормаларида бошқа ҳуқуқ соҳалари учун негиз пойдевор бўладиган қоидалар мустаҳкамланган. Унинг асосий нормалари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамланган.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари Ўзбекистоннинг конституциявий тузуми асосларини, шахснинг ҳуқуқий ҳолати, давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти асосларини ва давлат тузилишига оид бошқа масалаларни мустаҳкамлайди. Давлат тузумига оид муносабатлар бевосита конституциявий ҳуқуқнинг объекти ҳисобланади. Бу ҳуқуқ тармоғи услубининг мазмуни – таъсис этиш, мустаҳкамлашдан иборатдир. Таъкидлаш лозимки, мазкур ҳуқуқ нормалари, асосан, гипотеза ва диспозициядан иборат тузилмага эга бўлиб, уларда аниқ санкция мустаҳкамланмаган. Айни пайтда, Конституциянинг баъзи нормалари тўғридан тўғри ҳаракат қилиши мумкин.

Маъмурий ҳуқуқ конституциявий ҳуқуқ билан мустаҳкам боғлиқ бўлган ҳуқуқ тармоғи ҳисобланади ва у ижро ҳокимиятини амалга оширишда вужудга келадиган бошқарув муносабатларини тартибга солади. Бу ҳуқуқ тармоғи нормалари давлат органлари, жамоат

бирлашмалари ва мансабдор шахсларнинг бошқарув, ижро этиш ҳамда фармойиш бериш билан боғлиқ фаолиятини тартибга солади. Бошқарув, ижро этиш ва фармойиш бериш функциясини амалга оширувчи органлар, жумладан, Президент девони тузилмалари, Ҳукумат, вазирликлар, қўмиталар, маҳаллий органлар маъмурияти тегишлича ваколатлар билан таъминланган. Иқтисод ва маданиятнинг соҳалари, саноат, қишлоқ хўжалиги, фан ва маърифат, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот, мудофаа ва хавфсизлик каби масалалар бу ҳуқуқ тармоғининг объекти бўлиб ҳисобланади.

Тармоқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солишда қўлайдиган усули ҳокимият ва бўйсунуш, императив характердаги буйруқлар, лавозими ва даражасига асосланган бўғинма-бўғин бўйсунуш, топширилган соҳа учун якка тартибдаги жавобгарлик кабилардан иборат.

Молия ҳуқуқи давлатнинг молия ва бюджет фаолиятини амалга ошириш соҳасида, банклар ва бошқа молиявий муассасалар фаолиятида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солади. Тармоқнинг предмети бўлиб молиявий муносабатлар, давлат бюджетини шакллантириш ва ижросини таъминлаш, пул муомаласи, банк операциялари, кредитлар, солиқларга оид муносабатлар ҳисобланади. Молиявий фаолият кўпинча ижро этиш, фармойиш бериш характерига эга ва шу боис у маъмурий ҳуқуқ билан анча яқин алоқададир. Бу фаолият яна давлат – ҳокимият характерига ҳам эга. Шунинг учун у конституциявий ҳуқуқ билан узвий боғлиқ. Бу тармоқнинг тартибга солиш усули – текшириш, назорат, бажарилиши мажбурий бўлган буйруқлар бериш йўли билан ижтимоий муносабатларга таъсир этишдан иборат.

Ер ҳуқуқи ердан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солади. Унинг нормалари ердан унумли фойдаланиш ва ер тузилиши, ер фондини сақлаш ва тақсимлаш, турли ер шакллари уларнинг маъмурий – хўжалик аҳамиятига қараб, ҳуқуқий ҳолатини аниқлашга доир муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Ер ҳуқуқи ўз ичига ўрмон, сув ва тоғ ҳуқуқи тармоқчаларини ҳам қамраб олади. Бу ҳуқуқ тармоғининг асосий норматив акти бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ҳисобланади. Ер ҳуқуқи ижтимоий муносабатларнинг тартибга солишда ваколат бериш, рухсат бериш ва ман этиш усулларида фойдаланади.

Қишлоқ-хўжалик ҳуқуқи – қишлоқ хўжалиги ширкатлари, фермер хўжаликлари, дехқон хўжаликлари, ижара хўжаликларининг

ташкил этилиши ва фаолият кўрсатиши, уларнинг бошқа хўжалик субъектлари ҳамда давлат органлари билан ўзаро муносабатлари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида меҳнатдан фойдаланиш ва унга ҳақ тўлаш тартиби, даромадни тақсимлаш тартибига доир муносабатларни тартибга солувчи нормалар мажмуидан иборат. Маълумки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ўзига хос хусусиятларга эга. Бундан ташқари, бозор муносабатларининг қишлоқ хўжалигига кенг кириб бориши ва мустаҳкамланиши бу ҳуқуқ тармоғининг аҳамиятини янада оширмоқда.

Қишлоқ-хўжалик ҳуқуқи нормалари қонунларда, норматив ҳужжатларда ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ташкилий шакллариининг Намунавий низомларида мустаҳкамланган. Бу нормалар ҳали кодекслаштирилмаган. Мазкур ҳуқуқ тармоғининг асосий усули диспозитив характерда бўлиб, у қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши соҳасидаги муносабатларни мустаҳкамлаш, муҳофаза қилиш, тавсия этиш, ёрдам кўрсатиш йўллари билан амалга оширилади.

Меҳнат ҳуқуқи нормалари меҳнат муносабатларининг вужудга келиши, ўзгариши ва барҳам топишининг шартларини, иш вақти ҳамда дам олиш вақти муддатининг давомийлигини белгилаш, меҳнат муҳофазаси, меҳнат интизомига доир муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Меҳнат муносабатлари субъектларига ишчи ва хизматчилар, давлат органлари ва жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари киради. Меҳнат ҳуқуқининг меҳнат муносабатларини тартибга солишда қўллайдиган услулари бўлиб, рағбатлантириш, тегишли шартномаларга норматив ҳужжат тусини бериш ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи мулкӣ муносабатларни, шунингдек, шахсий номулкӣ муносабатларни (масалан, исмга бўлган ҳуқуқ, муаллифлик ҳуқуқи, шаън ва қадр-қимматни ҳимоя қилиш кабилар) тартибга солади. Мулкӣ муносабатлар, мерос ва ворислик муносабатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади. Бу ҳуқуқ нормалари ўз таъсири билан корхона, муассаса, ташкилотлар ва жисмоний шахсларнинг барча фуқаролик обороти (айланмаси), хўжалик фаолиятини, жумладан, мулкга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш, мулкни сотиб олиш ва сотиш, ҳадя қилиш, мерос қолдириш, мулкни ижарага саклаб туришга, гаровга бериш, маҳсулот етказиб бериш каби муносабатларни қамраб олади.

Таъкидлаш лозимки, фуқаролик ҳуқуқи нормалари ҳар қандай мулкӣ муносабатларни ҳам тартибга солавермайди. У фақат

тарафлар ҳуқуқий жиҳатдан тенг бўлган мулкӣ муносабатларни тартибга солади. Масалан, даъвогар ва жавобгар, кредитор ва қарздор, буюртмачи ва пудратчи кабилар шартномавий муносабатларининг тенг иштирокчилари саналадилар. Бу ҳуқуқ тармоғига ҳокимият ва бўйсунӣш тарзидаги маъмурий ва молиявий ҳуқуқлари учун хос бўлган муносабатлар ётдир.

Фуқарорлик ҳуқуқи ҳуқуқ тизими тармоқлари ичида энг йириги бўлиб, у хажм жиҳатидан салмоқли ва комплекс характердаги ҳуқуқ тармоғи ҳисобланади. Айниқса, бозор муносабатларининг ривожланиши, турли мулк шаклларининг вужудга келиши муносабати билан унинг объекти яна ҳам кенгаймоқда. Шу боис мазкур ҳуқуқ тармоғи қуйидаги қатор ҳуқуқ тармоқчаларини ўз ичига олади: мерос ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, турар жой ҳуқуқи, патент ҳуқуқи ва бошқалар. Фуқаролик ҳуқуқининг бош норматив ҳужжати Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексидир. Бундан ташқари, ушбу ҳуқуқ тармоғи ичига кирадиган баъзи ҳуқуқ тармоқчалари нормалари ҳам кодекслаштирилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Хаво кодекси, Уй-жой кодекси.

Мазкур ҳуқуқ тармоғи тартибга соладиган муносабатлар мазмуни учун тарафларнинг тенглиги хосдир. Шу боис фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солиш усули автоном ва диспозитив характерига эга. Яъни, қонунда белгиланган қоидалар доирасида шартномада ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг муайян хатти-ҳаракат вариантларини мустаҳкамлаш ва уларга асосланиб иш юритиш ҳуқуқининг мавжудлигидир.

Оила ҳуқуқи, бу ҳуқуқ тармоғи сифатида фуқаролик ҳуқуқига яқин. Оила – никоҳ муносабатлари соҳасидаги мулкӣ ва шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади. Унинг нормалари никоҳ тузиш ҳамда уни бекор қилиш, эр-хотинлар, ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатларни, фарзандликка олиш, васийлик ва хомийликка оид муносабатларни, оила аъзоларининг мулкӣ аҳволига, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларига доир масалаларни тартибга солади. Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси оила ҳуқуқининг асосий норматив ҳужжати ҳисобланади. Бу ҳуқуқ тармоғининг тартибга солиш усули тарафларининг тенглигига асосланади ва диспозитив характерга эга бўлади.

Жиноят ҳуқуқи ёрдамида давлат қандай ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатни жиноят деб ҳисоблаши ва улар учун қандай жазо

тайинланишини белгилайди. Жиноят ҳуқуқи жиноят содир этган шахсларга нисбатан мутассади давлат органининг ваколатларини, жиноятчиларни жиноий жавобгарликка тортиш асослари ва шартларини, уларга нисбатан давлатнинг қоралов сиёсати принципларини, конкрет жиноятлар таркибини ва уларга белгиланадиган жазолар тизими ҳамда турларини, айбнинг шаклларини, турларини ўз нормаларида мустаҳкамлайди.

Жиноят ҳуқуқининг бош норматив ҳужжати Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексидир. Бу ҳуқуқ тармоғининг ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказиш усули жамият учун хавфли муносабатларни қатъий ман этиш, давлат мажбурловини амалга оширишдан иборатдир.

Жиноят-ижроия ҳуқуқи — маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати, жазоларни ва бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этувчи муассасалар ва органлар тизими, уларнинг фаолиятини текшириш ва назорат этиш, жазо турларини ижро этиш тартибига доир нормаларни ўз ичига олади.

Мазкур ҳуқуқ тармоғининг услуби — тарбиялаш ва рағбатлантириш жараёнларини ҳокимият ва бўйсунуш усули билан кўшиб олиб боришга асосланган. Асосий ҳуқуқ нормалари Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексида жамланган.

Жиноят-процессуал ҳуқуқи — процессуал ҳуқуқ тармоқларидан бири бўлиб, у жиноят ишларини кўзғатиш, уларни судда кўриш бўйича суд, прокуратура ва суриштирув ҳамда дастлабки тергов органларининг фаолиятини, шаклларини тартибга солувчи нормаларни ўз ичига олади. Жиноят-процессуал ҳуқуқи жиноят жараёнининг иштирокчилари бўлмиш гумондор, айбланувчи, судланувчи, гувоҳ, жабрланувчи, эксперт, айблов ва ҳимоя вакилларининг процессуал ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини, уларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди. Ҳуқуқ тармоғининг бош норматив ҳужжати — Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексидир. Бу ҳуқуқ тармоғи ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳам императив ҳам тарафлар тенглигига асосланган усуллардан фойдаланади.

Фуқаролик-процессуал ҳуқуқи фуқаролик, оила, меҳнат, ер ва молиявий соҳаларда вужудга келадиган низоларни кўриб чиқиш юзасидан суд фаолиятини тартибга солади. Фуқаролик-процессуал ҳуқуқи суд жараёни иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда ушбу ҳуқуқ тармоғи нормалари билан белгиланган бошқа масалаларни тартибга солади. Ўзбекистон

Республикаси Фуқаролик-процессуал Кодекси ушбу ҳуқуқ тармоғининг асосий норматив ҳужжати ҳисобланади.

Фуқаролик-процессуал ҳуқуқига жуда яқин турадиган ҳуқуқ тармоғи – хўжалик-процессуал ҳуқуқи бўлиб, у хўжалик судлари томонидан судда мулкчиликнинг турли шакллариغا мансуб хўжалик субъектлари ва улар билан фуқаролар ҳамда тадбиркорлар ўртасида вужудга келадиган хўжалик низоларини кўриб, ҳал этади.

Юқоридагилардан ташқари, Ўзбекистон ҳуқуқ тизимида мажмуавий (комплекс) характерга эга бўлган тармоқлар, жумладан, хўжалик ҳуқуқи, экология ҳуқуқи, савдо ва тадбиркорлик ҳуқуқи кабилар ҳам шаклланмоқда. Мамлакатимиздаги асосий ҳуқуқ тармоқлари шулардан иборат.

Халқаро ҳуқуқ – халқаро, энг аввало, давлатлараро муносабатларни тартибга солади. Шу сабабли у биронта ҳам давлатнинг миллий ҳуқуқ тизимига кирмайди. Халқаро ҳуқуқда унинг субъектларининг жамоавий иродаси мустаҳкамланган ва мужассамлашган. Турли халқаро шартномалар, битимлар, келишувлар, конвенциялар, декларациялар, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ҳужжатлари ушбу ҳуқуқнинг норматив асосини ташкил этади. Бу ҳужжатларда халқаро муносабатларни тартибга солувчи норма ва тамойилларнинг яхлит, мукамал тизими ўз ифодасини топган бўлиб, улар халқаро ҳуқуқ субъектлари ҳисобланмиш давлатларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди.

Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи оммавий ва хусусий халқаро ҳуқуққа бўлинади. Халқаро хусусий ҳуқуқ турли давлатлар фуқаролари ҳамда ташкилотлари ўртасидаги мулкӣ ва бошқа номулкӣ муносабатларни, уларнинг ҳуқуқӣ ҳолатини, юрисдикциясини, яшаб турган давлат қонунчилигини қўллаш тартиби ва шартларига доир муносабатларни тартибга солади.

Давлатлар, халқлар ва халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар халқаро ҳуқуқнинг субъектлари ҳисобланади.

XV бoб. ХУҚУҚНИ ТАТБИҚ ЭТИШ ВА ҚЎЛЛАШ

1-§. «Хуқуқни амалга ошириш» тушунчаси ва босқичлари

Хуқуқ амалга оширилган тақдирдагина шахс ва жамият учун маъно ва аҳамият касб этади. Агар хуқуқ ҳаётга татбиқ этилмаса, у муқаррар тарзда жонсиз ҳолда қолади. Хуқуқ нормаларининг бош вазифаси шундан иборатки, улар шахс хуқуқларининг мазмунини аниқлашга ёрдам беради ва шу тариқа уни амалга оширишга имконият яратади.

Хуқуқни амалга ошириш — давлат томонидан юридик мустаҳкамланган ва қафолатланган имкониятларни амалга ошириш, уларни одамлар ва уларнинг ташкилотлари фаолиятида ҳаётга татбиқ этиш демакдир.

Умуман олганда, «амалга ошириш» ибораси муайян режа, лойиҳа, дастур, ниятни ва ҳоказоларни ҳаётга жорий этиш деган маънони англатади. «Хуқуқни амалга ошириш» ибораси маъно жиҳатидан шунга ўхшашдир. Хуқуқ номоддий нарса, муайян имконият сифатида одамлар ҳаракатида, фаол хулқ-атворида, моддий ва маънавий бойликлар, неъматлардан фойдаланишда рўёбга чиқади, моддийлашади. Айни вақтда, уни амалга ошириш яна бир маънога эга: бошқа имкониятлар (режалар, дастурлар, ниятлар ва ш.к.)дан фарқли ўлароқ, хуқуқ амалга ошириш имкониятининг кўпроқлиги билан тавсифланади, қафолатлар билан таъминланади. Таҳлил қилинаётган тушунчани изоҳловчи яна бир ҳолат шундан иборатки, хуқуқ табиий ва ижобий, объектив ва субъектив хуқуқни ўз ичига олувчи серқирра ҳодисадир. Хуқуқни амалга ошириш унинг серқирра мазмунини ҳисобга олган ҳолда тушунилиши лозим.

Хуқуқни амалга ошириш — замонда ва маконда юз берувчи мураккаб жараён. Унда нафақат тарафлар, субъектив хуқуқ ва мажбуриятларнинг эгалари, балки давлат ўзининг хуқуқ ижодкорлиги, хуқуқни ижро этувчи, хуқуқни қўлловчи органлари шахсида иштирок этади. Хуқуқни амалга ошириш, хуқуқни ҳаётга татбиқ этиш жараёни сифатида, *биринчидан*, хуқуқни амалга оширишнинг юридик механизмларини, *иккинчидан*, хуқуқни бевосита амалга ошириш шакллариини ўз ичига олади.

Хуқуқни амалга оширишнинг юридик механизмлари хилма-хил бўлиб, уларнинг мазмуни у ёки бу мамлакат хуқуқий тизимининг

хусусиятлари билан белгиланади. Роман-герман ҳуқуқий тизимида ҳуқуқни амалга ошириш жараёни қуйидаги босқичлардан ташкил топади.

Биринчи босқич – табиий ҳуқуқни қонун даражасига кўтариш (ижобий ҳуқуқ), уни норматив шаклга солиш. Табиий ҳуқуқнинг ўзагини инсон ҳуқуқлари, унинг инсон ва жамият табиатидан келиб чиқувчи ижтимоий-ҳуқуқий даъволари ташкил этади. Бу даъволарни қаноатлантириш учун давлат уларни қонун йўли билан, норматив даражада тан олиши керак. Инсон ҳуқуқларини қонун даражасига кўтариш: а) уларни конституцияда мустаҳкамлаб қўйишни; б) уларни амалдаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамлашни назарда тутати.

Иккинчи босқич – қонунни амалга оширишнинг ҳар хил механизмларини ишга солинади. Бу механизмлар ёрдамида қонун қоидаларини субъектив ҳуқуқлар ва юридик мажбуриятларнинг муайян мазмунига ўтказиш амалга оширилади. Бу механизмлар ранг-барангдир, чунончи: қонунни ҳукумат, вазирликлар, идоралар, ўзини ўзи бошқариш органларининг қонун ости норматив ҳужжатларида ва маҳаллий аҳамиятга молик бошқа норматив ҳужжатларда аниқлаштириш; қонун нормаларини расмий шарҳлаш ҳужжатлар орқали тушунтириш; қонунни қабул қилиш, қўллаш ва мажбурий ижро этиш таомилларини тартибга солувчи процессуал нормалар; ҳуқуқ нормаларини қўллашга доир ҳар хил ҳужжатлар. Давлат органларининг ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш борасидаги фаолияти ҳам шу босқичга киради.

Учинчи, яқунловчи босқич – ҳуқуқни амалга оширишдан иборат. Айнан шу босқичда ҳуқуқлар имкониятдан борлиққа айланади ва бу ҳуқуқ эгасининг хоҳиш-иродасига кўра юз беради, яъни ҳуқуқнинг амалга ошиш-ошмаслиги, агар амалга оширилса, бу қачон ва қай даражада юз бериши ҳуқуқ субъектига боғлиқ бўлади.

Англосаксон ҳуқуқий тизимида ҳуқуқни амалга ошириш жараёни бошқача кечади. Ҳуқуқий даъволарни, яъни табиий ҳуқуқни мажбурий норма даражасига кўтариш суд томонидан амалга оширилади. Суд муайян юридик ишни кўриб чиқар экан, юзага келган низонинг ҳақиқий ҳолатлари, тарафларнинг даъволарини муфассал таҳлил қилади ва уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлаб, жанжални ҳал қилади. Ишни ҳал қилиш чоғида прецедент – ўхшаш иш бўйича илгари чиқарилган суд қарори норматив асос сифатида амал қилади.

Англосаксон ҳуқуқий тизимида ҳуқуқий даъвони амалга ошириш механизми роман-герман ҳуқуқий тизимидаги шундай механизмга қараганда соддароқ, чунки олдиндан қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйишни тақозо этмайди. Судьянинг ўзбошимчалиги хавфини ошириб кўрсатиш ярамайди, чунки суд қарори устидан юқори судга шикоят бериш имконияти доимо мавжуддир. Масалан, англосаксон ҳуқуқи вужудга келган Англияда олий суд инстанцияси вазифасини Англия Парламентининг юқори палатаси – Лордлар палатаси бажаради.

Шундай қилиб, ҳуқуқни амалга ошириш нималигини тушуниш учун қуйидагиларни англаб олиш керак: ҳуқуқни амалга оширишдан амалда субъектив ҳуқуққа эга бўлган шахс, яъни ҳуқуқ субъектигина манфаатдордир. Бошқа барча шахслар – мажбурият олган тараф, ҳуқуқни қўлловчи, қонунчи пировард натижада ваколатли шахс манфаатларида иш кўради. Кўрсатилган шахслар ва органлар фаолияти, бу фаолиятни тартибга солувчи юридик нормалар жамулжам ҳолда ҳуқуқни амалга оширишнинг мураккаб ва кўп жиҳатли механизмини ташкил этади. Бинобарин, ҳуқуқнинг амалга ошиш-ошмаслиги масаласининг ечими бу ҳуқуқ эгасига боғлиқ бўлади. Ҳуқуқни амалга ошириш механизми фақат унинг хоҳиш-иродасига кўра ишга солиниши мумкин. Мазкур механизм мавжудлиги, у сифатли ва самарали ишлашга қодирлиги муҳимдир.

Субъектив ҳуқуқни ҳимоя қилиш механизмлари, яъни юридик жавобгарлик механизмлари ҳуқуқни амалга ошириш механизмининг таркибий қисми ҳисобланади. Ҳимоя қилиш жараёнида ҳуқуқ тикланади ва яна уни амалга ошириш имконияти пайдо бўлади. Юридик жавобгарлик субъектив ҳуқуқларни ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишни муайян даражада таъминлайди ва шу тариқа уларни амалга ошириш учун зарур шарт-шароит яратади.

2-§. Ҳуқуқни амалга ошириш шакллари

Ҳуқуқий тартибга солиш пировард натижада ижтимоий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқда ўз ифодасини топган талаблар ва имкониятлар мужассамлашувчи хулқ-атворида намоён бўлади.

Ҳуқуқни амалга ошириш бир неча шаклларга эга бўлиб, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳуқуқий тартибга солиш усулларига, айти ҳолда рухсат, тақиқ ёки мажбурият бажарилаётганига бевосита боғлиқ бўлади.

Ҳуқуқни бевосита, яъни ҳақиқий хулқ-атворда амалга ошириш уч шаклда юз беради.

Биринчи шакл – тақиқларга *риоя этиш*. Бу ерда тақиқловчи ва муҳофаза қилувчи нормалар амалга ошади. *Риоя этиш* амалга оширишнинг бир шакли бўлиб, у субъектлар юридик тақиқларга мос равишда иш кўришида ифодаланади. Бу шаклга субъектларнинг пассив хулқ-атвори хосдир. Улар юридик нормалар билан ман этилган ҳаракатларни бажармайди, яъни ўзларига юкланган пассив мажбуриятларни бажаради. Муҳофаза қилувчи нормаларнинг барчасида тўғридан-тўғри айтиб қўйилмаса-да, норма маъносидан мантиқан келиб чиқувчи тақиқ ифодаланади: агар бирор-бир ҳаракат учун норма санкциясида юридик жавобгарлик назарда тутилган бўлса, ўз-ўзидан равшанки, бундай ҳаракатни қонунчи ман этган. Бундай тақиқлар Жиноят кодекси Махсус қисмининг нормалари ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс нормалари билан белгиланган.

Иккинчи шакл – мажбуриятларни *бажариш*. *Бажариш* амалга оширишнинг шундай бир шаклики, у ҳуқуқий қонуннинг бажарилишида ифодаланади. Амалга оширишнинг мазкур шаклида субъектлар хулқ-атвори фаол хусусиятга эга бўлади: улар юридик нормалар билан белгиланган ҳаракатлар содир этади, яъни ўзларига юкланган фаол ҳаракат қилиш мажбуриятларини бажаради. Ижобий мажбуриятларни назарда тутувчи мажбурият юкловчи нормаларни амалга ошириш учун фаол хулқ-атвор, чунончи: солиқ тўлаш, харидорга маҳсулот етказиб бериш, меҳнат шартномаси бўйича ишни бажариш талаб этилади.

Учинчи шакл – субъектив ҳуқуқдан *фойдаланиш*. Диспозицияларида субъектив ҳуқуқлар назарда тутилган ваколат берувчи нормалар шу шаклда амалга оширилади. *Фойдаланиш* амалга оширишнинг шундай бир шаклики, у рухсатлардан келиб чиқувчи имкониятларни амалга оширишда ифодаланади. Субъектларнинг фаол хулқ-атвори бу шаклга хос хусусиятдир. Айни ҳолда субъектив ҳуқуқлар, ўз фаол хулқ-атвори, ҳуқуқ томонидан берилган юридик имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқлари (масалан, химояланиш ҳуқуқи, мулк объектларини юридик жиҳатдан тасарруф этиш ҳуқуқи, сайлов ҳуқуқидан фойдаланиш) тўғрисида сўз юритилмоқда. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 164-моддасида шундай дейилган: «Мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-

мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишдан иборатдир».

Субъектив ҳуқуқ ҳам фаол, ҳам пассив ҳуқ-атворни назарда тутати. Субъект ўз ҳуқуқидан фойдаланишдан бош тортса, ўзини пассив тутати. Субъектив ҳуқуқ ваколатли шахснинг ўз ҳаракатлари орқали (ашё эгаси ундан ашёнинг бевосита вазифасига кўра фойдаланади), юридик ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан (ашёни гаровга бериш, уни ҳадя қилиш, сотиш ва ҳ.к.), мажбурият олган шахсга талаб қўйиш орқали (қарздордан қарзни қайтаришни талаб қилиш) ва даъво шаклида, яъни ваколатли давлат органига поймол этилган ҳуқуқни ҳимоя қилишни сўраб мурожаат этиш йўли билан (агар қарздор қарзни қайтаришдан бош тортса, қарз берувчи судга қарзни мажбурий тарзда ундиришни сўраб мурожаат этади) амалга оширилиши мумкин.

Ҳуқуқни амалга ошириш тўғрисида энг аниқ маънода бажариш шакли билан боғлиқ ҳолда сўз юритиш мумкин. Ҳуқуқни амалга оширишнинг қолган икки шакли (фойдаланиш ва риоя этиш)га келсак, бу ерда ҳуқуқни амалга ошириш ҳақидаги умумий қоидалар аниқлик киритиш ва ҳатто эслатмаларга муҳтождир.

Авваламбор, кўрсатилган бу икки шакл бирликда, уйғунликда ва тартибга солиш турига кўра қаралиши лозим. Фойдаланишда доим риоя этиш ҳам мавжуд бўлади: умумий рухсат берувчи тартибга солишда – муайян ман этувчи нормаларни бузмаслик тарзида, рухсат берувчи тартибга солишда – субъектив ҳуқуқ белгиланган ҳуқ-атвор чегарасига қатъий риоя қилиш, бу чегарадан четга чиқувчи ҳаракатлар содир этмаслик тарзида.

Бироқ энг муҳими бунда эмас. Умумий рухсат берувчи тартибга солишда ҳам, рухсат берувчи тартибга солишда ҳам ваколатли субъект фаол ҳаракат қилади. Бу фаол ҳуқ-атвор фақат шартли равишда ҳуқуқни амалга ошириш сифатида қаралиши мумкин. Субъектларнинг фаол ҳуқ-атворида асосан ижтимоий ҳаётнинг объектив белгиланган эҳтиёжларига асосланган моддий, сиёсий, маънавий ва бошқа манфаатлар амалга ошади. Тегишли – ваколат берувчи ва ман этувчи юридик нормаларни, шунингдек умумий рухсат ва тақиқларни амалга ошириш эса, амалда намунавий конструкциялар, умумий ва мутлақ ҳуқуқий муносабатлар яратилиши ва субъектлар уларга мувофиқ ижтимоий эҳтиёжлар билан белгиланган ўз фаол ҳуқ-атворини амалга оширишидан иборат бўлади.

Ҳуқуқни амалга ошириш аксарият ҳолларда давлат ва унинг органлари иштирокисиз юз беради. Фуқаролар ва ташкилотлар ўз ихтиёри билан, мажбурловсиз, ўзаро келишувга кўра ҳуқуқий муносабатларга киришадилар ва бу муносабатлар доирасида субъектив ҳуқуқлардан фойдаланадилар, мажбуриятларни бажарадилар ва қонунда белгиланган тақиқларга риоя қиладилар. Шу билан бирга, айрим ҳолларда давлатнинг аралашувига зарурат туғилади, бундай аралашувсиз ҳуқуқни амалга ошириш мумкин бўлмайди. Ҳуқуқий тартибга солиш жараёнига унинг якунловчи босқичида (айрим ҳолларда ҳуқуқий муносабатлар юзага келганида ҳам) **ҳуқуқни қўллаш** қўшилади.

Биринчидан, айрим нормаларни амалга ошириш механизмида давлатнинг иштироки назарда тутилади. Бу, аввало, мулкӣ неъматларни давлат томонидан тақсимлаш назарда тутилган нормалардир. Масалан, пенсия ҳуқуқини амалга ошириш ижтимоӣ таъминот органи комиссиясининг айрим фуқарога пенсия тайинлаш тўғрисидаги қарорини зарур элемент сифатида ўз ичига олади. Давлат ер фондидан ер участкаси ажратиш тегишли давлат органининг алоҳида ҳокимият қарорини талаб қиладӣ. Шу тартибда, яъни алоҳида ҳокимият қарори чиқариш йўли билан фуқаролар ва ташкилотларга давлат мулкига кирувчи ер участкалари ажратилади.

Иккинчидан, давлат аппарати доирасида давлат органлари ва мансабдор шахслари ўртасидаги ўзаро алоқалар асосан ҳокимият ва бўйсунӣш хусусиятига эга бўлади. Мазкур ҳуқуқий муносабатлар зарур элемент сифатида ҳокимият қарорларини, яъни ҳуқуқни қўллаш ҳужжатларини (масалан, Президентнинг вазирни лавозимдан олиш тўғрисидаги фармонини) ўз ичига олади.

Учинчидан, ҳуқуқ ҳуқуқ тўғрисида низо чиққан ҳолларда қўлланилади. Агар тарафлар ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятлари хусусида бир тўхтамга кела олмасалар, улар низони ҳал қилишни сўраб ваколатли давлат органига мурожаат этадилар (масалан, ташкилотлар ўртасидаги низоларни хўжалик судлари кўриб чиқади).

Тўртинчидан, ҳуқуқни қўллаш содир этилган ҳуқуқбузарлик учун юридик жавобгарлик чорасини аниқлаш, шунингдек тарбиявий, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш учун зарур.

Шундай қилиб, **ҳуқуқни қўллаш** – бу ваколатли органлар ва шахсларнинг юридик иш бўйича юридик фактлар ва муайян ҳуқуқий нормалар асосида алоҳида қарорни тайёрлаш ва қабул қилиш борасидаги ҳокимият фаолиятидир.

3-§. Ҳуқуқни қўллаш – ҳуқуқни амалга ошириш шакли сифатида

Ҳуқуқни қўллаш ҳуқуқий тартибга солишнинг ўз аҳамиятига кўра ҳуқуқ ижодкорлигидан кейин иккинчи ўринда турувчи муҳим омили. Алоҳида қарорлар юридик нормаларни ҳаётга татбиқ этиш-ни таъминловчи, уларни ўз ҳукми билан мустаҳкамловчи юридик кучга эга бўлади ва ҳуқ-атворнинг қонунийлиги мезони бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳуқуқни қўллаш қуйидаги белгиларга эга:

- 1) давлат ҳокимиятини амалга ошириш ваколати берилган органлар ёки мансабдор шахслар томонидан амалга оширилади;
- 2) индивидуал хусусиятга эга бўлади;
- 3) муайян ҳуқуқий оқибатлар – субъектив ҳуқуқлар, мажбуриятлар, жавобгарликни белгилашга қаратилади;
- 4) махсус назарда тутилган процессуал шаклларда амалга оширилади;
- 5) алоҳида юридик қарор чиқариш йўли билан якунланади.

Ҳуқуқни қўллаш ҳуқуқни амалга оширишнинг бош функцияси – ҳуқуқий тартибга солиш жараёнида *давлат мажбурловидан* фойдаланган ҳолда юридик таъминлаш фаолиятининг зарурлигини ифодалайди. Ҳуқуқни қўллаш бўйича махсус фаолиятга бўлган эҳтиёж асосан давлат мажбурловидан фойдаланиш зарурати билан белгиланади. Ҳуқуқ соҳасида давлат мажбурлови қонунийлик режими шароитида ўз-ўзидан амалга киритилмайди. Ҳуқуқий нормалар давлат мажбурловини қўллаш имкониятинигина назарда тутди. Амалда у ваколатли органлар томонидан қўлланилиши лозим. Бу органлар давлат мажбурлов чораларидан фойдаланишнинг қонунийлиги, ўринлилиги ва мақсадга мувофиқлигини текширишлари, зарур ҳолларда қонунда назарда тутилган доирада уларни муайянлаштиришлари, уларни қўллаш тартибини белгилашлари, яъни *индивидуал-ҳуқуқий тартибга солишни* амалга оширишлари шарт.

Бинобарин, ҳуқуқни қўллаш ҳуқуқий тартибга солиш жараёнида (қатъий қонунийлик шароитида) давлат мажбурловини амалга оширишнинг бирдан-бир йўли ҳисобланади. Бу ҳуқуқни амалга оширишнинг ҳуқуқни қўллаш қўшиладиган барча шакллари – фойдаланиш, риоя этиш ва бажаришга тааллуқлидир.

Ҳуқуқий тартибга солишни таъминловчи фаолиятни ва шу муносабат билан давлат мажбурловининг қўлланилишини белги-

ловчи ҳақиқий ҳолатлар қаторига, одатда, қуйидагилар киради: а) субъектив ҳуқуқни амалга оширишга монелик қилувчи ҳолатларнинг мавжудлиги, юридик мажбуриятларни бажармаслик; б) юридик жавобгарликка тортишни талаб қилувчи ҳуқуқбузарлик.

Ҳокимиятнинг қонунчилик ва ижро тармоқларига мансуб ҳокимият органлари ёзилган ҳуқуқ нормаларига асосан иш кўришлари лозим. Ҳуқуқни қўллаш – ҳуқуқ ижодкорлиги ёки маъмурий органларнинг давлат-ҳокимият ваколатларига асосланган юридик нормаларни ҳаётга татбиқ этиш борасидаги ҳаракатлари. Бу ерда ҳуқуқий тизимларнинг ўзига хослигига қараб муҳим хусусиятлар мавжуд бўлса-да (аввало, англосаксон гуруҳига кирувчи умумий прецедент ҳуқуқи тизимлари тўғрисида сўз юритилмоқда), бироқ ҳуқуқни қўлловчи орган ёзилган ҳуқуқнинг давлат томонидан белгиланган ёки қабул қилинган (тасдиқланган) амалдаги юридик нормалари билан иш кўради.

Ҳуқуқни қўллаш фаолияти – ҳуқуқни қўллашга доир ҳужжатларда ифодаланган асосий ва ёрдамчи хусусиятга эга ҳар хил ҳуқуқни қўллаш ҳаракатлари тизимидан иборат ҳуқуқни қўллашнинг ташкилий ифодаси. Бу ерда «юридик ишни ҳал қилиш», «алоҳида давлат-ҳокимият қарори» ва «ҳуқуқни қўллашга доир ҳужжат» тушунчаларининг маъноси ўртасида мавжуд фарқларни ҳисобга олиш лозим. Кўрсатилган тушунчаларнинг биринчиси – якунловчи ҳуқуқни қўллаш ҳаракатини қамраб олса, иккинчиси – ҳуқуқни қўллаш натижасига ишора қилади, учинчиси эса – юридик ишни ҳал қилиш натижасини ифодалайди, яъни юридик ҳужжат ҳисобланади.

XVI бoб. ХУҚУҚ НОРМАЛАРИНИ ШАРҲЛАШ

1-§. «Хуқуқ нормаларини шарҳлаш» тушунчаси ва моҳияти

Ҳар бир ҳуқуқ нормаси маълум бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар кўп бўлса-да, аммо уларнинг ҳаммаси ўзига хос жиҳатларига ҳам эгадир.

Ҳуқуқ нормалари умумий ва мавҳум хусусиятга эга бўлиб, кенг доирадаги субъектлар ва турли вазиятларга нисбатан амал қилади. Ҳуқуқ нормаларини қўллашда уларнинг мазмун-моҳиятини тушуниб олиш, тушунтириб бериш борасида кўплаб саволларга жавоб топишга тўғри келади. Уларга жавобни фақат ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш орқали олиш мумкин бўлади. Шарҳлаш жараёнида ҳуқуқ нормаларининг умумий ва мавҳум хусусиятлари, шунингдек муайян вазиятдаги ҳуқуқий ихтилоф ойдинлашади.

Ҳуқуқни шарҳлаш масаласи замонавий ҳуқуқшуносликнинг энг долзарб мавзуларидан бири бўлиб, махсус юридик категория сифатида алоҳида маънога эга. У ҳуқуқнинг амал қилишини ифодаловчи ҳуқуқий категориялар тизимида махсус ўрин эгаллайди. Ҳуқуқ нормасининг мазмуни тегишли ижобий ҳуқуқ манбаида мустаҳкамланади. Ҳуқуқни қўллашда унинг умумий маъноси тегишли тарзда муайян ҳаётий шарт-шароитга нисбатан аниқлаштирилади. Бу жараён ҳуқуқни шарҳлаш орқали амалга оширилади.

Ҳуқуқ нормасини ҳуқуқий муносабатларга татбиқ этишдан аввал унинг маъно ва мазмунини тўғри англаш лозим. Бу эса уни қўлловчидан тегишли юридик малака талаб қилади. Шу боис ҳуқуқий нормаларни амалда тўғри татбиқ этиш учун кўпинча уларни шарҳлаш, изоҳлаш зарур бўлади.

Умуман олганда, «шарҳлаш» тушунчаси инсоният томонидан яратилган турли моддий ва номоддий нарсаларни изоҳлашни англатади. Жумладан, моддий маданият объектлари бўлган санъат асарларини шарҳлаш ёки ёзма манбалар матнини талқин этиш бунга мисол бўла олади. Ёзма ҳуқуқий манбалар матнини изоҳлаш «ҳуқуқни шарҳлаш» ибораси орқали ифодаланади.

«Шарҳлаш» – лотинча «interpretation» иборасидан олинган бўлиб, уни кенг ва тор маънода талқин этиш мумкин. Шарҳлашни

кенг маънода тушунишда, табиий ёки ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришга қаратилган ҳар қандай билиш жараёни назарда тутилади. Тор маънода эса – сўзлар, иборалар, формула ва рамзларни, яъни табиий ёки сунъий тил белгиларини аниқлаштиришни англатади.

Ижтимоий фанларда «*шарҳлаш*» атамаси – «талқин қилиш», «изоҳлаш», «тушунтириш» каби сўзларнинг синоними тарзида қўлланилади.

«Ҳуқуқни шарҳлаш» тушунчаси адабиётларда турлича талқин этилади. Баъзи бир муаллифлар, ҳуқуқни шарҳлаш деганда – фақат ҳуқуқ нормаси мазмунини аниқлаб олишни тушунсалар, бошқалар эса, ҳуқуқий норма мазмунини тушунтиришни шарҳлаш деб ҳисоблайдилар. Учинчи ёндашув тарафдорларининг фикрича, ҳуқуқни шарҳлаш – ҳуқуқ мазмунини ҳам аниқлаш, ҳам тушунтириб беришдан иборат. «Ҳуқуқни шарҳлаш» тушунчасини идрок этишда дастлабки икки ёндашувда бир томонламаликка йўл қўйилади. Аслида, *шарҳлаш* – ҳуқуқ мазмунини аниқлаш ва уни тушунтириб беришдан иборат мураккаб ижодий жараён бўлиб, ҳар икки жиҳатнинг ягоналигида намоён бўлади.

Ҳуқуқни шарҳлашнинг икки жиҳати қуйидагилардан иборат:

1. Ҳуқуқнинг маъносини аниқлаш ва тушуниш, яъни шахснинг ҳуқуқ нормасини англаш ва ўрганиш жараёнидир. Бунда шахс ҳуқуқ ҳақидаги дастлабки тасаввурга эга бўлади, у ҳақидаги мавжуд маълумотларни ўзлаштиради.

2. Ҳуқуқ нормасининг мазмунини тушунтириб бериш – ваколатли давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мужассамланган давлат иродасини ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа иштирокчиларига баён этиш ва тушунтиришга қаратилган махсус фаолиятидир.

«Шарҳлаш – тушунтириш» фаолияти шарҳловчи шахс «ўзи учун» ҳуқуқ мазмунини аниқлаб олганидан сўнггина амалга оширилиши мумкин. Тушунтириш, *биринчидан* изоҳлашнинг ақлий жараёни сифатида, *иккинчидан*, ҳужжатни (қарор, йўриқнома ва ҳ.к.) таҳлил этиш кўринишида намоён бўлади. Тушунтиришнинг мақсади – шарҳланаётган нормаларнинг мазмунини ёритиш, ҳуқуқ талабларини аниқлантириш йўли билан уларнинг мазмунини оғзаки ёки ёзма талқин этишдан иборат.

Тушунтиришнинг ташқи кўринишидан қатъи назар, у ҳуқуқий нормаларни мазмунига кўра муҳокама қилиш ва баҳолашни ўз

ичига олади. Бу муҳокама ва баҳолашлар шарҳланаётган нормаларнинг мазмунига қўшимча аниқликлар киритишнинг асосий усулидир. Юрист – амалиётчилар давлат органлари томонидан чиқарилган шарҳлаш ҳужжатларидан тез-тез фойдаланадилар. Ваколатли органлар томонидан чиқариладиган бу турдаги тушунтиришлардан фойдаланиш ҳуқуқий нормаларни тўғри қўллашнинг шarti ҳисобланади.

Шундай қилиб, *ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш* деганда, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат ташкилотлари ва алоҳида фуқароларнинг ҳуқуқ нормалари мазмунини аниқлашга, уларда ифодаланган давлат ҳокимияти иродаси мазмунини тушунтириб беришга қаратилган махсус фаолияти тушунилади.

Шарҳлаш энг умумий ва мавҳум табиатга эга бўлган ҳуқуқ нормаларини, жамиятда вужудга келувчи алоҳида муносабатларга татбиқ этиш эҳтиёжи туфайли юзага келади.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормаларини, айниқса, юксак норматив умумлашганлик даражаси билан ажралиб турувчи нормаларни амалга оширишда, уларни айрим олинган алоҳида ҳодисага нисбатан қўллашда бу нормаларни шарҳлаш зарурати юзага келади. Ҳуқуқни шарҳлаш натижасида унинг мазмуни, ижтимоий вазифаси, амалий аҳамияти аниқланади, англаб етилади ва тушунтириб берилади.

Шарҳлашнинг мақсади қонун чиқарувчи органнинг ҳуқуқ нормасида мужассамлашган иродасини, ушбу норма билан боғлиқ деб ҳисоблаган тасаввурлар ва тушунчаларни ифодалашдан иборат. *Шарҳлашнинг асосий вазифаси* қонун чиқарувчи орга қонунчилик ҳужжатида баён этган қонуннинг мазмунини очиб беришдир. Ҳуқуқнинг мазмунини аниқлаш шарҳлашнинг махсус усул ва йўллари қўллаш орқали амалга оширилади. Қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар матнидаги сўз ва ибораларни грамматик, мантиқий ва юридик жиҳатдан талқин этиш шарҳловчи субъектдан ижодий ва илмий ёндашувни талаб қилади. Ҳуқуқни шарҳлашнинг амалий аҳамияти кўпроқ суд, прокуратура, ички ишлар органлари каби ҳуқуқни қўллаш фаолияти билан шуғулланувчи давлат органлари учун муҳимроқдир, зеро, улар кундалик фаолиятида ҳуқуққа оид масалалар билан бевосита шуғулланади ҳамда ҳуқуқ нормаларини тўғри татбиқ этилиши учун масъулдирлар.

Шундай қилиб, *ҳуқуқни шарҳлаш* – ҳуқуқнинг мазмуни, мақсади, ижтимоий вазифаси, амалий аҳамиятини аниқлаш ва тушунтиришга қаратилган фаолиятдир.

Юқоридагиларни умумлаштириб, қуйидаги таърифни беришимиз мумкин: ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш ҳуқуқ ижодкорлиги субъектларининг ҳуқуқ нормасида ифодаланган норматив тарзда тартибга солувчи умумий иродасининг мазмунини англаш ва тушунтириб беришга йўналтирилган кўп қиррали ва мураккаб ижодий-таҳлилий жараёндир¹.

2-§. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш усуллари

Ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш ўрганилаётган ҳодиса тўғрисида объектив ва илмий асосланган ҳулоса чиқаришга кўмаклашадиган, ҳаёт синовидан ўтган усуллар орқали амалга оширилади. Ҳуқуқни шарҳлаш усуллари орқали шарҳловчи субъект ҳуқуқ нормаси ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилади ва у ҳақида батафсил маълумотлар тўплайди, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларига етказди. Ҳуқуқни шарҳлаш усуллари яхши билиш ҳуқуқ нормаларининг мазмунини тўғри англаш ва тушунтиришга ҳамда ушбу нормаларни келажақда татбиқ этишга хизмат қилади.

Шарҳлаш усуллари – шарҳловчи субъект томонидан ҳуқуқий қоидалар мазмунини аниқлантириш мақсадида, билишнинг илмий тафаккурга асосланган махсус йўллариدير.

Юридик адабиётларда шарҳлашга икки хилда: *статик ва динамик* ёндашув фарқланади: *статик ёндашувда* шарҳловчи субъект ҳуқуқнинг барқарорлигини сақлашга ҳаракат қилади; *динамик ёндашувда* шарҳловчи ҳуқуқнинг мазмунини ёритишда уни кўпроқ ҳаётий воқеликка яқинлаштиришга интилади.

Ҳуқуқни шарҳлаш усуллари бир-бирини тўлдиради ва қўллаб-қувватлайди. Агар ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш усуллари биргаликда фойдаланилса, ҳуқуқ нормаларини татбиқ этиш жараёнида ижобий натижалар беради. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш бир қатор махсус усуллар ёрдамида амалга оширилади. Ҳуқуқни шарҳлаш усуллари орқали ҳуқуқий нормаларнинг турлари ва уларнинг мазмунини, ҳуқуқ нормасини ифодалаш тили ва ҳуқуқ нормасини ҳуқуқ тизимида тутган ўрнини тушуниб олиш мумкин.

Ҳуқуқ нормаларининг моҳияти ва ижтимоий аҳамиятини аниқлаш учун шарҳловчи субъектлар қуйидагиларни:

¹ Тастанбекова Г.С. Ҳуқуқни шарҳлаш: Ўқув қўлланма. – Т., 2016. – Б.12.

- ҳуқуқ нормасининг ўзини;
- унинг ҳуқуқий алоқаларини – ҳуқуқ нормасининг бошқа юридик қоидалар ва принциплар билан ўзаро алоқаларини;
- унинг ижтимоий воқелик билан бўлган бошқа алоқаларини тадқиқ этади.

Ҳуқуқшунослик фанида ҳуқуқни шарҳлашнинг қуйидаги усуллари фарқланади: *грамматик (филологик) шарҳлаш; тизимли (системали) шарҳлаш; тарихий-сиёсий шарҳлаш; мантиқий шарҳлаш; телеологик шарҳлаш; махсус юридик шарҳлаш.*

Грамматик шарҳлаш («тил бўйича», «филологик» каби иборалар билан ҳам ифодаланади) ҳужжат матнини морфологик ва синтактик тузилишини аниқлашга қаратилган махсус усулдир. Ушбу усул ёрдамида айрим сўзлар ва атамалар, бутун гаплар, гаплар гуруҳининг грамматик маъноси аниқлаштирилади. Бунда норматив-ҳуқуқий ҳужжатда қўлланилган от, сифат, сон каби гап бўлаклари, келишиқ қўшимчалари, феълларнинг шахси ва турлари; ишлатилган боғловчилар, тиниш белгилари ва шу кабиларнинг аҳамияти ўрганилади.

Грамматик шарҳлашда норматив ҳужжатдаги ҳар бир сўз ўрганилади, сўзнинг асосий аҳамияти, маъноси, грамматик шакли аниқланади. Қонунчиликда ишлатиладиган махсус атамаларни тадқиқ қилиш ҳуқуқ нормаларини шарҳлашда алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Айрим сўзлар ва атамаларнинг маъноси аниқланганидан сўнг норма орқали ифода этилган гаплар маъноси, уларнинг умумий грамматик, этимологик ва луғавий тузилиши ўрганилади. Грамматик шарҳлаш натижасида ҳуқуқий норманинг матнида ифодаланган мазмуни аниқланади.

Грамматик шарҳлашда қуйидагиларга эътибор берилади:

- «шарҳлашнинг олтин қоидаси» – қонуннинг бирор-бир моддасини шарҳлаш жараёнида ҳамма учун тушунарли бўлган, адабий тилдан фойдаланиш лозим;
- қонун чиқарувчи орган қонуннинг матнида адабий тил меъёрларидан четга чиққан бўлса, шарҳлаш жараёнида ҳам худди шундай изоҳлаш лозим;
- ҳуқуқ нормасини шарҳлашда бир соҳага тааллуқли иборани иккинчи бир тааллуқли бўлмаган соҳада ишлатиш тақиқланади;
- агар қонун матнидаги ибора мазмуни аниқ ифодаланмаган бўлса, уни шарҳлашда ҳуқуқшунослик фани ва амалиётида кенг қўлланилаётган сўзлардан фойдаланиш лозим;

– агар қонун бирор-бир иборани турли маънода тушунишга «рухсат» бермаса, уни ҳар хил талқин этиш мумкин эмас;

– турли ибораларни асоссиз равишда бир маънода қўллаш тақиқланади;

– қонуннинг бирор-бир сўзини ортиқча ибора сифатида талқин қилишга йўл қўймаслик керак¹.

Ҳуқуқий нормани тизимли (системали) шарҳлаш – ҳуқуқий норманинг мазмуни бошқа нормалар билан ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, мазкур ҳуқуқий норманинг норматив-ҳуқуқий ҳужжат, ҳуқуқ институти, ҳуқуқ тармоғида тутган ўрни ва аҳамияти аниқланади. Тизимли шарҳлаш ёрдамида нормалар ва ҳужжатлар ўртасидаги зиддиятлар (коллизиялар) аниқланади ва бартараф этилади.

Тизимли шарҳлаш усулида шарҳловчи субъект томонидан, *биринчидан*, ҳуқуқ нормасининг ҳуқуқ тизимидаги ўрни аниқланади (ҳуқуқ соҳаси, институти), *иккинчидан*, шарҳланаётган ҳуқуқ нормаси билан, мазкур норма татбиқ этилиши назарда тутилаётган аниқ ҳаётий муносабат ўртасида мантиқий боғлиқлик борлиги аниқланади, *учинчидан*, эса шарҳланаётган норманинг мазмунини билишга эришилади.

Тизимли шарҳлаш расман бекор қилинмаган, бироқ амалда бошқалари билан алмаштирилганлиги сабабли аҳамиятсиз, фойдаланилмай қолган нормаларни ҳам аниқлаш имконини беради. Нормаларнинг ўзи мансуб бўлган ҳуқуқ тармоғининг умумий қисми билан алоқалари, тизимли шарҳлаш вақтида ҳисобга олиш зарур бўлган ҳолатлардан биридир. Бундай алоқани кўриб чиқиш, талқин қилинаётган норманинг маъносини ҳар томондан аниқлаштириш ва кенгроқ очиш, унинг умумий йўналтирилганлигини англашга имкон беради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 615-моддасида ижара шартномасини бекор қилиш тартиби мустаҳкамланган. Шартномани бекор қилишнинг асослари Фуқаролик кодексининг 382-моддасида ҳам белгиланган. Ижара шартномаси бекор қилиниши чоғида ушбу моддалар бир-бири билан солиштирилиб, ижара шартномасини бекор қилиш масаласи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 615-моддаси билан ҳал этилади.

Бунинг учун қуйидаги махсус қоидалардан фойдаланилади:

¹ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М.Н.Марченко. Т. 2. Теория права. – М., 1998. – С. 328-329.

биринчидан, умумий ва махсус нормаларнинг алоқадорлиги (махсус қонунлар муайян фактга тегишли умумий қонун ҳаракатларини бекор қилади, яъни махсус қонун нормалари мавжуд бўлган тақдирда, умумий қонун нормалари қўлланилмасдан, махсус қонун нормалари қўлланилади. Демак, махсус нормалар умумий нормаларнинг ҳаракат фаолиятини чеклайди);

иккинчидан, ҳавола этувчи моддаларнинг алоқадорлиги (ҳавола этувчи моддалар шарҳланаётган моддаларни аниқлаштириш учун мўлжалланган ёки мазкур норманинг моҳиятини ёритиш учун ҳавола этилаётган моддаларга мурожаат қилинади);

учинчидан, агар турли органлар томонидан чиқарилган ҳуқуқий нормаларнинг қарама-қаршилиги аниқланса, юқори турувчи органлар томонидан қабул қилинган нормага асосланиш лозим;

тўртинчидан, агар бир хил юридик кучга эга бўлган икки норманинг бир-бирига зидлиги аниқланса, у ҳолда норма қабул қилинган вақт эътиборга олинади ва кейинги қабул қилинган нормага асосланиши лозим.

Тарихий-сиёсий шарҳлаш усулида қонун чиқарувчи орган белгилаган ҳар бир норманинг мақсади ва маъносини аниқроқ тушуниб олиш учун, шарҳланаётган норма қабул қилинаётган пайтда юзага келган ижтимоий-сиёсий шароит инобатга олинади.

Тарихий-сиёсий усулда шарҳлашда татбиқ этилаётган ҳуқуқий норманинг мазмуни қандай тарихий шароитда, давлатнинг қайси органи томонидан, қандай мақсадда қабул қилинганлиги аниқланади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган таҳририда 89-модданинг мазмуни қуйидагича эди: «Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро ҳокимият бошлиғидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти айна вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади». Ушбу қоида Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, ўтиш даврида мамлакатда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий барқарорликни, фуқаролар тинчлиги ва фаровонлигини таъминлашда мустаҳкам замин бўлди.

Мамлакатимизда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши, ҳокимиятлар тақсимланиши принципини янада чуқурлаштириш, олий ҳокимият органлари тизимида рўй берган муҳим ўзгаришлар туфайли мазкур қоида тадрижий равишда ўзгариб

борди. Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига тузатишлар киритиш тўғрисида (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига)» конституциявий қонуни билан Конституциянинг 89-моддасига қуйидагича тузатишлар киритилди: «Ўзбекистон Республикасининг Президенти **давлат бошлиғидир** (таъкид муаллифники) ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди»

Шарҳланаётган норманинг тарихий келиб чиқиш шартлари, яъни ҳуқуқий норма маъносининг қабул қилиниши тарихига мурожаат қилиш орқали уни ҳуқуқий тартибга солиш тизимида киритишдан кўзланган мақсад аниқланади. Шарҳлашнинг тарихий-сиёсий усулида норматив ҳужжатнинг матни билан бирга тарихий ҳужжатлар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳасининг муҳокама қилиниши ва қабул қилиниши билан боғлиқ материаллар, бундай ҳужжатлар чиқарилиши вақтидаги урф-одатлар, юридик амалиётнинг илмий шарҳлари ва бошқа шу каби қўшимча манбалардан фойдаланилади. Шарҳловчи субъект ҳаёлан ҳуқуқий норманинг ҳаётга кириб келишига сабаб бўлган тарихий шароитларга қайтиб, ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муҳитни ўрганиб чиқади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ходимлари учун тарихий-сиёсий шарҳлаш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, шу фаолият давлат манфаатлари билан, уларни ҳимоя қилиш билан узвий боғлиқ. Шунинг учун қонун чиқарувчи органнинг сиёсий мақсадини тушуниш, унинг тарихини билиш ишнинг сифатли ва муайян мақсадга қаратилган бўлишига ёрдам беради.

Шарҳлашнинг тарихий-сиёсий усули, масалан, маъмурий, фуқаролик ёки интизомий ҳуқуқбузарлик чегарасида бўлган жиноий ишларни текширишда катта аҳамият касб этади. Терговчи ҳуқуқбузарликнинг таркибини таҳлил қилиб ва ҳуқуқий сиёсатнинг замонавий талабларини ҳисобга олиб, иш бўйича қонунлар доирасида мақсадга мувофиқ қарор қабул қилиш имкониятига эга бўлади. Шу билан у ҳуқуқий норманинг мақсадга эришишини таъминлайди.

Мантиқий шарҳлаш – тафаккур жараёни бўлиб, ҳуқуқни талқин этаётган шахс шарҳлашнинг бошқа усулларида мурожаат этмасдан фақат мантиқ усуллари ёрдамида ҳуқуқ нормасини изоҳлаш усулидир. Бунда ҳуқуқий норманинг матнидаги ифодалар,

тушунчалар бир-бири билан ички мутаносиблиги ва мантикий жиҳатдан узвий боғланганлигига эътибор берилиб, ҳуқуқий норманинг мазмуни аниқланади. Мантикий усул ҳуқуқий ҳолатларни билишда формал ва диалектик мантиқ воситаларидан фойдаланишни тақозо этади. Бунда шарҳлашнинг объекти норматив-ҳуқуқий ҳужжат ички қисмларининг ўзаро алоқадорлиги ҳисобланади. Мантикий шарҳлашнинг *мақсади* ҳуқуқ нормаларининг мазмунини мантиқ қонуниятлари ва принципларига таянган ҳолда тушунтиришдан иборат бўлади.

Мазкур шарҳлаш усули ёрдамида ҳуқуқ нормасининг мазмуни мантикий жиҳатдан қайта шакллантирилади, тушунчаси мантикий таҳлил қилинади. Уларнинг ҳажми, белгилари ва алоқалари аниқланади. Ҳуқуқий қоида ҳаётий ҳолатга яқинлаштирилади, шунингдек, ўхшаш ва қарама-қарши жиҳатлар ўрганиб чиқилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 30-моддасида «спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини суиистеъмол қилиш натижасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўяётган фуқаронинг муомала лаёқати суд томонидан фуқаролик-процессуал қонунда белгиланган тартибда чеклаб қўйилиши мумкин»лиги белгиланган. Мазкур қоида талабига кўра, спиртли ичимликлар ёки гиёҳвандлик воситаларини суиистеъмол қилиб, ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўяётган фуқаронинг муомала лаёқати суд томонидан чекланмаса, у мантиқан муомала лаёқатига эга, деб ҳисобланади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни *телеологик (мақсадли) шарҳлаш* уларни чиқаришдан кўзланган бевосита, яқин келажакдаги, пироварддаги мақсадларни белгилашга қаратилган бўлади.

Телеология, яъни мақсадга мувофиқлик ва ҳаётдаги мақсадлар тўғрисидаги таълимотга мувофиқ, ҳуқуқ ва унинг айрим таркибий қисмлари тизимли ҳодиса сифатида аниқ мақсадга йўналтирилгандир.

Телеологик шарҳлаш қонун қандай мақсадни кўзлаганлиги билан боғлиқ ҳолда унинг маъносини аниқлашдир. Норма ва уни амалга оширишнинг объектив оқибатлари билан алоқаси телеологик шарҳлашни мустақил усул сифатида ажратиб кўрсатиш учун асос бўлади. Телеологик шарҳлаш жараёнида турли қўшимча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга, биринчи навбатда, расман талқин қилинган ҳужжатларга ҳам мурожаат қилиниши мумкин. Ҳуқуқнинг

барча субъектлари телеологик шарҳлаш субъектлари бўлиши мумкин. Ҳуқуқ субъектларининг ижтимоий-ҳуқуқий онги ҳуқуқ нормасини унинг мақсади бўйича шарҳлашнинг муҳим омили ҳисобланади.

Телеологик шарҳлашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, барча билимлар ва улардан фойдаланиш усуллари норманинг бевосита мазмунидан (мақсадидан) четга чиқиш билан боғлиқ бўлади. Мазкур усулда билиш воситаси сифатида мантиқ қонунларидан, тизимли объектлар тўғрисидаги фан қонунларидан, махсус юридик билимдан, тарих ва шу кабилардан фойдаланилади.

Махсус юридик шарҳлашда махсус атамалар, қонунчиликда қўлланилган юридик техника воситалари ва қонун чиқарувчи органнинг хоҳиш-иродасини ифодалаш усуллари таҳлил қилинади. Қонун чиқарувчи органнинг ҳуқуқ нормаларида акс эттириладиган хоҳиш-иродаси нафақат умумий истеъмолдаги сўзлар орқали, балки махсус юридик атамалар ёрдамида ҳам ифода этилади. Бунда турли техник-юридик воситалар ва усуллардан фойдаланилади, ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳар хил усуллари қўлланилади. Шарҳловчи шахс ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятларини, юридик конструкцияни, тартибга солиш усули ва бошқа шу кабиларни ҳисобга олиши керак.

Юқорида зикр этилган шарҳлашнинг усуллари ҳуқуқий норманинг мазмунини тўлақонли ёритишга катта ёрдам беради.

3-§. Ҳуқуқни шарҳлашнинг турлари

Ҳуқуқни шарҳлашнинг турлари тўғрисидаги масала ҳуқуқни тушунтириш фаолиятининг натижалари ва шарҳлаш ҳужжатларининг юридик табиатига оид масалалар жумласига киради. Ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини тушунтиришнинг муайян натижалари шарҳланаётган ҳужжатлар ҳисобланади. Уларнинг амалиёт учун юридик аҳамияти шарҳлаш субъектларининг ваколатларидан келиб чиқади. Ҳуқуқий нормаларни шарҳлашда шарҳловчи субъектларнинг роли катта.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш ваколатига эга бўлган субъектлар қуйидагилардан иборат: давлат ҳокимияти вакиллик органлари, давлат бошқаруви органлари, суд органлари, прокуратура ва бошқа органлар, жамоат бирлашмалари,

мансабдор шахслар ва фуқаролар. Мазкур субъектлар ҳуқуқий нормаларни шарҳлаганда уларнинг мазмунини тўғри тушуниб, ҳуқуқий нормаларни ҳаётга татбиқ этади.

Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш уни амалга оширадиган субъектига қараб икки турга бўлинади:

расмий шарҳлаш;

норасмий шарҳлаш.

Расмий шарҳлаш — қонун билан шарҳлаш ваколати берилган давлат органлари томонидан амалга ошириладиган шарҳлаш бўлиб, у ҳамма учун умуммажбурий аҳамият касб этади. Шарҳланаётган ҳуқуқ нормаларининг умуммажбурийлиги шарҳлаётган субъектнинг ҳолатига, ҳуқуқий мақомига боғлиқ бўлади.

Юриспруденцияда расмий шарҳлаш шартли равишда *норматив (умумий) ва казуал* турларга бўлинади.

Норматив шарҳлаш умумий характерга эга бўлиб, унинг натижалари ҳуқуқни қўллашда мажбурий аҳамиятга эга. Норматив шарҳлаш янги ҳуқуқий нормаларни яратмайди, балки ҳаракатдаги ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини тушунтиради. Бундай шарҳлаш натижалари ҳуқуқни татбиқ этиш жараёнида умумий қоида сифатида қабул қилинади, чекланмаган миқдорда ҳаётда вужудга келувчи ижтимоий муносабатларга қўлланади ҳамда ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг кенг доирасига тааллуқли бўлади. Норматив шарҳлаш таркибида **аутентик (муаллифлик)** ва **легал (рухсат берилган)** шарҳлаш фарқланади.

Аутентик шарҳлаш норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган орган томонидан шарҳлаш (масалан: қабул қилинган қонунга парламент томонидан берилган шарҳ). Аутентик — ҳақиқийликни, дастлабки манбаларга асосланганликни назарда тутди. Юридик адабиётларда аутентик шарҳ муаллифлик шарҳи ҳам деб аталади. Ўзбекистон Республикасида аутентик шарҳлаш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, унинг палаталари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари, халқ депутатлари вилоятлар, туман ва шаҳар Кенгашлари, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар ҳокимларига ўзлари қабул қилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бўйича берилган.

Ҳуқуқий амалиётда норматив шарҳлашнинг алоҳида тури ҳисобланган **легал (рухсат берилган)** шарҳлаш ҳам мавжуд. Легал шарҳлаш қонун билан бундай ваколат рухсат этилган орган томонидан

амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 109-моддаси 4-қисмига асосан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди Конституция ва қонун нормаларига шарҳ берадиган ягона органдир.

Бу шарҳлаш легал норматив бўлиб, барча давлат органлари, корхоналар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Казуал шарҳлаш умуммажбурий характер касб этмайдиган, балки ҳуқуқий нормани аниқ ҳодиса, ҳаётий ҳолатга қўллаш учун кўзланган расмий талқин этишдир. *Казус* – ҳодиса, ҳаётий факт. Казуал шарҳлаш суд ва бошқа ваколатли органлар томонидан кўрилатган ва ҳал қилинаётган аниқ ишлар бўйича тегишли нормага берилади ва фақат шу иш учун мажбурийдир.

Суд органлари ҳар бир фуқаролик, жиноий, маъмурий ва бошқа ишларни кўраётганда тегишли ҳуқуқий нормалар билан бу ишларни кўриб, ҳал қилиш чоғида ҳуқуқий нормаларни казуал шарҳлайди. Суднинг ҳар бир фуқаролик иши бўйича чиқарган қарори ёки жиноий ишлар бўйича чиқарган ҳукми ҳуқуқий нормани казуал (казус) шарҳлаш асосида амалга оширилади.

Ҳуқуқий нормаларни субъектга кўра шарҳлашнинг иккинчи тури *норасмий шарҳлашдир*. **Норасмий шарҳлаш** – ҳуқуқ мазмунини шундай шарҳлашни назарда тутадик, бунда шарҳлаш махсус ваколат берилмаган органлар ёки шахслар томонидан амалга оширилади, шарҳлаш натижалари мажбурий аҳамият касб этмайди, юридик оқибатларга сабаб бўлмайди. Норасмий шарҳлашнинг аҳамияти, унинг ишонарлилиги, илмий асосланганлиги ҳамда ушбу фаолиятни амалга ошираётган шахсларнинг шахсий обрў-эътиборига боғлиқдир. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳлар, Жиноят кодексига шарҳлар, Фуқаролик кодексига шарҳлар шулар жумласидандир.

Норасмий шарҳлашнинг *оддий, касбий* ва *доктринал* каби турлари мавжуд.

Оддий шарҳлаш ҳуқуқий фаолият соҳасида мутахассис бўлмаган фуқаролар кундалик ҳаётда юзага келадиган ҳуқуққа оид ҳодиса ва ҳаракатларга нисбатан ўзларининг субъектив фикрини билдириши ҳамда ўзининг ҳуқуқий билими даражасида ҳуқуққа оид масаланинг мазмунини аниқлашдир.

Касбий шарҳлаш деганда, кундалик амалиётда хизмат фаолияти нуқтаи-назаридан доимий равишда шуғулланадиган ҳуқуқни муҳофаза

қилувчи органлар ходимларининг мавжуд ҳуқуқ нормаларини мазмун ва моҳиятини ёритишга қаратилган фикри ва мулоҳазалари тушунилади. Касбий шарҳлаш билан асосан судья, прокурор, терговчи, адвокат, нотариус ва бошқа юридик касб вакиллари шуғулланиши мумкин.

Доктринал шарҳлаш деганда, кундалик фаолиятида бевосита ҳуқуқдаги муаммоларга дуч келувчи ва уларни бартараф этиш билан шуғулланувчи мутахассис, юрист-олимларни мавжуд ҳуқуқ нормаларининг моҳиятини ёритиб беришга йўналтирилган изохлари тушунилади. Татбиқ этилаётган нормаларни *илмий (доктринал) шарҳлаш* илмий ходимлар, олимлар, мутахассислар томонидан монографиялар, дарсликлар, маърузалар ва илмий мақолаларда амалга оширилиши мумкин. Бундай шарҳлар илмий характерга эга бўлиб, мажбурий (норматив) аҳамият касб этмайди.

Ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш мақсади қонун чиқарувчи орган назарда тутган ҳуқуқий меъёرنинг маъносини айнан аниқлашдан иборат. Қонун чиқарувчи орган ўз иродасини тил воситаларида ифодалайди. Шунинг учун унинг сўзлар ёрдамида ифодаланган иродаси ҳар доим ҳам унинг ҳақиқий мазмуни билан мос келмаслиги мумкин. Ҳуқуқ нормаси маъносининг бир хиллиги ва тўла аниқлиги шарҳлашнинг натижаси ҳисобланади. Шунга кўра, шарҳлашнинг ҳажмига кўра турлари фарқланади.

Ҳажмига кўра шарҳлаш – қонун чиқарувчи орган ҳуқуқий нормага жо этган ҳақиқий маънони англаш мақсадини назарда тутати. Шарҳлашнинг натижасига кўра *том маънода (айнан)*, *чекланган ва кенгайтирилган шарҳлаш* каби турлари фарқланади.

Ҳуқуқни том маънода шарҳлаш деганда, татбиқ этилаётган ҳуқуқ яратувчи органнинг иродаси билан унинг ҳуқуқий нормада сўзда ифодаланган иродаси бир бўлганда қўлланадиган изохлаш тушунилади. Том маънода шарҳлаш фанда «айнан» шарҳлаш ҳам деб аталади. Бунга мисол қилиб Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 21-моддасини кўрсатиш мумкин. Унда шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганлигидан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир». Шунингдек, ҳуқуқий нормаларни сўзнинг том маъносида шарҳлашга мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 22-моддасини келтириш мумкин. Унда «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқаро-

ларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолат»лаши мустаҳкамланган.

Чекланган шарҳлаш ҳуқуқий норманинг сўзда ифодаланган ва расмийлаштирилган маъноси унинг мантиқий маъноси ва мазмунидан кенг бўлган ҳолларда қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эга» эканликлари мустаҳкамланган. Қонун чиқарувчи орган «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари» ибораси билан фақат вояга етган, муомала лаёқатига эга шахсларни назарда тутди. Ўз-ўзидан маълумки вояга етмаган, руҳий касал шахслар бундай ҳуқуқдан фойдалана олмайдилар.

Кенгайтирилган шарҳлаш қонун нормаси матнининг мазмуни унинг мантиқий маъносидан тор бўлганда қўлланилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасида «Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар», дейилган. Бунда қўлланилган «судья» иборасининг ҳақиқий маъноси кенг тушунилади. Қонун чиқарувчи орган «судья» ибораси орқали фақат судьяларни эмас, шу билан бирга халқ маслаҳатчиларини ҳам мустақиллигини ва фақат қонунга бўйсунишини назарда тутган.

Шундай қилиб, ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш, ҳуқуқ яратувчи органнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мужассамланган иродасининг ҳақиқий ифодаси билан ҳуқуқий норманинг сўзда ифодаланган маъносини аниқлаш ва тушунтириш орқали, ҳуқуқнинг тўлиқ татбиқ этилишига кўмаклашади. Аҳолининг ҳуқуқий нормалар мазмунини теран англашга, уларга қатъий амал қилишга, ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий маданиятнинг юқори савияда бўлишига олиб келади.

XVII бoб. ХУҚУҚИЙ ХУЛҚ-АТВОР, ХУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК

1-§. «Хуқуқий хулқ-атвор» тушунчаси, белгилари ва таснифи

Хуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солиш воситаси сифатида кишиларнинг хатти-ҳаракати ва хулқ-атвориға таъсир этади.

Юридик адабиётларда асосий диққат-эътибор кишилар хулқ-атворининг хуқуққа зид жихатига, яъни хуқуқбузарликка қаратилиб, хуқуқий ҳаракатлар хусусида камроқ фикр билдирилади.

Хуқуқий хатти-ҳаракат деганда, хуқуқ субъектларининг қонунга мос ҳолда ижтимоий – фойдали ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги тушунилади.

Жамиятда кишиларнинг хулқ-атвори турли шаклларда намоён бўлиб, уни ифодаланишига, самарадорлигига, мотивларига, мақсадлари ва оқибатларига қараб турларга ажратиш мумкин. Бу қонунга мос, ижтимоий хатти-ҳаракат бўлиб, юридик шаклдаги қонуний хатти-ҳаракат таъсирида хуқуқ амалда бўлади. Хуқуқий хатти-ҳаракат доираси ва чегараси хуқуқий нормаларининг диспозицияси билан белгиланади. Айнан у хуқуқий тартиботнинг моҳияти ҳисобланади.

Хуқуқий таъсир этиш йўли билан жамият бошқарилади, унинг ҳаёт фаолияти меъёрий тартибга солинади, фуқароларнинг хуқуқ ва мажбуриятлари амалга оширилади.

Хуқуқий хулқ-атворнинг ўзига хос белгилари:

Ижтимоий фойдалилиги – ушбу хатти-ҳаракатлар жамият, шахс ва давлат учун фойдали бўлади ва бирор-бир шахсга зарар келтирмайди;

Ихтиёрийлиги ва онглилиги – жамият аъзоларининг асосий таркиби хуқуқий ҳаракатларни жазо чораларидан кўрқишдан эмас, балки ўз ташаббуслари билан ихтиёрий равишда, хуқуқни ҳурмат қилиш асосида амалга оширади;

Хуқуқ нормаларига мос келиши – шахсларнинг хатти-ҳаракатлари амалдаги хуқуқ нормаларига мос келиши ва ўрнатилган талабларга жавоб бериши, шунингдек, хуқуқ нормалари билан рухсат этилган бўлиши талаб қилинади.

Жамиятда вужудга келадиган ва амалга ошаётган хуқуқий муносабатларнинг асосий қисми ўз асосига кўра, хуқуқий хатти-ҳаракатдан иборатдир.

Ҳуқуқий хатти-ҳаракат жуда кенг маънога эга. У ўз хусусиятига кўра, бир хил эмас.

Ҳуқуқий хатти-ҳаракатнинг шахсни ҳуқуқий тартибга солишига жалб этилиш даражасига кўра тўрт тури мавжуд:

1. Фаол ҳуқуқий хатти-ҳаракат. Бу фуқаролар, мансабдор шахсларнинг кўшимча вақтлари, имкониятлари, шунингдек, моддий воситаларидан келиб чиқиб, ўз ташаббускорлигига таянган ҳуқуқий фаолиятидир. Шахснинг ҳуқуқий фаоллиги – давр талаби. Ҳуқуқий фаолликнинг намоён бўлиш шакллари турлича. Бу сидқидилдан фаол хизмат қилиш, сиёсий партия, жамоат уюшмаларининг шаклланиши ва ишида қатнашиш, қонун лойиҳалари муҳокамасида бевосита иштирок қилиш, давлатнинг турли тузилмаларида ҳамкорлик қилиш ва шу кабилар.

2. Одатдаги ҳуқуқий хатти-ҳаракат. У фаолликдан фарқ қилган ҳолда, ортиқча харажат ва ҳаракат билан боғлиқ бўлмайди. Бу кишининг доимий хизмат ва бошқа ҳаётий фаолиятидан келиб чиқади ва у, одатда, ҳуқуқий нормалар талабига мос келади. Фуқаролар ушбу хатти-ҳаракат доирасида ўзларининг юридик аҳамиятга молик у ёки бу ҳаракатларини амалга оширадilar. Лекин бу уларнинг фаоллигини ҳуқуқий талаб даражасидан оширишга олиб келмайди. Жамиятда, давлатда ва амалда шахсий ҳаётий фаолиятда у оддий ва зарурий ҳол ҳисобланади. Айнан шунга мувофиқ шахснинг моддий ва маънавий эҳтиёжи қаноатлантирилади.

3. Конформистик (суст) ҳуқуқий хатти-ҳаракат. Фуқаролар ўрнатилган ҳуқуқ нормаларига ижтимоий муҳит таъсирида, яъни ўз сафдошларининг, раҳбарларининг кўзича риоя қилади. Бу ўзининг мустақил фикри билан эмас, балки ҳамма шу ҳаракатни амалга оширганлиги учун у ҳам шуни қилишга мажбур бўлади. Бу тоифа шахслар агар кўпчилик ҳуқуққа зид ҳаракат қилса, у ҳам ҳуқуққа зид ҳаракат қилиши мумкин. Шунингдек, фуқаро ўзига тегишли ҳуқуқ ва эркинликлардан керакли мақсадда фойдаланмаган пайтда содир бўлади. Масалан, фуқаро никоҳдан ўтишда, мулкка эгалик қилишда, сайловларда иштирок этишда сусткашликка йўл қўйиши мумкин. Бундай пайтда шахс ўз манфаатини қаноатлантириш имкониятидан фойдаланмаганлиги натижасида унга нисбатан салбий оқибатлар келиб чиқади. Бу жамиятнинг зарар кўришига олиб келади. Фуқаронинг сустлиги сабабли сиёсий ва ҳуқуқий соҳада, давлат ишларида валюнтаризм келиб чиқади, давлат тизимида халқ таъсири ва жамоатчилик назорати пасаяди.

4. Маргинал ҳуқуқий хатти-ҳаракатда шахс давлат томонидан ўрнатилган жазо тизимидан кўрқиши оқибатида ҳуқуққа риоя қилади. Бу тоифа шахслар ижтимоий фаол ёки одатий ҳуқуқий хатти-ҳаракатни амалга оширмайдилар. Булар кўпроқ эртага озодликдан маҳрум этиладиган бўлса, қийналиши, эркинлигининг йўқолиши ёки ногирон бўлиб қолишдан кўрққанидан ҳуқуққа риоя қилади.

2-§. «Ҳуқуқбузарлик» тушунчаси ва моҳияти

Ҳуқуқбузарлик – бу ҳуқуқ субъектининг айбли, ҳуқуққа зид, жамият, давлат ва шахс манфаатларига зарар келтирувчи қилмишидир.

Ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатлар – ўрнатилган ҳуқуқ талабларини фуқаролар томонидан бажармаслик ёки уларга риоя қилмаслик. Фуқароларнинг ҳуқуққа зид ҳаракатларни амалга ошириши уларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданият даражасига боғлиқдир. Чунки, ҳуқуққа риоя қилмаслик айрим фуқароларнинг қабул қилинган қонунлардан хабардор эмаслиги ёки содир этилган хатти-ҳаракатини ҳуқуққа зид эканлигини билмаслиги, яъни ҳуқуқий саводсизлиги натижасида юзага келади. Чунончи, айрим фуқаролар эса мавжуд қонунларни қабул қилинганлиги ва бусиз мумкин эмаслигини билса-да, шунда ҳам унга риоя қилмайди. Бу каби шахсларнинг ҳаракатида унинг ҳуқуқий маданиятсизлиги кўзга ташланади.

Ҳуқуқ бузилиши шахсга, мулкка, давлатга ёки умуман жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавфли, қонунга қарши ҳаракатдир. Ушбу тушунча ҳуқуқ бузилишининг қуйидаги тўртта муҳим белгисини ўз ичига олади:

1. Ижтимоий хавфлилик – бунда ҳуқуқбузарлик жамиятнинг қадриятларига тажовуз қилади, хусусий ва ижтимоий манфаатларни поймол этади. Ҳуқуқбузарликнинг зарарлиги ёки хавфлилиги шундан иборатки, у жамият ҳаётининг маромига салбий таъсир кўрсатади.

2. Ҳуқуққа хилофлилик – ҳуқуқбузарликнинг иккинчи белгиси. Бу ўринда гап қилмиш оқибатида қонуннинг, муайян ҳуқуқий норманинг бузилиши тўғрисида бормоқда. Бошқача айтганда, ҳуқуқбузар қонунда ёки ҳуқуқ нормасида белгилаб қўйилган таъқиқни бузади. Агар бундай тақиқ бўлмаса, ҳуқуқбузарлик ҳам бўлмайди. Қонун кенгайтирилган ҳолда ёки аналогия бўйича талқин этилиши мумкин эмас.

3. Айблилик – ҳуқуқбузарликнинг учинчи белгиси. Ҳуқуқ нормасини юридик жавобгарликни зиммасига олишга қодир бўлган шахс бузади ва шахс бу ҳаракатни қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этади.

Айб – шахснинг содир этган ҳуқуққа хилоф ҳаракатига ва унинг зарарли оқибатларига руҳий муносабати. Қарийб ҳар доим инсон олдида ҳуқуққа мос ёки ҳуқуққа зид тарзда ҳаракат қилишни танлаш имкони бўлади. Агар у иккинчи йўлни танласа, ҳуқуққа хилоф қилмишни айбли тарзда содир этган, деб ҳисобланади.

4. Жазога сазоворлиги. Бу маълум ҳуқуқбузарлик учун уни содир этган шахснинг ваколатли давлат органи томонидан жавобгарликка тортилишини билдиради. Ушбу жавобгарлик ҳуқуқий норманинг санкциясида ифодаланади.

Ҳуқуқбузарлик таркиби: Ҳуқуқбузарлик юридик факт бўлиб ҳисобланади, у ўз навбатида, қўриқловчи характерга эга бўлган ҳуқуқий муносабатларни юзага келтиради. Ҳуқуқбузарликнинг таркиби муайян (конкрет) ҳуқуқ нормаларини шарҳлашда, унинг мазмунини очиқ беришда ҳамда дунёқараш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эгадир. У ўз ичига тўртта элементни қамраб олади: ҳуқуқбузарликнинг *объекти, субъекти, объектив томони ва субъектив томони*.

Ҳуқуқбузарликнинг объекти деб ҳуқуқ билан тартибга солинадиган ва қўриқладиган ижтимоий муносабатларга айтилади. Объект ҳуқуқий нормада аниқ мустаҳкамланган бўлади.

Ҳуқуқбузарликнинг объектив томони бўлиб шахснинг ҳаракат ва ҳаракатсизлиги оқибатида ҳуқуқнинг бузилиши ҳамда унинг ижтимоий хавфлилигидир. Бу ҳуқуққа қарши қилмишнинг ташқи томонини ифодалайди. Айнан шу ифодаланиш ҳолатига қараб, ҳуқуқбузарлик тўғрисида, яъни у қандай содир бўлганлиги ва қай даражада зарар келтирганлиги ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади.

Ҳуқуқбузарликнинг объектив томони элементлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ҳуқуққа қарши қилмиш;
- ҳуқуққа қарши зарарли оқибат;
- ҳуқуққа қарши қилмиш билан зарарли оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш;
- ҳуқуққа қарши қилмиш содир этилган жойи, вақти, усули ва муҳит.

Ҳуқуқбузарликнинг субъекти бўлиб, ҳуқуқбузарликни содир қилган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади. Субъектларнинг

хусусиятлари ҳуқуқбузарликнинг турига боғлиқ бўлади. Масалан, жиноий ва маъмурий ҳуқуқнинг субъектлари бўлиб фақат шахслар ҳисобланади.

Ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони – бу шахснинг (жисмоний ва юридик) ҳуқуққа қарши қаратилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги оқибатига ва улардан келиб чиқадиган ижтимоий хавфли қилмишга нисбатан рухий-онгли муносабатидир. Ҳуқуқбузарлик субъектив томонининг зарурий белгиси **айбдир**. Айб – ҳуқуқбузарнинг ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатига ва уларнинг ижтимоий хавфли оқибатига нисбатан **қасд** ёки **эҳтиётсизлик** шаклидаги муносабатидир.

Қасд – шахснинг ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатини содир қилаётган пайтида, бу ҳаракатнинг ҳуқуққа хилофлигини, ижтимоий хавфлигини, унинг оқибатини англаш ёки тушунишидир (тўғри қасд) ёки бу хатти-ҳаракатнинг маълум оқибатни келтириб чиқаришига онгли равишда йўл қўйишидир (эгри қасд).

Эҳтиётсизлик – шахснинг хатти-ҳаракатлари натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларнинг олдини олишни назарда тутиб, бепарволик билан ўз-ўзига ишониб ҳаракат қилишидир.

Ҳуқуқбузарликнинг турлари ижтимоий хавфлилик даражасига кўра икки гуруҳга бўлинади.

1. Жиноят – содир этилиши жиноят кодексига жазо қўллаш таҳдиди билан тақиқланган айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик). Жиноят натижасида давлат, жамият ва шахс манфаатларига зарар етказилади.

2. Ножўя ҳаракат – бу жиноят сингари зарар етказиб ижтимоий даражасининг расмийлиги билан фарқланади.

Ножўя ҳаракат қуйидаги турларга бўлинади:

а) Фуқаровий ҳуқуқбузарлик – фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини бузилиши, яъни мажбуриятлар бажармаганлиги боис, мол-мулкка ва киши соғлиғига зиён етказилиши тушунилади.

б) Маъмурий ҳуқуқбузарлик деб жамоат ёки давлат тартибига, давлатнинг ёки шахснинг мулкига, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қиладиган ҳамда содир этилгани учун қонунда маъмурий жавобгарлик назарда тутилган ғайриқонуний, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган) ҳаракат ёки ҳаракатсизлик. Маъмурий ҳуқуқбузарлик, ҳуди жиноятлар каби, жамият учун хавфлидир, улардан фақат хавф даражаси билан фарқланади.

в) Интизомий ҳуқуқбузарлик – корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг раҳбарияти томонидан ўрнатилган юриш-туриш ва

ички меҳнат тартиб-қоидаларини, хизмат интизомини ходимлар томонидан бузилиши ҳамда хизмат вазифаларини бажармасликларидир. Мазкур ҳуқуқбузарлик интизомий жавобгарликка сабаб бўлади.

3-§. «Юридик жавобгарлик» тушунчаси, белгилар ва турлари

Ҳуқуқшунослик фанида юридик жавобгарлик масаласида турлича фикрлар мавжуд. Кўпчилик муаллифлар юридик жавобгарликни давлатнинг ҳуқуқ талабларини бажаришга қаратилган мажбурлов чораларини қўллаши деб тушунсалар, бошқа баъзи олимлар унга амалдаги юридик категориялар доирасида ёндашиб, қўриқловчи ҳуқуқий муносабатлар, махсус юридик мажбуриятлар ёки ҳуқуқ нормалари санкциялари кўринишида талқин этишга интиладилар.

Юридик жавобгарлик – бу ҳуқуқбузарлик содир этган шахсга нисбатан процессуал тартибда қонунчиликда белгиланган давлат мажбурлов чораларини қўллашдир.

Юридик жавобгарлик – ҳуқуқбузарнинг ҳуқуқ нормаларига асосланган ва ҳуқуқбузарлик фактидан келиб чиқадиган қилмиши учун жавоб бериш ва давлат мажбурлов чоралари шаклидаги нохуш оқибатларига чидаш мажбурияти ҳамда шундай оқибатларга ҳақиқатан дучор бўлишидир.

Юридик жавобгарликнинг асоси – ҳуқуқбузарликдир яъни, ҳуқуқ нормаларини бузувчи муайян ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир.

Юридик жавобгарликнинг асосий вазифаси жарима солиш, жазолашдир, тиклаш чораларининг вазифаси эса, юридик мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш, ҳуқуқни ҳимоя қилишга қаратилгандир. Унинг мақсади эса жамият аъзоларини қонунлар асосида тарбиялашдан иборат.

Юридик жавобгарликнинг белгилари. Юридик жавобгарлик қуйидаги ўзига хос белгилар билан ажралиб туради.

1) Давлат мажбурлови билан чамбарчас боғлиқ. Бундай боғлиқлик шунда намоён бўладики, юридик жавобгарлик давлат томонидан ўрнатилади ва юридик нормаларда ифода этилганидек, ҳокимият талабларидан четга чиққан айбдор шахсларга нисбатан мажбурий таъсирнинг ўзига хос усули бўлиб ҳисобланади. Юридик жавобгарлик айрим хатти-ҳаракатга нисбатан жавоб сифатида алоҳида ҳолларда қўлланилади. Шунинг учун, қоидага кўра, у ҳуқуқбузарлар учун қўлланадиган қатъий чекловлар билан боғлиқ.

2) Юридик жавобгарликнинг амалдаги асоси шундай ҳуқуқбузарлик, яъни ички (шахснинг онги ёки иродаси) ва ташқи ҳаракатларининг бирлигини мужассамлаштирган хатти-ҳаракат сифатидаги акт бўлиши мумкин. Бу нарса шуни билдирадики, ҳуқуқий кўрсатмаларни бузишда айбдор бўлган шахсгина ҳуқуқий жавобгарликнинг субъекти бўлиши мумкин.

3) Юридик жавобгарлик давлат томонидан айблаш, ҳуқуқбузарнинг хулқ-атвори учун танбех бериш билан боғлиқ. Давлат томонидан айблаш – бир қатор хусусиятларга эга бўлган тушунча ҳисобланади. *Биринчидан*, бундай қоралаш хулқ-атвори учун танбех бериладиган субъектларга нисбатан ҳокимият таъсирини қўллаш билан боғлиқ. *Иккинчидан*, давлат томонидан айблаш ҳуқуқбузарни айбдор деб топиш, унга нисбатан аниқ жавобгарлик чораларини белгилаш ва уларни амалга оширишда намоён бўлади. *Учинчидан*, бу нарса ретроспектив хусусиятга эга. Шунинг учун фуқаролар, мансабдор шахслар, ташкилотлар хулқ-атворларининг илгари содир этилган ҳуқуққа хилоф ҳаракатлари салбий баҳога сазовор бўлади.

4) Юридик жавобгарлик ҳамма вақт ҳуқуқбузарга нисбатан маълум салбий оқибатларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ. Юридик жавобгарликни ҳуқуқбузарлик қилган шахс учун белгиланган қийинчиликлар ва маҳрум этишларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Юридик жавобгарликнинг турлари

Жиноий жавобгарлик – жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролар томонидан ижтимоий ва давлат тузумига, мулк шакллари, ҳўжалик тизими, шахслар, фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига ва ҳақозоларга қарши тажовуз қилинганда келиб чиқади. Жиноят Кодексида кўзда тутилган талабларни бузиш жиноят ҳисобланади ва шу жиноий ҳаракат ёки ҳаракатсизликка нисбатан жиноий жавобгарлик белгиланади. Жиноий жавобгарликка давлат мажбурлов чораларининг энг қаттиқ турлари киради. Уни амалга ошириш жиноят, жиноят-процессуал, жиноят-ижроия қонунлари билан тартибга солинган.

Жиноий жавобгарликда жазо асосий ва қўшимча турларга бўлинади. Ҳозирги кунга келиб жазо тизимини эрикинлаштириш (либераллаштириш) бўйича ислохотлар амалга оширилмоқда. Президент фамонига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини 2008 йил 1 январдан бошлаб бекор қилиш назарда тутилган. Шу билан бир қаторда мол – мулкни мусодара қилиш жазоси қўшимча жазо тизимидан олиб ташланди.

Маъмурий жавобгарлик – маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг бузилиши билан боғлиқ бўлиб, уларга – ўрнатилган умумтартиб қоидаларни бажармаслик, масалан йўл ҳаракати қоидаларини ва жамоат тартибини бузиш, табиатни муҳофаза этишга қарши ҳаракатлар ва бошқалар киради.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик бўйича қуйидаги жазо чораларини кўрсатиш мумкин: огоҳлантириш; жарима солиш; мусодара қилиш; (ҳуқуқни бузиш қуроли ёки объекти бўлган нарсани); махсус ҳуқуқлардан маҳрум этиш (ов қилиш, транспорт воситаларидан фойдаланиш ва ҳ.); маъмурий қамок; ахлоқ тузатиш ишлари ва бошқалар.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик – фуқаролик ҳуқуқларини бузган шахсларга мажбурий таъсир этиш чораси бўлиб, у жабрланувчига етказилган мулкӣ зарарни қоплаш билан боғлиқ мажбуриятдан иборат.

Мазкур мажбуриятнинг икки тури мавжуд:

1) фуқаролик турига оид у ёки бу шартномани бажармаслик ёки ундаги шартларга риоя этмаслик сабабли юзага келадиган мажбурият;

2) фуқаронинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулки ёхуд давлат мол-мулкига зарар етказиш каби шартномадан ташқари мажбурият юзасидан вужудга келадиган мажбурият.

Интизомий жавобгарлик – корхона ва ташкилотларда ўрнатилган юриш-туриш қоидаларини бузиш оқибатида келиб чиқади. Интизомий-ҳуқуқий жавобгарликнинг белгиланиш ҳолатлари Меҳнат кодексида, корхона ва ташкилот ички меҳнат тартиби қоидаларида ҳамда махсус Низомларда назарда тутилади. Интизомий ҳуқуқ меҳнат ва хизмат интизомини, ҳарбий ва бошқа интизомрни бузиш билан боғлиқ бўлиб, уларга идоранинг ички тартиб-қоидаларини бузиш, ишга кеч келиш ёки ишдан барвақт кетиш ва ҳ.к. ҳоллар киради. Интизомий-ҳуқуқий жазо чорасини қўллаш ички ишлар органлари, мансабдор шахслар ва тегишли ваколатга эга раҳбар шахслар (маъмурият) томонидан амалга оширилади.

Меҳнат интизомини бузган ходимлар корхона, ташкилот ва муассаса маъмурияти томонидан жавобгарликка тортиладилар, фуқаро авиацияси, темир йўл транспорти ходимлари ҳамда судьялар ва баъзи бир мансабдор шахсларнинг интизомий жавобгарлиги тўғрисидаги масалалар махсус интизомий комиссиялар томонидан кўриб чиқиб, тегишли низом асосида ҳал этилади.

Юридик жавобгарликни белгилашнинг асосий мақсади жазолаш эмас, балки ҳуқуқ умумий мақсадларини муайян ифодасига қаратилган бўлиб, улар ижтимоий муносабатларни мустаҳкамланишида, тартибга солинишида ва ҳимоясида ўзининг ифодасини топади.

Муайян ҳуқуқбузарга нисбатан жавобгарликнинг қўлланилиши бирмунча тор мақсадни, яъни айбдорни жазолашни кўзлайди. Бу билан давлат ўзининг мажбурлов чораларини амалга ошириб туриб, яна бошқа мақсадни кўзлайди – бу мақсад келажақда ҳуқуқбузарликни содир этишнинг олдини олишга ёки бу ҳақда огоҳлантиришга қаратилган.

Бу мақсадлар, ўз навбатида, жавобгарликнинг функцияларини белгилаб беради. *Кўзланган мақсадга эришиш учун қуйидаги принципларга амал қилинади:*

Адолатлилик – айбдор бўлмаган шахсларнинг жавобгарликка тортилиш ҳолларига йўл қўймасликни ёки содир этилган қилмишнинг исботланиши зарурлигини талаб этади, шунингдек, қўлланилаётган жазо содир этилган жиноятга мос келиши лозим.

Қонунийлик – ҳуқуқ қоидалари талабларининг қатъий ва аниқ татбиқидан иборат бўлиб, юридик жавобгарликка нисбатан бу талаб фақат ваколатли давлат органлари томонидан қонунда белгиланган асосларда ҳамда ўрнатилган тартибда амалга оширилади. Бунда жазо қўлланилаётган вақтда муомалага лаёқатли шахсга нисбатан ҳуқуққа зид ҳаракат қилган тақдиргина жазо қўлланилиши лозим.

Гуманизм (инсонпарварлик) – юридик жавобгарликка тортиш жараёнида қонунда назарда тутилмаган усуллар, яъни қийноққа солиш, жисмоний азоб бериш каби инсониятнинг шаъни ва қадр-қимматини камситувчи ҳолатларга йўл қўймасликни талаб этади, айниқса жазо тайинланаётган вақтда инсон ҳуқуқларининг олий қадрият эканлиги эътиборга олинishi лозим.

Жазонинг асосланганлиги – бунда жазо тайинлаш вақтида суд ишни ҳар томонлама чуқур ўрганиб, таҳлил қилиб, кейин жазо тайинлаши лозим.

Мақсадга мувофиқлик принципи содир этилган қилмишга нисбатан жавобгарликнинг муқаррарлигини аниқлатади, чунки белгиланган жавобгарлик мақсадга мувофиқ бўлиши лозим.

Жавобгарликнинг муқаррарлиги – юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарлик билан бевосита боғлиқ ва бу боғлиқликдан ушбу принципнинг моҳияти келиб чиқади, яъни содир этилган ҳар қандай ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликнинг қўлланилиши ҳамда унинг муқаррарлиги белгиланади.

Индивидуаллик принципага биноан содир этилган ҳуқуқбузарлик учун фақат айбдор шахснинг ўзига нисбатан жавобгарлик қўлланилади, жумладан, ота ёки онанинг ҳуқуқбузарлиги учун фарзанд ёки бунинг акси бўлиши мумкин эмас. Жамиятда ҳар бир шахс ўзи қилган ҳуқуқбузарлиги учун ўзи жавоб беради.

Юридик жавобгарлик функциялари. Шахслар томонидан қилинган ҳуқуқбузарлик учун давлат муайян бир юридик жавобгарликларни амалга оширади. Ҳуқуқбузарлик учун қўлланилаётган ҳар бир юридик жавобгарликнинг ўзига хос вазифаси мавжуд. Юридик жавобгарликка тортишнинг асосий мақсади, ҳуқуқбузар шахсни жазолаш ёки унга бирор-бир жазо бериш билан кифояланмай, бошқа юридик оқибатлар ҳам кутилади. *Жумладан:*

1) *Жазолаш функцияси* – айбдор шахснинг ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун унга *шахсий* (озодликдан маҳрум қилиш), *мулкӣ* (жарима тўлатиш), *ташкилий* (ишдан бўшатиш, муайян фаолиятни чеклаш) жиҳатдан салбий таъсир этиш;

2) *Ҳуқуқни тиклаш функцияси* – бунда ҳуқуқбузар шахс томонидан бузилган ҳуқуқларни тиклаш, етказилган зарарни қоплаш назарда тутилади;

3) *Махсус огоҳлантириш функциясининг* моҳияти шундаки, ҳуқуқбузарлик содир этган шахсни келажакда бу каби салбий оқибатлар келтириб чиқарувчи, давлат, жамият ва шахс учун муайян зарарларни келтириб чиқарувчи ҳодисаларни содир этмаслик ҳақида огоҳлантиришдир;

4) *Умумий огоҳлантириш* нафақат ҳуқуқбузар шахсни, балки жамиятнинг бутун аъзоларини ҳуқуқбузарлик содир этиш ёмон оқибатларга олиб келиши ҳақида огоҳлантириш ва бу каби салбий ҳаракатларни содир этишдан ўзларини тийишга, яъни ҳуқуқий ҳаракат қилишга чақиришдир;

5) *Тарбиявий функция* икки хил моҳият касб этади, *биринчидан*, жамиятнинг барча аъзоларини ҳуқуқбузарлик содир этмаслик, ҳуқуққа нисбатан ҳурмат руҳида яшашга ўргатса, *иккинчидан*, бевосита ҳуқуқбузар шахсларни қайта тарбиялаш, келажакда ҳуқуққа риоя қилиш ва уни ҳурмат қилишга чақиради.

4-§. Айбсизлик презумпцияси. Юридик жавобгарлик ва қилмишнинг ҳуқуққа хилофлигини истисно қилувчи ҳолатлар

Айбсизлик презумпцияси. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назар-

да тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд ҳукми билан аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланади.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас. Яъни у бунга мажбур эмас. Мазкур вазифа ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар зиммасига юкланади.

Айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Қонун қўлла-нилаётганда келиб чиқадиган шубҳалар ҳам гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши керак. Фуқаронинг айбсизлик презумпцияси – шахснинг ҳуқуқ ва эркин-ликларини мустаҳкам кафолатидир. Ўзбекистон Республикаси Консти-туциясида (26-модда) айбсизлик презумпцияси ўзининг ифодасини топган бўлиб, унда жумладан, шундай дейилади: «Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади...»

Бу масала Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси-нинг 23-моддасида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Шахснинг ҳаракатларида Жиноят кодексида назарда тутилган аломатлар расмий жиҳатдан мавжуд бўлса-да, лекин у ижтимоий хавфли, ғайриқонуний ёки айбли бўлмаса, қилмишнинг жиноийли-гини истисно қиладиган ҳолатлар деб топилади.

Юридик жавобгарлик ва қилмишнинг ҳуқуққа хилофлигини истисно қилувчи ҳолатлар мавжуд бўлиб уларга қуйидагилар киради: *ақли норосолик, зарурий мудофаа, охирги зарурат, ижтимоий хавф-лилик даражаси бўлмаган ҳуқуқбузарликлар содир этиш* ва бошқ.

Юридик жавобгарлик ва давлат мажбурловининг бошқа тур-ларини фарқлаш назарий ҳамда катта амалий аҳамиятга эга. У шахс ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш учун таъсир ўтказишнинг энг мақсадга мувофиқ ва қонуний воситасини танлаш имконини беради.

XVIII бoб. ХУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМИ

1-§. «Хуқуқий тартибга солиш» тушунчаси ва унинг хусусиятлари

Хуқуқий тартибга солиш – ижтимоий муносабатларга муайян ҳуқуқ қоидалар оқали таъсир ўтказишдир. Ижтимоий муносабатларга, кишиларнинг онги ва хатти-ҳаракатларига унинг таъсир кўрсатиш йўлларини аниқлаш, тартибга солиш таъсирининг ўзаро нисбатини кўриб чиқиш, ҳуқуқий тартибга солиш механизми таркибий қисмларининг хусусиятларини, ўзига хос жиҳатларини аниқлаш долзарб масалага айланди. «*Хуқуқий тартибга солиш механизми* тушунчасини аниқлаш ҳуқуқ сиёсий нормалар тизими сифатида ижтимоий ҳаётга таъсир кўрсатишида кўмаклашадиган усуллар ҳамда методларни топиш учун зарур. Ҳуқуқ тўғрисидаги барча таълимотлар пировардида ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг мақбул йўлларини топишга йўналтирилгандир».

Хуқуқий тартибга солиш узида муҳим ва куп жиҳатли жараёни акс эттириб, аниқ бир юридик воситалар оқали ижтимоий муҳитларни тартибга солади.

Хуқуқий адабиётларда «хуқуқий тартибга солиш» тушунчаси янги эмас. 60-йилларда ҳуқуқий тартибга солиш бўлган тизимлар пайдо бўлди, чунки ҳуқуқий тартибга солиш жамиятдаги ижодий роли ошиб борди, яъни ҳуқуқий тартибга солиш ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги энг қулайи бўлиб, у инсоннинг ҳуқуқий онгига таъсир этиш оқали ўз мақсадларини амалга оширади. Чунки ҳуқуқий тартибга солиш жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишда асосий ўринни эгалламоқда.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солиш масалаларини тадқиқ қилишнинг муҳимлиги ҳуқуқ ва уни ҳаётга татбиқ қилишнинг бирлиги ҳақидаги таълимотдан келиб чиқади. Хуқуқий қоидаларни ҳаётга татбиқ этиш ҳуқуқ яшашининг энг асосий шартларидан биридир. Ҳуқуқ нормалари жамият ҳаётининг асосий томонларини норматив тарзда тартибга солиб туради. Шунинг назарда тутиш керакки, ҳуқуқнинг ўзи бевосита ижтимоий муносабатлар тизимини яратиш, ривожлантириш ва ўзгартириши мумкин эмас. Ҳуқуқ бу муносабатлар иштирокчиларининг онгига таъсир этиб, катъий ҳаракат қоидалари ўрнатиб уларни тартибга солади. Ижтимоий

муносабат қатнашчилари онгли ҳаракатларни содир этадилар. Шунинг учун ҳам бу муносабатларга ҳуқуқий таъсир этиш, уларни йўлга солиши мумкин бўлади. Ҳуқуқий тартибга солиш ҳуқуқий таъсир этишнинг нисбатан мустақил ва фаол кўринишларидан биридир.

Ҳуқуқий тартибга солиш – бу ижтимоий муносабатларга ҳуқуқ ёрдамида уларни умуммажбурий, норматив тарзда тартибга солиш мақсадида таъсир этиш жараёнидир. Ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ижтимоий муносабат иштирокчиларининг юридик ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди, ҳуқуқлардан фойдаланиш ва мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлайди. Жамиятда ҳуқуқий тартибга солиш ижтимоий муносабатларнинг ижтимоий тартибга солишнинг махсус тури бўлиб, ўзининг мақсадга йўналтирилганлиги, ташкилийлиги ва самаралилиги билан ажралиб туради. Бундан ташқари ҳуқуқий тартибга солиш ўзига хос таъсир этиш воситалари механизми орқали амалга оширилади. Қонун чиқарувчи органнинг юридик нормалар ўрнатишдан кўзлаган мақсади худди ана шу ҳуқуқий таъсир этиш воситали тизими ёрдамида рўёбга чиқарилади. Ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларнинг тартибга солувчиси сифатида талқин этилиши ҳуқуқшуносликда узил кесил тан олинган.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизми – ижтимоий муносабатларга самарали ҳуқуқий таъсирни таъминлашга ёрдам берувчи ҳуқуқий воситалардир.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизми ҳуқуқ нормативлигини ижтимоий муносабатларнинг тартиблилигига ўтказиш жараёнининг фаол жиҳатини ифодалайди. Бунда у ҳуқуқий тартибга солиш босқичларга бўлинадиган, биргаликда ҳуқуқий тартибга солиш механизмини ташкил этадиган давомли жараёндан иборат бўлади.

Ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир этишнинг усуллари йиғиндиси ҳуқуқий тартибга солиш методини ташкил этади, булар автономия ва авторитар усуллари.

Авторитар метод – бу ижтимоий муносабатларга ҳукмронлик ва буйруқ тарзида қатъий таъсир ўтказиш тушунилади. Масалан, маъмурий-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий муносабатлар. Бундай муносабат субъектларидан бири давлат, давлат органларидир.

Автономия методи – бу билан тартибга солинадиган муносабатларда субъектлар тенг ҳуқуқли булиб, улар давлат томонидан берилган ваколат асосида мустақил фаолият юритадилар. Масалан, фуқаровий-ҳуқуқий муносабатларда.

Ҳозирги вақтда ушбу муаммога қизиқишнинг ортиб бораётганлигини давлат ва ҳуқуқ назариясида ижтимоий бошқаришнинг таъсирчан воситаларидан бири сифатида ҳуқуқнинг янги имкониятларини тадқиқ этувчи қатор йўналишлар пайдо бўлиши билан изоҳланади. Бу ҳолат кўпроқ ҳуқуқ нормалари, уларнинг синфий-иродавий моҳияти, таркиби, таснифи ва тизими, ҳуқуқий муносабатларда нормаларни амалга ошириш, юридик техника ва ҳоказолар нисбатан узоқ вақт мобайнида яъни, шўро тузуми даврида давлат ва ҳуқуқнинг умумий назарияси **диққат марказида** бўлиб келганлиги туфайли рўй берди. Ҳуқуқнинг ижтимоий таъсир механизми, ижтимоий жараёнларни тартибга солиш тизимидаги унинг ўрни, ҳуқуқий тартибга солишнинг ижтимоий-руҳий жиҳатлари каби жуда муҳим масалаларга мутлақо кам эътибор бериларди.

Ҳуқуқ амал қилишининг ижтимоий механизмини давлат ва ҳуқуқнинг умумий назарияси ҳамда тармоқ юридик фанлари ўрганади. Умуман олганда, бу муаммо умумназарий хусусиятга эга. Чунки у ижтимоий муносабатларга ҳуқуқнинг таъсир этиш механизми, бу механизмда одамлар хулқ-атворини тартибга солишнинг ҳуқуқий ўзига хос усулларининг ўрни, ҳуқуқий таъсир самарадорлиги, ҳуқуқ ва ижтимоий фикрнинг ўзаро алоқаси, ҳуқуқни шакллантириш ва такомиллаштиришда ижтимоий гуруҳлар роли каби бошқа қатор масалаларни ўз ичига олади. Бундай ёндашув давлат ва ҳуқуқ назариясининг ижтимоий, мафкуравий, психологик муаммоларини биринчи ўринга олиб чиқади. Улар нафақат чуқур назарий билимларни, балки аниқ ижтимоий-ҳуқуқий тадқиқотларни ҳам тақозо этади.

«Ҳуқуқий тартибга солиш – ҳуқуқий воситалар тизими (юридик нормалар, ҳуқуқий муносабатлар, якка тартибдаги кўрсатмалар ва бошқалар) ёрдамида амалга ошириладиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, муҳофаза қилиш, ижтимоий эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда, уларни ривожлантириш мақсадида ушбу ижтимоий муносабатларга самарали, норматив-ташкилий таъсир кўрсатиш жараёнидир».

Ҳуқуқий тартибга солиш – махсус норматив тартибга солувчи сифатида ҳуқуқ амалга оширадиган ўзига хос таъсирдир. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқнинг умумий маънавий, мафкуравий таъсири (ҳуқуқий таъсири)дан фарқли ўлароқ, ҳуқуқий тартибга солиш ҳамиша қонун чиқарувчи юридик нормани чиқариш ёки уни тасдиқлаш чоғида ўз олдига қўйган мақсадларга эришишини юридик кафолатлашга даъват этилган ва фақат ҳуқуқнинг ўзигагина хос

бўлган махсус механизм воситасида амалга оширилади. Бинобарин, демократик жамиятда ҳуқуқий тартибга солиш ижтимоий (социал) тартибга солишнинг махсус тури бўлиб, ўзининг демократик кадриятларга таянганлиги, мақсадга йўналтирилганлиги, ташкилий-батартиблиги ва самаралилиги билан ажралиб туради. Модомики, ҳуқуқий тартибга солиш ўзига хос таъсир этиш воситалари (механизми) орқали амалга оширилар экан, қонун чиқарувчи органларнинг юридик нормалар яратишдан кўзлаган мақсади худди ана шу ҳуқуқий таъсир этиш воситалари тизими ёрдамида рўёбга чиқарилади.

Зотан, таъсир кўрсатиш билан тартибга солиш ўртасидаги чегарани аниқлаш ҳуқуқий таъсир механизми умумий тизимида ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳар бир қисмининг ўрни ва ролини аниқлаш, ушбу таркибий қисмлар ўртасидаги алоқалар ва ўзаро таъсирларни белгилашга ёрдам беради.

Юридик нормалар – ҳуқуқий тартибга солиш асоси, ҳуқуқий таъсирнинг бошланишидир. Ҳуқуқни яратиш жараёни жамият ҳаётига мафкуравий таъсир кўрсатади. Юқорида ишора қилиб ўтганимиздек, нафақат тайёрланаётган қонун лойиҳалари тўғрисидаги ахборот, ҳатто ҳуқуқий тартибга солиш эҳтиёжининг пишиб етилиши далилининг ўзи, ҳуқуқий ондаги ўзгаришлар фуқароларни муайян ҳуқ-атвор тарзига йўналтиради.

Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш деганда, биз ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатишнинг фақат бир шаклини, яъни: махсус ҳуқуқий воситаларни – **ҳуқуқ нормалари, ҳуқуқий муносабатлар**, амалга ошириш ҳаракат (фаолият)-ларинигина тушунамиз.

«Ҳуқуқий тартибга солиш механизми» тушунчаси тор ва кенг маънода қўлланиши юридик адабиётларда атрофлича ўрганилган. Унга кўра, ушбу тушунча тор маънода – ҳуқуқий тартибга солишни, кенг маънода эса – ҳуқуқий таъсир кўрсатишни англатади. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, бизда ҳуқуқий тартибга солишни давлат, қонун томонидан қаттиқ ва кескин нормалаштириш мумкин бўлмайдиган тартибга солиш сифатида талқин этилишининг ўзи эътироз туғдирди. Ижтимоий муносабатларни тартибга солишни давлат, қонун томонидан қаттиқ, кескин нормалаштириш деб тушуниш билан асло келишиб бўлмайди. Мазкур тартибга солиш мажбурловга, қаттиқ ва кескин фармойишларга тенглаштирилиши мумкин эмас.

Ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир чексиз-чегарасиз бўлиши мумкин эмаслигини ёдда тутиш лозим. Зеро, ҳуқуқ иқтисодий

ва сиёсий муносабатлар ва улар тақозо этган жамиятнинг маданий тараққиётидан устун туриши мумкин эмас. Уларга монанд бўлмоғлиги керак. Ҳуқуқ орқали таъсир кўрсатиш эса кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, уларнинг онгини қай даражада бўйсундира олишга кўра унга мувофиқ даражада амалга оширилиши мумкин.

2-§. Ҳуқуқий тартибга солиш предмети ва асосий таркибий қисмлари

Маълумки, умуман ҳуқуқий тартибга солиш механизми тўғрисидаги таълимот кўплаб махсус категориялар, тушунчаларни ўз ичига олади. Айтайлик, ҳуқуқий тартибга солиш предмети; ҳуқуқий тартибга солиш турлари; ҳуқуқий тартибга солиш усуллари; норматив ва индивидуал тартибга солиш; ҳуқуқий тартибга солиш механизми таркибий қисмлари кабилар шулар жумласига киради.

Бинобарин, ҳуқуқий тартибга солиш предмети деганда ҳуқуқнинг ижтимоий ҳаётга таъсир кўрсатиш жараёнидаги чегаралари ҳамда имкониятлари назарда тутилади. Гап шундаки, ҳуқуқ барча ижтимоий муносабатларни, жамият аъзолари барча ижтимоий алоқаларини тартибга солиши керак эмас ва мумкин ҳам эмас. Зотан, ижтимоий тараққиётнинг муайян тарихий босқичида ҳуқуқий тартибга солиш доираси аниқ белгиланган бўлиши лозим.

Шу билан бирга, ҳуқуқий тартибга солиш доираси торайтириб юборилганда, ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳуқуқ имкониятларидан етарли даражада фойдаланилмаганда – жамиятда зўравонлик, саросималик, инсон муносабатларининг ҳуқуқ ёрдамида тартибга келтирилиши мумкин ва лозим бўлган соҳаларидаги олдиндан билиш қийин бўлган вазиятлар бошланиб кетиши хавфи юзага келишини ҳисобга олиш даркор.

Ҳуқуқий тартибга солиш доираси айниқса давлат-ҳокимият марказлашган таъсири ҳисобига кенгайтириб юборилганда юзага келадиган муаммолар ҳам олдингисидан кам бўлмайди – тоталитар режимлар мустаҳкамланишига шароитлар яратилади, кишилар хатти-ҳаракатларининг ҳаддан ташқари «тартибга солиниши» юзага келади ва натижада жамият аъзоларининг лоқайдлиги, ташаббуссизлиги илдиз отади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий тартибга солиш доирасига фақат қуйидаги белгиларга эга бўлган муносабатларгина кириши лозим:

- ҳам жамият аъзоларининг индивидуал манфаатлари, ҳам умумижтимоий манфаатлар ўз ифодасини топган муносабатлар;
- иштирокчиларнинг ўзаро манфаатлари рўёбга чиқариладиган ҳамда уларнинг ҳар бири ўзга манфаатларни қондириш учун ўз манфаатлари чекланишига йўл қўя оладиган муносабатлар;
- муайян қоидаларни бажаришга келишиш, ушбу қоидаларнинг мажбурийлигини эътироф этиш асосига қуриладиган муносабатлар;
- мажбурийлиги етарли даражада таъсирчан куч томонидан мустаҳкамланган қоидаларга риоя этишни талаб қилувчи муносабатлар.

Ҳуқуқий ҳаёт тарихи ҳуқуқий тартибга солиш доирасига юқорида келтирилган белгиларга жавоб берадиган ижтимоий муносабатларнинг уч гуруҳи киришини кўрсатди.

Муносабатларнинг биринчи гуруҳи кишиларнинг моддий ва номоддий бойликларни ўзаро алмашишларидаги муносабатлардан иборат. Бу ерда ҳам бутун жамият, ҳам алоҳида ҳар бир инсон манфаатдор бўлган мулкӣ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш имконияти ва зарурати ғоят кучли намоён бўлади. Бу муносабатлар умумэътироф этилган қоидалар (масалан, мол-мулк қимматини пул билан аниқлаш) асосига қурилади. Қоидаларни эътироф этишнинг мажбурийлиги махсус мажбурлов маҳкамаси кучи билан таъминланади.

Муносабатларнинг иккинчи гуруҳи – ҳам ҳар бир инсон, ҳам умуман жамият манфаатдор бўлган жамиятни ваколатли бошқариш муносабатларидир. Мазкур бошқарув ҳам индивидуал, ҳам умумижтимоий манфаатларни қондиришга хизмат қилади, мажбурлов кучи билан таъминланган қатъий қоидалар асосида амалга оширилади. Ҳуқуқий тартибга солишнинг бу соҳасига ижтимоий жараёнларнинг давлат бошқаруви киради.

Учинчи гуруҳни мол-мулкни айирбош қилиш ҳамда жамиятни бошқариш жараёнларининг нормал кечиши таъминланиши лозим бўлган ҳуқуқ-тартиботни таъминловчи муносабатлар ташкил этади. Қоидалар бузилиши оқибатида юзага келадиган мазкур муносабатлар олдинги икки соҳада кишилар хатти-ҳаракатларини тартибга солади.

Мазкур гуруҳларга кирувчи ижтимоий муносабатлар айнан ҳуқуқий тартибга солиш предметини ташкил этади¹.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари, табиати, усул ва воситалари ҳуқуқий тартибга солиш предметини ташкил

¹ Лившиц Р.З. Теория права. – М., 1994. – С.92-94.

этувчи ижтимоий муносабатлар хусусияти ва мазмунига боғлиқ. Мол-мулкни тенг қийматларда айирбош қилиш муносабатлари, масалан, мулкний муносабатлар бошқарув муносабатларини тартибга солишда фойдаланиладиганидан бошқача ҳуқуқий воситалар ва тартибга солиш усулларини талаб этишини исботлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Бундан ташқари, ҳуқуқий тартибга солиш предмети ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар хусусияти, тури ҳуқуқий тартибга солиш жадаллик (тезкорлик) даражаси, бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий таъсир билан қамраб олиш кўламини, ҳуқуқий фармойиш (кўрсатмалар) мажбурийлигини, ҳуқуқий мажбурилов шакл ва усулларини, кўрсатмаларнинг тафсилоти даражасини, ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир кескинлигини белгилаб беради¹.

Ҳуқуқий тартибга солиш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1) ҳуқуқ нормасини яратиш ва унинг умумий таъсири (ижтимоий муносабатларни регламентлаш);

2) субъектив ҳуқуқлар ва субъектив юридик мажбуриятларнинг вужудга келиши;

3) субъектив ҳуқуқ ва субъектив юридик мажбуриятларни амалга ошириш, ижтимоий муносабатлар иштирокчиларининг аниқ, амалдаги хулқ-атворида уларнинг намоён бўлиши;

4) ҳуқуқнинг қўлланиши.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг юқорида кўрсатилган босқичларига мувофиқ равишда унинг механизмининг қуйидаги асосий таркибий қисмлари фарқланади:

- ҳуқуқ нормалари – ҳуқуқий тартибга солиш асоси;
- ҳуқуқий муносабатлар;
- ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш ҳаракатлари;
- ҳуқуқни қўллаш ҳужжатлари.

Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий тартибга солиш учун бошланғич юридик асос ҳисобланади. Чунки унда ҳуқуқий норма диспозициясида таърифланган зарур ҳаракатлар модели асоси мавжуд. Ҳуқуқ субъектлари хатти-ҳаракатлари хусусияти ҳуқуқ нормаси тури (тақиқловчи, ҳуқуқ берувчи, мажбурият юкловчи, тавсиф этувчи)га боғлиқ бўлади.

Ҳуқуқий муносабат ҳуқуқ нормаси талаблари ким ва қандай амалга оширилишини аниқлашга ёрдам берадиган асосий воситадир.

¹ Алексеев С.С. Теория права. – М., 1995. – С.214-215.

Хатти-ҳаракатларнинг умумий модели унда субъектларга нисбатан аниқлаштирилади, уларнинг субъектив ҳуқуқлари ва субъектив юридик мажбуриятлари жамланади.

Ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш ҳаракатлари – субъектларнинг амалдаги хатти-ҳаракатидир. Бу ерда ҳуқуқий тартибга солиш механизми таъсири тугайди. Чунки қонун чиқарувчи иродаси йўналтирилган субъектларнинг ҳақиқий, амалдаги хатти-ҳаракатидан кутилган натижа таъминланади.

Ҳуқуқни қўллаш ҳужжатлари – ваколатли органларнинг ҳокимият кучига эга буйруқлари бўлиб, улар ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлишини таъминлайди, ҳуқуқ нормалари талабларини ҳаётга татбиқ этади, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг амалга оширилишини кафолатлайди ва ҳоказо.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг қандай таркибий қисмларидан фойдаланилишига қараб, тартибга солишнинг оддий ва мураккаб жараёнлари ҳақида гапириш мумкин бўлади.

Оддий тартибга солиш давлатнинг битта ҳокимият ҳужжати, аниқроғи, бир норматив ҳужжати фойдаланиладиган жараён бўлиб, ҳуқуқ ва мажбуриятларни индивидуаллаштиришни ушбу ҳужжат йўналтирилган субъектларнинг ўзлари амалга оширади.

Мураккаб тартибга солишда давлатҳокимият хусусиятига эга бўлган иккита ҳужжатдан фойдаланилади. Улардан бири норматив ҳужжатнинг ўзи, иккинчиси эса – ҳуқуқ нормасини қўллаш ҳужжатидир.

Бироқ ҳуқуқий тартибга солиш жараёни қандай бўлиши – оддий ёки мураккаблигидан қатъи назар, унинг мақсади ҳаминша битта – муайян тарзда ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш, уларнинг ривожига кўмаклашишдан иборат. Зеро, фуқароларнинг қонуний хатти-ҳаракатларига эришиш ҳуқуқий тартибга солишнинг бевосита самараси ҳисобланади.

Ҳуқуқни татбиқ этиш жараёни муайян методлар ва усуллар орқали амалга оширилади.

Ҳуқуқий тартибга солиш методи ижтимоий муносабатларга уларнинг табиатига қараб ҳуқуқий таъсир ўтказиш усуллари мажмуидир.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий усуллари қуйидагилардир:

- ижозат – шахсларнинг ўзларига фаол ҳаракатланиш ҳуқуқини бериш;
- тақиқ – шахсларга муайян турдаги ҳаракатларни содир этишдан ўзларини тийиб туриш мажбуриятини юклаш;

- позитив мажбурият юклаш – шахсларга фаол хатти-ҳаракатлар қилиш (ниманидир амалга ошириш, топшириш, тўлаш каби) мажбуриятларини юклаш.

Шу муносабат билан С.С.Алексеев яна бир хусусиятни қуйидагича таъкидлайди: «Барча санаб ўтилган хусусиятлар бирор-бир тарзда субъектив ҳуқуқлар билан боғлиқдир. Боз устига, ижозатда субъектив ҳуқуқ... ҳуқуқий тартибга солишнинг мазкур усули мазмунини ташкил этса, позитив мажбурият юклашда ва тақикда талаб қилиш ҳуқуқи бошқа шахсларга тааллуқли бўлади; унинг маъноси фаол (мажбурият юклаш) ёки пассив (тақик) тарзидаги юридик мажбуриятнинг бажарилишини таъминлашдан иборат бўлади»¹.

3-§. Ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг элементлари

Ҳуқуқий тартибга солиш жараёни – ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир этиш, уларни амалга ошириш, ривожлантиришнинг қатъий белгиланган тартибидир. Ҳуқуқий тартибга солиш жараёни ҳар қандай ижтимоий жараёнлар сингари бошланиш ва якунланиш нуқталарига эга. Бу жараён давлат томонидан норматив-ҳуқуқий акт ўрнатилишидан бошланади. Ҳуқуқий норма давлатнинг иродасини ўзида мужассамлаштирувчи, уни ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига етказувчи восита сифатида пайдо бўлади ва амалга ошади. Ҳуқуқий тартибга солиш жараёнини уч асосий босқичга бўлиш мумкин:

- 1) ижтимоий муносабатларни коидага солувчи (регламентация килувчи) ҳуқуқий нормаларни яратилиш босқичи;

- 2) ҳуқуқий норма асосида муайян субъектларда ҳуқуқ ва бурчлар келиб чиққан ҳолда юридик нормаларнинг амал қилиш босқичи;

- 3) ҳуқуқий нормада назарда тутилган ҳолатлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга субъектив ҳуқуқ ва бурчларнинг амалга оширилиш босқичи;

Ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг уч босқичига учта муҳим элемент мувофиқ келади:

- а) ҳуқуқий нормалар;

- б) ҳуқуқий муносабатлар;

- в) субъектив ҳуқуқ ва бурчларнинг амалга ошириш актлари.

¹Алексеев С.С. Теория права. – М., 1995. – С.239.

Ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг ҳар бир асосий белгиси ўз навбатида ўзига хос кичик тизимларни ташкил этади.

Ҳуқуқий нормаларнинг яратиш босқичига мувофиқ келадиган тизимга

қуйидагилар киради: ҳуқуқий онг, ҳуқуқ ижодкорлиги актлари норматив ҳуқуқий актлар, ҳуқуқ нормалари, актларни тизимлаштириш.

Ҳуқуқий нормаларнинг амал қилиш босқичидаги ҳуқуқий муносабат тизимига қуйидагилар киради:

Ҳуқуқ субъекти, юридик фактлар, умумий ва муайян ҳуқуқий муносабатлар.

Ҳуқуқни амалга ошириш босқичи тизимига қуйидагилар киради: ҳуқуқий муносабат катнашчилари индивидуал актлари, ҳуқуқни қўллаш актлари.

Санаб ўтилган тизимларни ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг бўғинлари деб аташимиз мумкин. Ҳуқуқий тартибга солиш жараёнида амал қилинадиган элементларнинг мужассам бир бутунлиги ҳуқуқий тартибга солиш механизмини ташкил этади. *Ҳуқуқий тартибга солиш механизми* – бу мақсад ва вазифаларга мувофиқ равишда ижтимоий муносабатларга самарали ҳуқуқий таъсир этишни таъминловчи ҳуқуқий воситаларнинг муштарак тизимидир.

«Механизм» – бу бир неча мустакил элементларнинг, қисмларидан ўзаро алоқадорлик асосида бир бутун агрегат сифатида ҳаракат қилишидир.

Ҳуқуқий тартибга солиш жараёнида намоён бўлувчи элементлар ягона узвий бир бутун механизмни ташкил этади. Ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, қонунчилик каби категориялар ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг негизини, ўзагини ташкил этади. Қонунчилик давлат ва жамият ҳаётининг асосий принципларидан биридир.

4-§. Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш

Ҳуқуқий тартибга солишнинг энг олий шакли – конституциявий ҳуқуқий тартибга солишдир. Зеро, Конституция мамлакатнинг Асосий қонуни бўлиб, юксак мақомли, ўта нуфузли сиёсий юридик ҳужжат саналади. Давлат ва жамиятдаги ижтимоий муносабатларга Конституция нормалари орқали таъсир этиш – Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш мураккаб ички тузилиш (структура)га ва ижтимоий ҳаётнинг алоҳида соҳаларига таъсир этишининг ўзига хос хусусиятларига эга. *У ҳуқуқий тартибга солиш ягона тизимининг махсус қисми сифатида бир қатор хусусиятлар билан тавсифланади, яъни:*

- мамлакат миқёсида ягона конституциявий тартибга солишнинг муайян тизимини ташкил этади;
- умумий-мажбурий, норматив характерга эга;
- ҳуқуқий тартибга солишнинг умумий стратегиясини, сиёсий йўналишини, устувор принципларини белгилайди;
- ижтимоий муносабатларни конституциявий тартибга солиш давлат томонидан энг юксак даражада кафолатланади ва таъминланади.

Конституциявий-ҳуқуқий тарзда тартибга солинувчи ижтимоий муносабатларни бир неча йирик мажмуаларга ажратиш мумкин:

- жамиятнинг иқтисодий тизими, хусусий ва бошқа шаклдаги мулкчилик ҳамда тадбиркорлик асосларини ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар;
- шахснинг ҳуқуқий мақоми асосларини белгиловчи инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш тизимига оид ижтимоий муносабатлар;
- мамлакатимизнинг давлат тузилиши шакли, маъмурий-ҳудудий тузилиши, шунингдек қорақолпоғистон Республикаси ҳуқуқий мақоми, ваколатларини амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар ва ҳоказолар.

Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг уч элемент:

- конституциявий нормалар;
- конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар;
- конституциявий ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш актлари ташкил қилади.

Ушбу механизмнинг норматив асосини ташкил этувчи юридик нормалар ўзининг энг олий сиёсий-юридик кучи, юксак барқарорлиги ва жамият ҳамда давлат томонидан қатъий таъминланиши билан ажралиб туради.

Конституциявий нормалар асосида таркиб топган ҳуқуқий муносабатлар умумий мазмун касб этади ва тармоқ ҳуқуқий муносабатлари (яъни конкрет муносабатлар) учун асос вазифасини ўтайди.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида қайда этиш мумкинки, ҳуқуқий қоидаларни ҳаётга татбиқ этиш, ҳаётнинг энг муҳим шартларидан

биридир. Жамиятда ҳам ҳуқуқ мавжуд экан, уни амалга ошириш ижтимоий муносабатлар юридик формасини яшаш усули булиб келган ва ҳамиша булиб келади.

Ҳуқуқий нормаларнинг ижтимоий муносабатларга таъсири уларни тартибга солиш ҳуқуқни амалга ошириш жараёнининг бевосита натижасидир. Ҳуқуқий тартибга солиш бу ижтимоий муносабатларга ҳуқуқ ёрдамида уларни умуммажбурий норматив тарзда тартибга солиш мақсадида таъсир этиш жараёнидир.

Ҳуқуқий тартибга солишни узига хос хусусияти шундаки, у ижтимоий муносабат иштирокчиларининг юридик ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди, ҳуқуқлардан фойдаланишни ва мажбуриятларни бажарилишини таъминлайди. Ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг турли туман ижтимоий муносабатларга мунтажам равишда ва муйаян кетма-кетликда таъсир этиш жараёнидир.

Ҳуқуқий тартибга солиш ҳуқуқий таъсир этишга нисбатан мустақил ва фаол кўникмаларидан биридир. Ҳуқуқий тартибга солиш – бу ижтимоий муносабатларга ҳуқуқ ёрдамида уларни умуммажбурий норматив тарзда тартибга солиш мақсадида таъсир этиш жараёнидир.

XIX бoб. ҚОНУНИЙЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБОТ. ИНТИЗОМ

1-§. «Қонунийлик» тушунчаси, моҳияти ва вазифалари

Қонунийликнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни бекиёс. Демократик давлат қонуннинг юксак ва мустаҳкам нуфузисиз бирор маъно касб этмайди. Қонунийлик ва қонун устуворлиги мамлакатдаги янгиланиш ва модернизациялаш сиёсатининг негизини ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев уқтирганидек, «Асосий масала – қонунларнинг мазмун-моҳиятини халқимизга ва масъул ижрочиларга ўз вақтида етказиш, уларнинг ижросини тўғри ташкил этиш ҳамда қонун талабларига қатъий амал қилишни таинлашдан иборат»¹.

Қонунийлик – кенг қамровли, мураккаб ҳодиса сифатида давлат ва ҳуқуқ назариясида муҳим ўрин тутди. Адабиётларда қонунийликнинг у ёки бу қирраларини ёритувчи таърифлар кўп тарқалган. Бунда қонунийликни давлат органларининг фаолияти принципи, ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос сиёсий-ҳуқуқий тартиби, қонун талабларининг аниқ бажарилиши сифатида тушуниш учрайди. Жумладан, «қонунийлик – ижтимоий ҳаётда ҳуқуқ ва қонун ҳукмронлигидан, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилари томонидан ҳуқуқий нормалар кўрсатмаларини оғишмай амалга ошириш, жамиятда тартиб ва уюшқоқликни таъминлашдан иборат ижтимоий-сиёсий режимдир»².

Қонунийлик серқирра, турли шаклларга эга ҳодиса. Академик В.С. Нерсисянц қонунийликни қонунлар ва уларни ҳаётга татбиқ этиш муносабати билан алоқадор бир хил талаблар йиғиндиси сифатида таърифлайди. Ушбу талабларнинг энг муҳимлари сира-сида қуйидагиларни кўрсатиб ўтади: *биринчидан*, қонунларнинг улар йўналтирилган субъектлар томонидан аниқ ва бекаму-кўст бажарилиши; *иккинчидан*, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясига риоя этилиши; *учинчидан*, қонунийлик ўзида қонуннинг қатъийлигини, яъни қонунни қабул қилган

¹ *Мирзиёев Ш.М.* Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т., 2017. – Б.107.

² *Исламов З.М.* Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т., 2007. – Б.855.

органдан ташқари, уни ҳеч ким бекор қила олмаслиги талабини мужассам этади¹.

Жамиятда қонунийлик турли шаклларда намоён бўлади: *аввало*, Конституция ва қонунларни ўтмиш ва ҳозирги даврнинг илғор ғоялари билан суғорилганлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари устуворлигининг таъминланганлиги, қонунларнинг адолатлилиги ва халқ манфаатига хизмат қилишга асосланганлигида; *иккинчидан*, қонуннинг устуворлиги, яъни қонунларнинг конституцияга, қонун ости норматив ҳужжатларнинг қонунларга мос келишида; *учинчидан*, давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг конституция, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга оғишмай, сўзсиз риоя қилишида.

Қонунийликни тор ва кенг маънода тушуниш мавжуд. *Тор маънода қонунийлик* – барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор ва юридик шахслар ҳамда фуқаролар томонидан амалдаги қонунларга аниқ ва оғишмай риоя қилиш.

Кенг маънода қонунийлик давлатнинг қонун яратувчилиги ва уни ҳаётга татбиқ этиш фаолиятини ҳам қамраб олади. Қонун нормаларининг юқори савияда ижод этиш ишини ташкил этмай, қонунларни жамият тараққиёти даражасига мослаштириб боришга йўналтирилган фаолиятни йўлга қўймай туриб ижобий натижага эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳаёт талабларига жавоб берадиган янги қонунлар қабул қилиш, янги шарт-шароит ва талабларга жавоб беролмайдиган эски қонунларни бекор қилиш зарурияти туғилади. Қонун ижодкорлигини такомиллаштириш қонунийликни мустаҳкамлашдаги энг муҳим шартдир.

Қонунийлик ҳуқуқнинг мавжудлиги, жамиятда чинакам демократик муҳит ва ҳуқуқий тартибнинг ўрнатилганлигидан далолат беради. Зеро, Амир Темур таъкидлаганидек, «Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади».

Демократик давлатда қонунийлик барчанинг қонун олдида тенглигини англатади. Барча тенг мажбурият олади ва қонунийлик бузилганда тенг жавобгарликка тортилади. Жамиятда қонунийликнинг бузилиши қуйидагича намоён бўлиши мумкин: *биринчидан*, давлат ҳокимияти органлари конституция ва қонунларга тўла риоя қилмаганда; *иккинчидан*, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг

¹ Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Под общ. ред. проф. В.С.Нерсисянца. – М., 2008. – С.465.

қонунлар, қонун ости ҳужжатлари ҳамда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этмаганида; *учинчидан*, давлат органларининг конституция ва қонунларга зид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиб, улар асосида фаолият юритганида; *тўртинчидан*, ваколатли давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг амалдаги ҳуқуқ нормаларини нотўғри қўллаганида ва ҳоказо.

Жамиятда қонунийликнинг таъминланишига эришиш, қабул қилинаётган барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституция ва қонунларга мувофиқ келиши ва уларга зид бўлмаслиги ҳамда ҳуқуқий нормаларни қонунларга мувофиқ қабул қилинишини тақозо этади. Қонунлар қанчалик такомиллашса, ижтимоий ҳаёт талаблари қанчалик тўла акс эттирилса, улар кишилар онгига шунчалик кучли таъсир этади ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқий нормаларни ўз ихтиёрлари билан амалга оширишларига эришиш мумкин.

2-§. Қонунийлик принциплари ва кафолатлари

Жамиятда қонунийликни таъминлашга бир қанча муҳим принципларга риоя қилиш орқали эришилади. Қонунийликнинг ўзига хос хусусиятлари унинг қуйидаги принципларида ифодаланади:

1) Қонунийликнинг ягоналиги. Қонунлар мамлакат ҳудудида бир хилда қўлланилади. Қонунийлик барча қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мамлакатнинг бутун ҳудудида ягона маъно касб этиши, бир хилда қўлланиши, ҳамманинг қонун олдида тенглиги, аҳолининг бирор-бир гуруҳи учун имтиёз ва чеклашлар йўқлигини билдиради. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар».

Республикаимизда қонуннинг ягоналиги ва барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, *биринчидан*, Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларини унинг бутун ҳудудида амал қилишини ва барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонун асосида қабул қилиниб, уларга зид бўлмаслигини англатади. *Иккинчидан*, Ўзбекистон қонунлари унинг ижтимоий ва давлат тузумини, барча миллат ва элатларнинг манфаатларини қўриқлайди. *Учинчидан*, мамлакатнинг бутун ҳудудида қонунлар бир хилда қўлланилади.

2) Қонуннинг устуворлиги ва ҳамма учун мажбурийлиги.

Жамиятда қонунлар олий юридик кучга эга, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳаммаси қонун асосида қабул қилинади. Бирор-бир ҳуқуқий норма қонунга зид бўла олмайди, агар қонун билан бошқа ҳуқуқий норма ўртасида шундай номувофиқлик пайдо бўлса, бундай ҳолда қонун амал қилади. Бу принцип Конституция-мизнинг 15-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унда шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар».

3) Қонунийлик ва мақсадга мувофиқлик принципи. Мамлакат ҳудудида амалдаги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни аниқ бажариш ҳар қайси давлат органи, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун шартдир. Аммо, барча фуқаролар ҳам амалдаги қонунларга бир хилда ихтиёрий ва виждонан риоя қилавермайдилар. Айрим фуқаролар қонун талабларини бажармайди ва амалдаги баъзи қонунларнинг эскириб қолганлиги ҳамда уларни ҳозирги давр талабларига жавоб бермаслигини рўкач қиладилар.

Мамлакатда ўрнатилган қонунчилик тартибига кўра ваколатли орган томонидан амалдаги қонунлар расмий равишда бекор қилингунига қадар у юридик кучга эга бўлади ва унга риоя қилиш ҳамма учун мажбурийдир. Жамиятда ўзининг юридик аҳамиятини йўқотган бирор – бир қонун йўқ. Агар қонунларнинг бирортаси жамият манфаатларига зид ёки унинг талабларига тўғри келмайдиган бўлса, бундай ҳолда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга субъектлар мазкур қонунларни бекор қилиш тўғрисидаги ташаббус билан Олий Мажлис Қонунчилик палатасига мурожаат этадилар. Қонун ўрнатилган тартибда бекор қилингандagina, ўзининг юридик кучи ва аҳамиятини йўқотган ҳисобланади.

4) Қонунийликнинг аҳоли маданий даражаси билан боғлиқлиги. Қонунийлик маданиятни оширишга, ўз навбатида, маданиятнинг ривожланиши эса қонунийликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Қонунийлик аҳолининг ҳуқуқий маданият даражаси билан бевосита боғлиқ. Жамиятда аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданият даражаси қанчалик юқори бўлса, қонунларга риоя қилиш ва уларнинг бажарилиши шунчалик самарали бўлади. Аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданият даражаси юқори бўлмаса, бунда қонунийликка эришиш амри маҳол. Башарти, фуқаролар қонун чиқарувчи

органнинг қонунларда мустаҳкамланган эрки – иродаси, унда қўйилган талабларни билмас экан, бундан ижобий натижа кутиб бўлмайди. Асосийси, фуқаролар қонунларда қандай имтиёзлар берилганлиги ёки қандай ҳаракатлар тақиқланганлигидан бехабар қолади.

Аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш ҳамда қонунийликни мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 29 августда «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» қабул қилинган бўлиб, у ҳуқуқий саводхонлик, ҳуқуқий тафаккур ва маърифатни шакллантиришда дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Мамлакатда қонунийликни таъминлашда уларни кафолатлаш муҳим аҳамият касб этади. Қонунлар орқали кишилар ўртасидаги муносабатлар тартибга солинар экан, уларни ҳаётда тўғри татбиқ этиш учун қонунийлик тегишли усуллар воситасида амалга оширилади. Бундай усуллар давлат томонидан белгиланган бўлиб, *қонунийлик кафолатлари* деб аталади.

Қонунийлик кафолатлари деганда ҳуқуқлардан фойдаланиш ва юридик мажбуриятни амалга оширишга имкон берувчи ижтимоий тараққиётнинг объектив шарт-шароитлари ва давлат ҳамда фуқаролик жамияти институтлари томонидан махсус ишлаб чиқилган турли-туман усул ва воситалар тушунилади. Қонунийликни кафолатлаш жамиятда қабул қилинган қонунларни ижтимоий ҳаётга татбиқ этишнинг гарови ҳисобланиб, давлат уларни қўриқлаш ва мустаҳкамлашни таъминловчи иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, юридик, маънавий ва бошқа омилларга таянади. Агар қонунлар давлат томонидан кафолатланмаса, у ижтимоий муносабатларни тартибга солишда юридик аҳамиятга эга бўлмайди.

Қонунийликни амалга оширишнинг *иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, ижтимоий, жамоатчилик, ҳуқуқий* каби кафолатлари мавжуд.

Иқтисодий кафолатлар – жамиятнинг иқтисодий ривожланиш даражаси, самарали солиқ тизими, юқори даражадаги ишлаб чиқариш, моддий неъматларнинг адолатли тақсимооти тизимининг мавжудлиги, иқтисодиётнинг мустаҳкам ҳуқуқий базаси яратилганлиги билан белгиланади. Шунингдек, қонунийликнинг иқтисодий кафолати хилма-хил мулк шаклларининг мавжудлиги, монополиянинг чекланганлиги, ижтимоий инқирознинг йўқлиги, фуқароларнинг юқори даражада ижтимоий ва моддий таъминланганлиги билан ҳам тавсифланади.

Жамиятда қабул қилинган ҳар бир қонун ўзининг иқтисодий негизига эга бўлиши лозим, чунки ҳуқуқий нормаларнинг амалиётга

татбиқ этилиши учун муайян сарф-харажатлар талаб қилинади. Агар қонун қабул қилинсаю, лекин у иқтисодий жиҳатдан таъминланмаса, амалиётга татбиқ этила олмайди. Аёнки, қонун нормаларини амалга ошириш бевосита иқтисодий манбаларга таянади.

Сиёсий кафолатлар – давлат ва унинг фаолиятини юқори даражада ташкил қилинганлиги, ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг жорий этилганлиги, давлат органларининг Конституция асосида тузилганлиги, демократик сиёсий тартибнинг мавжудлиги ва бошқаларда намоён бўлади. Сиёсий кафолатлар мазмунини демократиянинг мустаҳкамланиши, давлат ва жамият қурилиши, ошкоралик тарзида жамоатчилик томонидан маъмурий органлар фаолиятини назорат қилишнинг кенгайиши, адолатли сиёсий тизимнинг шаклланиши ва ривожланишига эришиш ташкил этади. Конституцияда белгилаб қўйилган сиёсий нормаларни амалга ошириш учун фуқароларнинг эркин фикрлашига шароит яратилиши, шунингдек, оммавий ахборот воситаларига нисбатан цензуранинг бекор қилиниши каби талаблар қўйилади ва улар бажарилиши лозим.

Мафкуравий кафолатлар – жамиятда ҳурфикрлилик, сўз ва фикр, маънавий ривожланиш эркинлиги, диний бағрикенгликнинг амал қилиши ва инсонларнинг юқори маънавиятга эғалигида намоён бўлади. Аҳоли қонунларни муқаддас билиб, уни ҳурмат қилиши ҳамда унга сўзсиз бўйсунушига ҳуқуқий саводхонлик ва ҳуқуқий тарбияни йўлга қўйиш, омманинг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш орқали эришиш мумкин.

Ижтимоий кафолатлар – бунда қонунлар қабул қилишда аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларининг манфаатлари устувор инобатга олиниши лозим. Зеро, давлат томонидан қабул қилинган қонунлар олдида мамлакат барча фуқаролари тенг бўлиб, қонун талабларини жамиятнинг барча аъзолари бирдай қабул қилиши шарт. Шу боис қонун қабул қилиш жараёнида унинг нормаларида жамиятнинг барча ижтимоий қатламлари манфаатларининг инобатга олиниши қонунийликка эришишнинг гаровидир. Шунингдек, қонунийликка эришишда мамлакатда кучли ижтимоий сиёсатни, яъни аҳолининг бандлик даражаси юқорилиги, ишсизликдан ҳимояланишнинг кафолатланганлиги, аҳоли кам таъминланган қисмининг давлат томонидан ижтимоий ҳимояланганлиги катта аҳамият касб этади.

Жамоатчилик кафолати – қонунларни амалга оширишда фақатгина давлатнинг ташаббуси етарли эмас. Қонунларнинг ижро-

сини таъминлашда давлат органларидан ташқари, мансабдор шахслар, айниқса кенг жамоатчилик – маҳалла, мактаб ва бошқа таълим муассасалари, хотин-қизлар кенгаши, ёшлар ижтимоий ҳаракати, нодавлат ташкилотлар, касаба уюшмалари муҳим ўрин тутadi. Шунинг учун мазкур жамоат бирлашмалари қонунларнинг амалга оширилиши ҳамда улар бузилишининг олдини олишда фаол иштирок этишлари лозим. Фуқаролик жамияти институтлари қанчалик фаол ва кучли бўлса, қонунийликнинг жамоатчилик томонидан қафолатланиши шунчалик таъсирчан бўлади.

Ҳуқуқий қафолатлар – қонунчилик фаолияти ва ҳуқуқий тизимнинг мукамаллиги, жамият, давлат ва фуқароларнинг юқори даражада ҳуқуқий онг ва маданиятга эгаллиги, юридик амалиёт ва юридик фан (таълим) нинг ривожланганлиги билан белгиланади. Ҳуқуқий қафолат қонунийликни таъминловчи қафолатларнинг бошқа турларидан кескин фарқ қилади ҳамда самаралироқдир. Чунки, ҳуқуқий қафолат қонунлар амал қилиши учун асосий гаров ҳисобланади. Бунда ҳуқуқий нормаларнинг такомиллашуви, уларнинг бекаму-кўст татбиқ этилиши, шунингдек ҳуқуқий нормалар бузилишининг олдини олишда мансабдор шахсларнинг фаолияти ва масъулияти катта ўрин эгаллайди.

Жамиятда қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлаш ва қўриқлашда ҳуқуқий қафолат икки усулга, яъни: ишонтириш ва мажбурлаш усулларига таянади.

Ишонтириш усули кенг халқ оммасига қонунлар ва ҳуқуқий нормалар мазмунини тушунтириш орқали, улар онгига сингдириш ва бошқа тарбиявий чоралар қўриш йўли билан амалга оширилади. Бунда қонунларга ихтиёрий риоя қилинишига эришилади.

Мажбурлаш усулида қонунлар ва бошқа ҳуқуқий нормалар бузилган тақдирда, давлат органлари томонидан мажбурий чоралар қўллаш амалга оширилади. Шу тариқа қонуннинг бажарилишига эришилади. Умуман қонунийликни таъминлаш ва ривожлантиришда, авваламбор мажбурлаш эмас, балки ишонтириш усули асосий ўрин тутadi. Қачонки ишонтириш қўзланган натижани бермаса, ҳуқуқбузар шахс амалдаги ҳуқуқий ва ижтимоий тартиботга қарши ўз ҳаракатини давом эттирса, шу вақтдагина мажбурлаш усули қўлланилиши мумкин. Мажбурлаш ҳамма вақт ишонтиришга асосланади. Ишонтириш усули ҳуқуқда мустаҳкамланган юриш-туриш қоидаларини таъминлаш мақсадида жамият аъзолари онгига давлат ва жамоат ташкилотларининг фаол таъсир қилишидир. Қонунийлик

ва ҳуқуқий тартиботни таъминлашда жамоатчиликка таяниш ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг устувор талабидир.

3-§. Қонунийликни таъминлашда Конституциянинг аҳамияти

Конституциямиз – Асосий қонун сифатида, барча қонунларнинг, ҳуқуқий тизимнинг ўзагидир. У халқ манфаатини ифода қилади, халқ ҳокимиятчилигини таъминлайди. Унда халқнинг асосий иродаси ва интилиши ҳар томонлама ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишни ўз олдига олий мақсад қилиб қўйган ва ушбу мақсад йўлида жадаллик билан одимламоқда. Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгилари сифатида: ҳуқуқ ҳукмронлигининг тан олинганлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланганлиги, ҳокимиятларнинг тақсимланганлиги, суд ҳокимиятининг мустақиллиги, ривожланган фуқаролик жамияти мавжудлиги ва бошқаларни эътироф этиш лозим.

Конституция ва қонунларнинг устунлиги – Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат ва ижтимоий ҳаётни ташкил этишнинг асосий принциплардан бири сифатида мустаҳкамланган. Бу ҳуқуқий давлат бош мезонининг амалдаги ифодасидир. Ушбу раҳбарий ғоянинг фаол ҳаракатини, ижросини таъминлаш муҳим вазифа ҳисобланади.

Конституциямизда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари тўлиқ мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳуқуқ ва эркинликлар фақат қоғозда эмас, балки, амалда ҳам ўз ифодасини топомқда. Ҳар бир фуқаро конституциявий ҳуқуқларини тўла англаб, улардан амалий ҳаётда равон фойдаланиш имкониятига эга. Жамият аъзоларининг ўз ҳуқуқлари, эркинликлари, қонуний манфаатлари ва фуқаролик мажбуриятларини чуқур англаб етишида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул қилинган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» (1997 йил 29 август), Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги фармойиши (2001 йил 4 январь) ва шу каби норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг аҳамияти бекиёсдир.

Ҳуқуқни билиш ва англаш ҳуқуқий тарбияни тўғри йўлга қўйишни талаб қилади. Ҳуқуқий саводхонлик дастлаб конституциявий қоидаларни ўрганишдан бошланади. Мамлакатимизда Конститу-

цияни ўрганиш, унда мужассамланган ғоя ва талабларни аҳоли, айниқса ёшлар онгига сингдириш фаолияти мунтазам тус олди. Оммавий ахборот воситаларида Конституциянинг мазмуни, моҳияти, жамият ҳаётида тутган ўрни, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдаги аҳамиятини ёритиш кенг ўрин эгаллади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 3-бобида Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи мустаҳкамланган. Унга кўра, Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Конституциянинг бирорта қоидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши, бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормаларига ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас (15-16-моддалар).

Қонунийликнинг белгиларидан бири бўлган барча ҳуқуқ субъектлари учун қонун талабларининг истисносиз мажбурийлигини жамиятдаги демократик тенг ҳуқуқлилик принциpidан ажратиб бўлмайди. Қонун ҳамма учун жорий қилинади. Қонун олдида ҳамма тенг. Қонунни бажармаганлик ёки бузганлик учун ким бўлишидан қатъи назар, жавобгарликка тортилади ва бунинг учун у асос ҳисобланади. Жамиятда давлат органлари ва жамоа ташкилотлари, шунингдек, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун қонун (ҳуқуқ) талабларига риоя этиш мажбурияти тенгдир.

Шундай қилиб, Конституция жамият ҳаётида қонунийликка риоя этилишининг негизи ҳисобланади. Фуқароларнинг умумий маданий савияси, давлат аппарати хизматчиларининг ҳуқуқий билим даражасининг юксаклиги қонунийликни таъминлашнинг муҳим омилдир.

4-§. Ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартиботи. Интизом

Ҳуқуқни амалга ошириш ва ҳуқуқий норма талабларини бажариш қонунийликнинг асосий талабидир. Бу талабнинг амалга оширилиши, эркин ижтимоий муносабатларда шундай тартибни ўрнатишга олиб келиши керакки, бунда субъектив ҳуқуқ қаршиликсиз амалга оширилиши, юридик мажбуриятлар эса оғишмай бажарилиши лозим. Қонунийлик асосида ўрнатилган бундай тартибот *ҳуқуқий тартибот* дейилади.

Демак, ҳуқуқий тартибот қонунийлик талабларини амалга ошириш асосида вужудга келган ижтимоий муносабатларнинг муайян ҳолатидир. Қонунийлик билан ҳуқуқий тартибот бир-биридан фарқ қилади: қонунийликнинг мазмуни ҳуқуқий нормаларга қатъий ва оғишмайриоя этишда ифодаланса, ҳуқуқий тартибот эса, ижтимоий муносабатлар иштирокчиларининг халқ-атвори, уларнинг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларига мувофиқ келишида ифодаланади. Давлат жамиятда ўрнатилган ҳуқуқий тартиботнинг бош қафолатидир. Шундай қилиб, ҳуқуқий тартибот – ҳуқуқий муносабатлар доирасида, мазкур муносабатларнинг иштирокчилари ўз субъектив ҳуқуқларини амалга оширишлари ва юридик мажбуриятларини бажаришлари натижасида вужудга келади.

Қонунийликни амалга ошириш ҳуқуқий тартиботни таъминлаш воситаларидан бири бўлса, ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш эса, ўз навбатида қонунийликни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ҳуқуқий тартибот – ҳуқуқий нормаларни қўллаш натижасида ижтимоий муносабатларнинг тартибга солинганлигини ўзида ифодалайди. Ушбу тартибот қонунларнинг аниқ амалга оширилиши воситасида ўрнатилади. Бунда фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқий мақоми сақланади ва уларнинг ҳуқуқий лаёқати қаршиликсиз амалга оширилиши мумкин бўлади.

Қонунларсиз қонунийлик бўлмаганидек, ҳуқуқий муносабатларсиз ҳуқуқий тартибот ҳам бўлиши мумкин эмас. Шу билан бирга, ҳуқуқий тартибот билан ҳуқуқий муносабатларнинг йиғиндисини тенглаштириб бўлмайди. Маълум гуруҳдаги ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқ билан тартибга солиниши ҳуқуқий муносабатлар йиғиндисини ташкил қилади, яъни шу муносабат иштирокчилари учун қонунда аниқ ҳуқуқ ва мажбуриятлар кўрсатилган бўлади.

Аммо ҳуқуқий тартибот учун бу етарли эмас, шу боис субъектив ҳуқуқларнинг амалга оширилиши, юридик мажбуриятларнинг қатъий бажарилишини таъминловчи қафолатлар бўлиши зарур. Ҳуқуқий тартибот ҳуқуқ бўлган жойда, ҳуқуқ нормаларининг амалга оширилиши таъминланган жойда мавжуддир.

Жамоат тартиби – ҳуқуқий нормаларни амалга оширишни ва жамият турмуш қоидаларини (шу жумладан, ахлоқ, одоб ва бошқа ҳуқуқий бўлмаган ижтимоий юриш-туриш қоидаларини) ҳурмат қилишни талаб этади. Жамоат тартибини бузиш фақат ҳуқуқий нормаларни эмас, балки турмуш қоидаларини ҳурмат қилмаслик

натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Жамоат тартиби ҳуқуқий тартиботга нисбатан кенг маънони англатади.

Жамиятда ҳуқуқий тартиботнинг ўрнатилиши ва амалга оширилиши муайян раҳбарий ғоялар, принциплар асосида амалга оширилади. Ҳуқуқий тартибот принциплари *қонунийлик, ҳуқуқий тартиботнинг ягоналиги, иерархияга асосланганлик, адолатлилик, ҳуқуқий тартиботнинг кафолатланганлиги, нормативлиги* кабилардан иборат.

Қонунийлик – давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг мавжуд норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга оғишмай амал қилишини англатади.

Ҳуқуқий тартиботнинг ягоналиги принципига кўра мамлакатнинг бутун ҳудудида ягона ҳуқуқий муҳит, ҳуқуқий тартиб ўрнатилади, мазкур ҳуқуқий тартиботга тўғри келмайдиган бошқа тарздаги тартиб ўрнатиш қатъиян ман этилади.

Иерархияга асосланганлиги – ҳуқуқий тартиботни амалга оширишда ижтимоий муносабатлар иштирокчилари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг поғонама-поғона жойлашганлиги принципига риоя этишини англатади.

Адолатлилик – ҳуқуқий тартиботнинг асосий принципи ҳисобланади. Жамиятда ўрнатилган ҳуқуқий тартибот адолат ғояси билан йўғрилган бўлиши лозим, шундагина жамият аъзолари бундай ҳуқуқий тартиботга ихтиёрий риоя қилишлари мумкин. Ҳуқуқий тартиботнинг жамият барча аъзолари учун мақбул бўлиши талаб этилади.

Ҳуқуқий тартиботнинг кафолатланганлиги – жамиятда ўрнатилган ҳар қандай ҳуқуқий тартиб давлатнинг ташкилотчилик фаолияти ва мажбурлов кучи билан таъминланади. Ҳуқуқий тартиботни таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар етакчи ўринни эгаллайди. Суд, прокуратура ва ички ишлар органлари ўзларининг кундалик фаолиятида жамоат тартибини сақлаш, жамоат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган вазифаларини амалга оширадилар ва шу йўл билан жамиятда ҳуқуқий тартибот ўрнатадилар.

Ҳуқуқий тартиботнинг нормативлиги – жамиятда мавжуд ижтимоий муносабатларнинг амалга ошиши ҳаммага бирдек мажбурий бўлган ҳуқуқий нормалар орқали тартибга солинади; ҳуқуқий муносабат субъектлари ва уларнинг субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлари доираси ҳамда ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи юридик фактлар қонун

билан белгиланади; ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳаракатлари аниқлаштирилади.

Назоратга олинганлиги. Ҳуқуқий тартибот давлат ва жамият томонидан ўрнатилади ва назоратга олинади. Ҳуқуқий тартибот ўрнатилган жамиятда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилади, фуқаролар ўз мажбуриятларини ихтиёрий бажарадилар. Шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқий ҳуқ-атворини амалга оширишга, қонун ва қонун ости ҳужжатларини сифатли тарзда яратишга ҳамда ҳуқуқни тўғри татбиқ этишга эришилади. Юқорида қайд этилган принципларга таянган ҳолда жамиятда ҳуқуқий тартибот ўрнатилади.

Юридик адабиётларда ҳуқуқий тартиботни турларга ажратиш, яъни таснифлаш мавжуд ва у бир неча шаклларда намоён бўлади:

биринчидан, ҳудудий миқёсига кўра мамлакат, вилоят ва туман миқёсида ўрнатилган ҳуқуқий тартибот;

иккинчидан, ҳуқуқ соҳасига кўра: конституциявий, молиявий, маъмурий, жиноий-ҳуқуқий ва бошқа ҳуқуқ соҳалари доирасида ўрнатилган ҳуқуқий тартибот;

учинчидан, ҳуқуқий таъсирига кўра умумҳуқуқий, соҳавий ва алоҳида нормалар билан ўрнатиладиган ҳуқуқий тартибот.

Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муайян тартибни жорий қилиш, кишиларнинг ўзаро муносабатларида мустаҳкам интизомни қўллаб-қувватлашни назарда тутди. Жамиятда қонунийлик, жамоат ва ҳуқуқий тартиботнинг таъминланишига кучли интизом орқали эришилади.

Интизом — давлат органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек корхона ва муассасаларда ўрнатилган, амал қилиниши лозим бўлган ички кун тартиби қоидаларидир. Ҳуқуқшуносликда интизомни таснифлашнинг кўп турлари бўлиб, уларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Булар *давлат интизومي*, *ҳарбий интизом* ва *меҳнат интизومي* каби турлардан иборат.

Давлат интизومي — давлат томонидан ўрнатилган ва шу ҳудудда яшовчи барча фуқаролар учун мажбурий аҳамиятга эга тартиб-қоидаларга риоя этишдир. Давлат интизومي муайян давлат ҳудудида ўрнатилади, мазкур давлат фуқаролари учун тааллуқли бўлади. Интизомни бузиш юридик оқибатларни келтириб чиқаради, ўрнатилган интизом давлат томонидан қўллаб-қувватланади.

Ҳарбий интизом деганда барча ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий низомлар, командирлар (бошлиқлар) нинг буйруқлари билан белгиланган тартиб ва қоидаларга қатъий ва аниқ риоя этиши

тушунилади. Ҳарбий интизомга ҳарбий бурч, шахсий масъулият ва мислсиз садоқат каби омиллар орқали эришилади.

Юксак ҳарбий интизомга эришишнинг асосий йўналишлари қуйидагиларда ифодаланади:

- ҳарбий хизматчиларда юксак ахлоқий-руҳий ва жанговар фазилатларни тарбиялаш, командирларнинг буйруқларига онгли тарзда бўйсунуш;

- ҳар бир ҳарбий хизматчининг ўз мажбуриятлари ва ҳарбий низомлар талабларини бажариш масъулияти;

- ҳарбий қисмда ички тартибга бўйсунуш, барча ҳарбий хизматчилар томонидан кун тартибига қатъий риоя қилиш;

- жанговар тайёргарликни пухта ташкил этиш ва у барча шахсий таркибни камраб олиши.

Ҳарбий интизом қўмондонларнинг ўз қўл остидагиларга кундалик талабчанлиги, хизматчиларнинг ижро интизомини назорат қилиш, ҳарбий хизматчиларнинг шаънини ҳурмат қилиш ва бу ҳақда доимо ғамхўрлик, ишонтириш, мажбурлаш, жамоатчилик таъсирини оқилона уйғунлаштириш ва ўринли қўллаш каби омилларга таянган ҳолда амалга оширилади.

Меҳнат интизومي деганда, меҳнат жамоаларининг, ҳар бир ходимнинг меҳнатга муносабати, хатти-ҳаракатларининг белгиланган тартиби тушунилади.

Меҳнат интизومي корхона (муассаса, ташкилот) раҳбарияти томонидан ўрнатилади ва унга барча ходимларнинг риоя этиши мажбурийдир. Ўрнатилган интизомнинг бузилиши ходимларни *танбеҳ, ҳайфсан ҳамда меҳнат шартномасини бекор қилиш* каби интизомий жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Демак, интизом қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибининг узвий, таркибий бўғини ҳисобланади. Жамият аъзоларининг алоҳида гуруҳлари фаолият кўрсатаётган ташкилот, корхона, ҳарбий қисмлар ва бошқаларда интизомнинг ўрнатилиши, бутун жамиятда қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибининг ўрнатилишига кўмаклашади.

Шундай қилиб, муайян давлат ва жамият тараққиёти инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларининг таъминланиши, қонунийлик талабларининг қатъий равишда бажарилиши, жамиятда ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибининг қарор топиши билан чамбарчас боғлиқдир.

XX бoб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

1-§. «Фуқаролик жамияти» тушунчаси ва моҳияти

Ўзбекистонда инсон энг олий қадрият саналадиган фуқаролик жамиятини шакллантириш пировард мақсад қилиб қўйилиб, собитқадамлик билан иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий соҳада кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда. Шу сабабли фуқаролик жамияти асосларига мурожаат этиш ўта муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислom Каримов таъкидлаганидек, «Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий-макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга бўйсунуш бир вақтнинг ўзида амал қилади»¹.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги ғоя ва таълимотлар нисбатан яқин муддатда вужудга келган бўлса-да, ушбу ҳодиса ва уни ташкил этган таркибий унсурлар инсониятга азалдан маълум бўлган. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги таълимотларнинг ривожланишига ўрта аср Европа мутафаккирларидан Н.Макиавелли, Ж.Боден, Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, Т.Жеферсон, И.Кант, Г.Гегельнинг хизматлари бекиёсдир. Фуқаролик жамияти концепциясини яратишга катта ҳисса қўшган немис файласуфи Г.Гегел бу жамиятни буржуа муносабатларининг иқтисодий тузилмаси сифатида тушунган.

Ўзбекистонда шакланган ижтимоий-сиёсий таълимотларда инсонни эъзозлаш, уни борлиқ ва бутун жонзотнинг гултожи деб билиш, чуқур инсонийлик, яхшилик, саховатпешалик, умум ва шахс манфаатини уйғунлаштириш, эзгулик, адолатпарварлик, комил инсонни тарбиялаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Ўрта Осиё халқларида қарор топган диний таълимотлар ҳамда мутафаккирларимиз ғояларининг негизини инсон ва унинг бахту

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интилмоқда: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997. – Б.173.

саодати ташкил этади. Уларда инсонни эъзозлаш, уни жамики мавжудотлар орасида тенгсиз кадр-қимматга эга онг соҳиби сифатида тан олиш, бутун борлиқ комил инсонни шакллантириш ва унинг фаровонлигини таъминлашга йўналтирилганлиги тўғрисидаги ғоялар ўзининг мужассам ифодасини топган.

Инсонни улуғловчи диний таълимотлар кейинчалик ўрта асрларда Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Хоразмий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Бурҳониддин Марғилоний, Имом Бухорий, Ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, янги даврда Мирзо Абдулқодир Бедил, Хўжа Самандар Термизий, Жунайдулло Исломшайх Ҳозиқ, Нодира, Турди Фароғий, Саййидо Насафий, Мунис, Гулханий каби олим-уламолар ҳамда жадидчилик оқимининг илғор вакиллари ғояларида мужассам ифодаланди. Уларнинг асарларида инсон ва унинг бахт-саодати, фаровонлиги, инсонпарварлик, ҳақиқатпарварлик, етук ва комил инсон тараннум этилади.

Мутафаккирларнинг ғояларида инсон, жамият, давлат муносабатлари марказий ўрин тутиб, унда инсон устувор ўрин эгаллайди. У оламдаги барча мавжудотлардан устун, энг шарафли зотдир. Инсон ижтимоий мавжудот бўлиб, шахс алоҳида, якка ҳолда бахтга эришиши мумкин эмас. Ҳақиқий бахтга бошқа инсонлар билан жамиятга уюшиб яшаш орқали эришилади. Аҳолиси бахтиёр, фаровон, тинч, меҳр-оқибатли инсонлардан иборат бўлган фозил жамиятни барпо этиш олий мақсад ҳисобланган.

Фуқаролик жамияти – бу ҳуқуқий, демократик, фикрлар ва қарашларнинг хилма-хиллигига асосланган, очиқ жамият бўлиб, унинг асосий субъекти – ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларини барча учун умумий бўлган қонун асосида амалга оширадиган эркин инсондир.

Фуқаролик жамиятини фарқловчи белгилар ва принциплар мавжуд бўлиб, булар қуйидагилар:

⇒ иқтисодий эркинлик, мулк шакллариининг хилма-хиллиги, бозор муносабатлари;

⇒ инсон ва фуқаронинг табиий ҳуқуқларини сўзсиз эътироф этиш ва ҳимоялаш;

⇒ ҳокимиятнинг демократик асосда ташкил этилганлиги;

⇒ қонун ва одил судлов олдида барчанинг тенглиги, шахснинг юридик жиҳатдан ишончли ҳимояланганлиги;

⇒ ҳокимият тақсимланиши принципининг амал қилиши;

⇒ сиёсий ва мафкуравий фикрлар хилма-хиллиги, ошкора муҳолифатнинг мавжудлиги;

⇒ сўз ва матбуот эркинлиги, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллиги;

⇒ давлат ва фуқаронинг ўзаро масъулияти;

⇒ жамиятда тинчлик, барқарорлик, миллий тотувлик амал қилиши;

⇒ одамларнинг муносиб турмуш даражасини таъминловчи самарали ижтимоий сиёсат.

Фуқаролик жамияти мураккаб ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Уни иқтисодий, ижтимоий, маънавий жиҳатдан тавсифлаш мумкин.

Фуқаролик жамиятининг иқтисодий жиҳатини ширкатлар, ижара жамоалари, акциядорлик жамиятлари, уюшмалар, корпорациялар ташкил этади.

Ижтимоий соҳаси эса, оила, партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода этишнинг маданийлашган тартиботлари, ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиқсиз, қонунлар доирасида ҳал қилиш амалиётидан иборат.

Маънавий соҳаси – сўз, виждон ва фикрлар эркинлиги, ўз фикрини очиқ билдира олишнинг имкониятлари, ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатдан таъминланганидир.

Шундай қилиб, фуқаролик жамияти – жамиятнинг ҳар бир аъзоси қадрланадиган, хусусий мулкчилик қарор топган, умуминсоний қадриятлар эъозланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари таъминланадиган, давлат ҳокимияти жамоатчилик назорати остида фаолият юритадиган эркин демократик жамиятдир.

2-§. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий асослари

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат мустаҳкам иқтисодий, сиёсий ва маънавий пойдеворга таянади. Бундай жамият комил инсонлардан ташкил топади. Уларнинг фаолиятида ахлоқийлик, юксак бурч ҳисси, шахсий ва умум манфаатининг уйғунлиги устувор бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов «Туркистон» газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида бу

ҳақда шундай дейди: «Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни куришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, ўз заминимизга татбиқ этиш лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хослигимизни, асрлар синовидан ўтган анъаналаримизни, ҳамиша имон-эътиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни ҳам сақлаб, юксалтириб боришимиз зарур»¹.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий асослари мавжуд.

Авваламбор, иқтисодий шарт-шароитлар инсоният тараққиётининг муҳим пойдевори ҳисобланади. Эркин бозор муносабатлари ҳамда иқтисодиёт қонунлари асосида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат шаклланади.

Фуқаролик жамиятининг негизини хилма-хил мулк шаклларига асосланган иқтисодиёт ташкил этади. Бунда хусусий мулкчилик, эркин иқтисодий фаолият марказий ўрин тутади. Жамиятда хусусий мулкчиликнинг қарор топиши орқали, шахснинг мулкӣ мустақиллиги, унинг давлат ҳокимиятига нисбатан эркинлиги таъминланади. Давлат хусусий ҳаёт соҳасига, шахс ва ташкилотларнинг қонуний иқтисодий фаолиятига аралашмаслиги лозим.

Мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб Ўзбекистон хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодий муносабатлар тизимини ўрнатишга қарор қилди. Тадбиркорликка, кичик ва хусусий бизнесга кенг йўл очилди.

Иккинчиси – фуқаролик жамиятининг сиёсий тавсифи. Ҳуқуқий давлат, ўз моҳият-эътиборига кўра, фуқаролик жамиятининг сиёсий ифодасидир. Уларнинг ўзаро муносабатлари – шакл ва мазмун нисбатидан иборат. Ана шу шакл ва мазмуннинг ажралмаслиги ва бир-бирига сингиб кетиши жамият яхлитлигининг ёрқин тимсоли ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти ва давлат ўзаро узвий боғланган бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади. Фуқаролик жамияти давлат билан

¹ Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т.7. – Т., 1999. – Б. 304.

ўзаро мустаҳкам боғлиқликда мавжуд бўлади, ривож топади ва фаолият юритади. Фуқаролик жамияти жамият сиёсий ҳоқимияти ташкилоти бўлган давлатнинг муассиси сифатида намоён бўлади.

Жамиятда демократиянинг қарор топиши, унинг амалий ва таъсирчан бўлиши учун фикрлар хилма-хиллиги талаб этилади. Кўппартиявийлик, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг турли-туман уюшмалари, ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари жамиятда фикрлар хилма-хиллигини таъминлашга йўналтирилган.

Фуқаролик жамияти миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган, фуқаролари комил инсонлардан иборат бўлган жамиятдир. Эркинлик, қонун олдида тенглик, ижтимоий адолатнинг ўрнатилганлиги барча одамларга тенг имкониятларни таъминлайди, ҳар бир кишининг ўз ижодий қудратини кенг намоён этиши учун шароитлар яратади.

Фуқаролик жамияти инсонлар ўртасидаги муносабатларда ижтимоий адолат, адолатпарварлик, қонунийлик ғояларининг ҳукмронлигини тақозо этади. Адолат туфайли жамиятда барқарорлик, фаровонлик, хотиржамлик, тинчлик ва тотувлик қарор топади. Ёвузлик, ёмонлик, душманликка барҳам берилади.

Учинчиси – фуқаролик жамиятининг маънавий асослари бўлиб, бу жиҳат иқтисодий, сиёсий омиллар каби ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Зеро, фуқаролик жамиятининг иқтисодий ва сиёсий тавсифлари унинг ташкилий негизларини англатса, маънавий асослари унинг мазмун-моҳиятини белгилайди. Фуқаролик жамияти юксак маънавиятли, чуқур билим соҳиби, шахсий ва ижтимоий манфаатлари уйғун бўлган инсонлардан ташкил топади. Немис файласуфи И.Кантнинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқий ҳолати қуйидаги принципларга асосланади: жамият ҳар бир аъзосининг инсон сифатида эркинлиги; фуқаро сифатида ҳар бир инсоннинг бошқа фуқаро билан тенглиги; жамият ҳар бир аъзосининг фуқаро сифатида мустақиллиги принциплари.

Илм-маърифат, юксак ахлоқ, эзгулик, яхшилик ва адолатни ўзига касб қилиб олган, ёвузлик ва адолатсизликка муросасиз бўлган комил инсон фуқаролик жамиятининг бош ғояси ҳисобланади. Илм-маърифат комил инсоннинг шаклланишида пойдевор ролини ўйнайди.

Шундай қилиб, фуқаролик жамияти – бу, давлатдан ташқари (иқтисодий, ижтимоий, маданий, ахлоқий, маънавий, оилавий, диний) муносабатларнинг эркин шахслар ва улар бирлашмаларининг ўзига хос манфаатлари махсус доирасини ташкил этувчи мажмуидир.

3-§. Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимотнинг вужудга келиши ва тараққиёти

Замонавий ҳуқуқий давлат муҳим назарий – амалий таълимот сифатида узоқ тараққиёт босқичини босиб ўтди. «Ҳуқуқий давлат» атамаси (Rechtsstaat – немисча сўз) немис ҳуқуқшунослик адабиётида XIX асрнинг биринчи ярмида вужудга келиб, кейинчалик кенг тарқалган. Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимотлар янги давр Европа мутафаккирлари Ж.Локк, Ш.Л.Монтескье, И.Кант, Г.Гегел асарларида батафсил ишлаб чиқилган бўлса-да, лекин улар қадимги давр давлат-ҳуқуқий ғояларига бориб тақалади.

Инсоният азалдан жамиятда барқарорлик, инсоннинг фаровон турмушини таъминлайдиган тартиботнинг ўрнатилганлиги, ҳуқуқ ва қонун устуворлигини орзу қилиб яшаган. Шу сабабли, «ҳуқуқий давлат» атамаси нисбатан яқиндан шаклланган бўлишига қарамай, жамиятда қонуннинг ҳукмронлигига эришишга интилган.

Қадимги Юнон ва Рим ҳуқуқий таълимотида ҳукмдорлар ўз фаолиятларида қонунларга бўйсунишлари, жамиятда адолат тантана қилиши лозимлиги таъкидланади. Жумладан, Қадимги Юнонистонда «етти донишманд»ларнинг бири бўлган Солон, жамиятнинг гуруҳ ва табақалари орасида мувозанатни ўрнатиш, қарама-қаршиликни бартараф этиш мақсадида кенг қамровли ислохотлар ўтказган. Улар ўртасидаги муносабатларни қонун йўли билан мустаҳкамлаб қуйилишига эришган.

Давлатда қонунларнинг ҳукмронлигини таъминлаш Суқрот ва Афлотун ҳуқуқий ғояларининг марказини ташкил этади. Афлотун ўзининг «Қонунлар» асарида икки хил давлатни бир-бирига қарши қўяди: биринчиси, барча нарса ҳукмдорларга боғлиқ бўлган; иккинчиси, ҳукмдорлар устидан ҳам қонунлар ҳукмронлик қилган давлат. Афлотун қонунлар ҳукмронлик қиладиган давлатни ёқлаб чиқади. Унинг фикрича, қонун кучга эга бўлмаган ва кимдандир боғлиқ бўлган давлат тез орада таназзулга юз тутди. Қонун ҳукмдорлардан ҳам устун бўлган ҳамда ҳукмдорлар қонунга бўйсунган давлат тараққий этади.

Ўрта Осиё мутафаккирлари ўз асарларида «ҳуқуқий давлат» атамасини қўлламайдилар. Шундай бўлса-да, ҳуқуқий давлатнинг у ёки бу қирралари улар томонидан мукаммал равишда ишлаб чиқилган. Жумладан, адолатли жамият, инсон камолоти ва фаровонлигига эришиш, ҳақиқат ва қонун устуворлигини ўрнатишга қаратилган

ғоялар «Темур тузуклари»да ҳам ўз ифодасини топган. Давлатда адолат ва ҳақиқатни ўрнатиб, зулм-зўравонликка йўл қўймаслик, жабрдийданинг ўчини зўравондан олиб бериш, Амир Темурнинг асосий шиорларидан бири ҳисобланган. У «рости-руст», яъни «куч адолатдадир» деган тамойилга қатъий амал қилган. Салтанатни эркида сақлаш учун амал қилган ўн икки тузукдан бирини айнан адолатпарварлик ташкил этгани бежиз эмас.

Амир Темур давлатида қонунларга риоя қилиш, унинг ижросини таъминлаш ишига алоҳида эътибор қаратилган. Қонунлар жамият ва давлат мавжудлигининг ўта муҳим омили саналган. «Яна тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину тартиб асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат ялонғоч одамга ўхшайдирким, уни кўрган ҳар кимса (ундан) нигоҳини олиб қочади. Ёхуд ҳар хил қаланғи-қасанғи одамлар тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатимни ислом дини, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида адо этдим»¹.

Инглиз мутафаккири Ж.Локк (1632-1704 йиллар) янги даврда ҳуқуқий давлат назариясининг тараққиёти учун катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича, инсоннинг табиий ҳуқуқларини қўриқлаш учун барпо этиладиган давлат, мулкни ташкил этиш, унга эгалик қилиш учун қонунлар ишлаб чиқади, шунингдек, бу қонунларнинг бажарилиши ва ташқи ҳужумлардан ҳимояланиш учун жамоат кучларидан фойдаланади. Бундай давлатда мулкнинг ажралмас табиий ҳуқуқи, индивидуал эркинлик ҳамда тенгликни таъминлайдиган қонун ҳукмронлик қилади.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тўғрисидаги таълимотнинг ривожланишида буюк француз мутафаккири Ш.Монтескьеннинг (1689-1755 йиллар) хизматлари бекиёсдир. У фуқаролик жамиятида ҳуқуқий давлат ўрнатилишини сиёсий эркинликнинг зарурати билан боғлайди. Унинг фикрича, ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишини олдини олиш учун барча қонунларга қатъий риоя этилиши зарур. Эркинлик қонунлар томонидан ижозат берилган барча нарсани қилиш ҳуқуқидир.

¹ Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳр. остида; Сўзбоши ва изоҳлар Б.Аҳмедовники. – Т., 1996. – Б.72.

Сиёсий эркинлик қонунийлик ва ҳавфсизликнинг ўрнатилишини билдиради. Бунга эса, ҳокимиятни ўзаро бир-бирини чеклаб, фаолиятини мувозанатга солиб турувчи қонунчилик, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлиш йўли билан эришилади. Айнан Ш.Монтескье томонидан ҳокимиятнинг бир шахс ёки орган қўлида тўпланишининг олдини олишга қаратилган ҳокимиятлар тақсимланиши тўғрисидаги таълимот, кейинчалик кўплаб мамлакатларда ҳокимиятни шакллантиришнинг асосий принципига айланди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва жамиятда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш каби олий мақсади, ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимотнинг замонавий талқинини тақозо этди. Мамлакатимиз ҳуқуқшунослик назариётчилари ва амалиётчилари олдида ҳуқуқий давлат тўғрисида аниқ таълимотни шакллантириш вазифаси кўндаланг бўлди. Масалан, Ш.Ўразаев, М.Шарифхўжаев, А.Азизхўжаев, З.Исламов, М.Файзиев, О.Хусанов, Н.Жўраев, М.Қирғизбоев ва бошқа олимларимиз томонидан ҳуқуқий давлатнинг қирралари, мазмун-моҳияти очиқ берилди. Мамлакатимизда ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг назарий асослари ва амалий муаммолари, концептуал қоидалари ва йўллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, Биринчи Президентимиз Ислон Каримов ва юртбошимиз Шавкат Мирзиёев асарларида ўз ифодасини топган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов Олий Кенгашнинг ўн биринчи сессиясида (1992 йил 8 декабрь) шундай деган эди: «Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси – барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, Конституция ва қонунларнинг устунлиги таъминланишидир. Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи шуни англатадики, бунда барча қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида ва унга мувофиқ бўлиши талаб этилади. Улуғ бобокалонимиз Амир Темур айтганидек, «қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади»¹.

4-§. Ҳуқуқий давлат ва унинг белгилари

Ҳуқуқий давлат – давлат ҳокимиятининг қонун асосида фаолият юритишига асосланган, барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги таъминланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатлана-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. – Т., 1992. – Б. 38-39.

диган, ҳокимият ваколатларининг бўлиниши принципи асосида ташкил этилган демократик давлат.

Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларига қуйидагилар киради:

Конституциявий қонуннинг устунлиги ва бевосита амал қилиши. Конституция ва қонунлар жамият ҳуқуқий тизимида олий мақомга эга. Давлат ҳокимиятини амалга ошириш конституция ва қонунларга асосланиши лозим.

Ҳокимият ваколатларининг бўлиниши. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари бир-биридан мустақил тарзда фаолият юритиши.

Фуқаролик жамиятининг мавжудлиги. Ҳуқуқий давлат фуқаролик жамияти барпо этилган мамлакатда амал қилади.

Фуқаролар ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бирлиги. Фуқаролар ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишлари билан бирга, ўз зиммаларига олган мажбуриятларни ҳам бажарадилар.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти. Давлат ва шахс ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғлиқ бўлади. Шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат томонидан таъминланади. Ўз навбатида шахс давлат олдида муайян мажбуриятларни бажаради.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг таъминланиши. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат томонидан тан олинади, уларга риоя этилади ва бажарилади. Инсоннинг барча ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир.

Суднинг мустақиллиги. Суд давлатнинг бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақилдир. Суд фаолиятига ҳеч кимнинг аралашишига йўл қўйилмайди.

Юксак даражадаги ҳуқуқий маданиятнинг шаклланганлиги. Жамият аъзоларининг ҳуқуқ ва қонунга ижобий муносабати, қонунларнинг мазмун-моҳиятини чуқур англаб етиши ва амал қилишидир. Ҳуқуқий маданият амалдаги қонунларни билишда, ўз фаолиятида қўллашда, ҳуқуқни ҳурмат қилишда, ҳуқуқбузарликка нисбатан муросасиз муносабатда намоён бўлади.

Халқ ҳокимиятчилигининг ўрнатилганлиги. Халқ мамлакат ишларини бошқаришда бевосита ёки билвосита иштирок этади. Сиёсий ҳуқуқлар ва эркинликлар қонун билан кафолатланади. Сиёсий партиялар, нодавлат ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий мухолифат амал қилади.

5-§. Ҳуқуқий давлатни шакллантириш – ҳозирги тараққиёт зарурати

Ўзбекистон ўз олдига демократик ҳуқуқий давлатни барпо этишни олий мақсад қилиб қўйди. Бундай давлатда барча фуқаролар қонун олдида тенг бўлиб, ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари тўлиқ таъминланади. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституцияси «Муқаддима»сида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш кўзда тутилди. Ўзбекистон тарихида биринчи марта бу мақсад Асосий Қонунимизда мустаҳкамлаб қўйилди.

Ҳуқуқий давлатда халқ ҳокимиятчилиги қарор топади. Халқ давлат ҳокимияти амалга ошириш, жамият ишларини бошқаришни бевосита ўзи ёки сайланган вакиллари орқали амалга оширади. Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасига мувофиқ, халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, «Биз мамлакат ҳаётига доир ҳар бир қарорни халқимиз билан маслаҳатлашиб, бевосита мулоқот асосида қабул қилмоқдамиз. **«Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак»** деган ғоя бу борада фаолиятимиз мезонига айланмоқда»¹.

Демократик ҳуқуқий давлатда ҳокимият ваколатларининг бўлиниши амал қилади. Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига тақсимланиши принципи Конституциямизнинг асосий қоидаларидан биридир. Ҳокимият тармоқлари тўлақонли ва салоҳиятли бўлиб, бир-бирини тўлдиради, қатъий ҳуқуқий асосда ишлайди, салмоқли қонун ҳужжатлари негизига эга бўлади. Асосий Қонунимизга кўра, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципга асосланади (11-модда).

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи орган – Олий Мажлис, давлат бошлиғи – Ўзбекистон Республикасининг Президенти, суд ҳокимияти – Конституциявий суд, Олий судидан иборат судлов тизими ўртасида тақсимланади.

¹ *Мирзиёев Ш.М.* Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ Сўзи. – 2017. – 23 дек.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
I боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ	
УМУМНАЗАРИЙ ФАН СИФАТИДА	
1-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси – умумназарий фан сифатида.....	5
2-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг предмети	6
3-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг методлари	7
4-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг ижтимоий ва юридик фанлар тизимидаги ўрни ва роли	8
5-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг функцияси.....	11
II боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ	
1-§. «Жамият» тушунчаси ва тузилиши	13
2-§. Уруғчилик жамияти ва унинг хусусиятлари.....	14
3-§. Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги назарияларнинг турли-туманлиги	17
III боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ ЖАМИЯТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ	
1-§. Давлат ва жамиятнинг ўзаро нисбати	24
2-§. Жамият сиёсий тизимида давлатнинг ўрни	26
3-§. Давлат ва фуқаролик жамияти.....	28
4-§. Давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро муносабати	30
5-§. Давлатнинг ҳуқуққа таъсири	34
6-§. Ҳуқуқнинг давлатга таъсири	36
IV боб. ДАВЛАТ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТАЪЛИМОТ	
1-§. «Давлат» тушунчаси ва белгилари	39
2-§. Давлатнинг моҳияти.....	41
3-§. Давлат типологияси.....	43
V боб. ДАВЛАТНИНГ ШАКЛЛАРИ	
1-§. Давлат шакли тушунчаси.....	47
2-§. Давлат бошқарув шакллари	48
3-§. Давлатнинг тузилиш шакли	50
4-§. Сиёсий режим.....	55
VI боб. ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ	
1-§. «Давлат функцияси» тушунчаси.....	58
2-§. Давлатнинг ички ва ташқи функциялари	61
VII боб. ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ (АППАРАТИ)	
1-§. «Давлат механизми» тушунчаси ва моҳияти	65
2-§. Давлат механизмининг ташкил этилиши ва фаолияти принциплари	67
3-§. «Давлат органи» тушунчаси ва турлари	71
VIII боб. ҲУҚУҚ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТ	
1-§. «Ҳуқуқ» тушунчаси ва унинг моҳияти	76
2-§. Ҳуқуқнинг белгилари.....	78
3-§. Ҳуқуқнинг таърифи ва унинг талқинига турли ёндашувлар	80

IX боб. ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР

1-§. «Ҳуқуқий муносабатлар» тушунчаси, тузилиши ва турлари	90
2-§. Ҳуқуқий муносабатлар таркиби объект, субъект, субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар	91
3-§. «Юридик факт» тушунчаси ва турлари	94

X боб. ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

1-§. «Ҳуқуқий онг» тушунчаси ва таркибий қисмлари	97
2-§. Ҳуқуқий онгнинг турлари, даражалари ва функциялари	99
3-§. «Ҳуқуқий маданият» тушунчаси ва даражалари	105

XI боб. «ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ» ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

1-§. «Ҳуқуқ ижодкорлиги» тушунчаси	109
2-§. Ҳуқуқ ижодкорлиги турлари	110
3-§. «Қонун ижодкорлиги жараёни» тушунчаси	113
4-§. Қонун ижодкорлиги жараёнининг босқичлари	114

XII боб. ҲУҚУҚ МАНБАЛАРИ (ШАКЛЛАРИ)

1-§. «Ҳуқуқ шакли» (манбаи) тушунчаси ва мазмуни	117
2-§. Ҳуқуқ шакллари(манбалари)нинг турлари	118
3-§. Мусулмон ҳуқуқининг манбалари	132

XIII боб. ҲУҚУҚ НОРМАСИ

1-§. «Ҳуқуқ нормаси» тушунчаси	135
2-§. Ҳуқуқ нормасининг тузилиши	138
3-§. Ҳуқуқ нормаларининг таснифи ва турлари	140

XIV боб. ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

1-§. «Ҳуқуқ тизими» тушунчаси ва унинг таркибий қисмлари	144
2-§. Ҳуқуқий тартибга солиш предмети ва услуби – ҳуқуқни тармоқ ва институтларга ажратиш мезони	149
3-§. Ўзбекистон Республикасидаги асосий ҳуқуқ тармоқларининг қисқача тавсифи	151

XV боб. ҲУҚУҚНИ ТАТБИҚ ЭТИШ ВА ҚЎЛЛАШ

1-§. «Ҳуқуқни амалга ошириш» тушунчаси ва босқичлари	157
2-§. Ҳуқуқни амалга ошириш шакллари	159
3-§. Ҳуқуқни қўллаш – ҳуқуқни амалга ошириш шакли сифатида	163

XVI боб. ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИНИ ШАРҲЛАШ

1-§. «Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш» тушунчаси ва моҳияти	165
2-§. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш усуллари	168
3-§. Ҳуқуқни шарҳлашнинг турлари	174

XVII боб. ҲУҚУҚИЙ ХУЛҚ-АТВОР, ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК

1-§. «Ҳуқуқий хулқ-атвор» тушунчаси, белгилари ва таснифи	179
2-§. «Ҳуқуқбузарлик» тушунчаси ва моҳияти	184
3-§. «Юридик жавобгарлик» тушунчаси, белгилар ва турлари	184
4-§. Айбсизлик презумпцияси. Юридик жавобгарлик ва қилмишнинг ҳуқуққа ҳилофлигини истисно қилувчи ҳолатлар	188

XVIII боб. ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМИ

1-§. «Ҳуқуқий тартибга солиш» тушунчаси ва унинг хусусиятлари.....	190
2-§. Ҳуқуқий тартибга солиш предмети ва асосий таркибий қисмлари.....	194
3-§. Ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг элементлари	198
4-§. Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш	199

XIX боб. ҚОНУНИЙЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБОТ. ИНТИЗОМ

1-§. «Қонунийлик» тушунчаси, моҳияти ва вазифалари.....	202
2-§. Қонунийлик принциплари ва кафолатлари.....	204
3-§. Қонунийликни таъминлашда Конституциянинг аҳамияти.....	209
4-§. Ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартиботи. Интизом.....	210

XX боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

1-§. «Фуқаролик жамияти» тушунчаси ва моҳияти.....	215
2-§. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий асослари	217
3-§. Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимотнинг вужудга келиши ва тараққиёти.....	220
4-§. Ҳуқуқий давлат ва унинг белгилари	222
5-§. Ҳуқуқий давлатни шакллантириш – ҳозирги тараққиёт зарурати	224

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ

ДАРЛИК

Муҳаррир С. С. Қосимов
Техник муҳаррир Д. Р. Джалилов

Босишга рухсат этилди 28. 11. 2018. Нашриёт ҳисоб табағи 15,0.
Адади 20 нусха. Буюртма № . Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент шаҳри, Интизор кўчаси, 68.